

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В.М. Корецького**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТРАШИНСЬКИЙ БОГДАН РОМАНОВИЧ

УДК 340.11 + 341.492

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИНЦИП РОЗУМНОСТІ В ПРАВІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

081 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Б.Р. Страшинський**

Науковий керівник **Бобровник Світлана Василівна**,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві: теоретико-правові аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2022.

Дисертаційна робота присвячена визначенню та характеристиці теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, а також обґрунтуванню практичних рекомендацій щодо удосконалення його правового забезпечення та функціонування.

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету і завдання дослідження, виокремлено об'єкт і предмет дослідження, розкрито функціональні можливості методів дослідження, вказано на положення наукової новизни отриманих результатів, обґрунтовано практичне значення одержаних результатів дослідження, наведено відомості про апробацію матеріалів дисертації та публікації автора. Відзначено, що наукове дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві має високий ступінь актуальності, що доводиться як теоретичним значенням вказаного принципу, так і практикою його функціонування. Принцип розумності в праві походить від його невід'ємної властивості закріплювати раціональні об'єктивно необхідні правила поведінки та поширювати їх на суспільні відносини, тим самим забезпечувати логічність та раціональність суспільного життя. Підтверджує високий рівень актуальності теми дисертації також недостатній рівень наукової розробки теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, особливо крізь призму його функціонування в сучасних умовах розбудови правової системи України. Посилення саме теоретико-правового вектору вивчення принципу розумності в праві покликане сформулювати теоретико-методологічні та

практичні засади подальшого розвитку його доктринальної розробки, наукового обґрунтування шляхів вдосконалення його правового забезпечення та функціонування в Україні.

У Розділі 1. «Історіографічні та методологічні аспекти наукового дослідження принципу розумності в праві» здійснено аналіз світоглядних та доктринальних уявлень про принципи права, на підставі чого відзначено історичну тривалість їх становлення. Підсумовано, що на сьогодні правова доктрина представлена широким колом: а) світоглядних і наукових уявлень мислителів Античності; б) різноманітними теоретичними та практичними ідеями філософів середньовічного періоду; в) науковими роботами Нового часу та доби Просвітництва; г) новаторськими концепціями і теоріями, висунутими філософами Новітнього часу, сучасними політологами, соціологами, філософами, правознавцями (як представниками теоретико-історичних юридичних наук, так і галузевих).

Здійснено періодизацію історії становлення уявлень про принцип розумності в праві, на підставі чого зроблено висновок, що сучасний стан наукового пізнання принципу розумності в праві визначається положеннями: 1) *правової гносеології*, в межах якої розглядається як першоджерело права, що походить від загальної раціональної ідеї про необхідність правового унормовування життя людей та втілення цієї ідеї в процесі людської розумової діяльності та в подальшому реалізується за допомогою людського розуму і поза ним існувати не може; 2) *комунікативної теорії права*, що розкривають принцип розумності в праві крізь призму сприйняття правової сфери як прояву взаємодії людей, рівень інтелектуального розвитку та юридичних знань яких дозволяють їм бути суб'єктами правового регулювання; 3) *правової антропології*, де принцип розумності в праві характеризується через його вплив на суспільне життя, виходячи із засад загальної корисності для людей, оскільки «нерозумне» право потенційно нівелює цінність людини, а отже є шкідливим для людини і для людського середовища; 4) *правової аксіології*, методологічне значення яких дозволяє охарактеризувати принцип розумності в праві як засаду

його існування та функціонування, що забезпечує ефективну дію правової норми як одного із елементів раціонального і «розумного» правового регулятора; 5) *онтології права*, що дозволяють здійснити аналіз принципу розумності в праві в межах загальної проблеми розуміння права, де центральне місце займатиме питання сутності правового розуму, що є його вимогою, критерієм виміру та джерелом.

На підставі виокремлення та характеристики пізнавальних аспектів принципу розумності в праві встановлено методологічну основу наукового дослідження його теоретико-правових аспектів, яка представлена комплексом *принципів наукового пізнання*, що визначають вихідні положення пізнавальної діяльності; *методологічних підходів*, що формують науково-дослідну стратегію цієї роботи; *методів наукового пізнання*, що сприятимуть вивченню принципу розумності в праві крізь призму його світоглядного виміру (філософські методи), пізнавального виміру (загальнонаукові методи), теоретико-правового виміру (спеціально-наукові методи). Відзначено, що встановлена методологічна основа наукового дослідження забезпечить формування концептуального уявлення про принцип розумності в праві як феномен, що представлений: в історико-методологічному; понятійно-функціональному, формально-юридичному та прогностичному вимірах.

Розділ 2. «Поняття принципу розумності в праві та його функціональне призначення» стосується дослідження категоріальних аспектів принципу розумності в праві та його функціонального призначення. На підставі аналізу доктринальних підходів до визначення «принципу розумності в праві» здійснено їх узагальнення в межах: критеріального, імперативного, презюмуючого та людиноцентристського підходів. Доведено доцільність розширити розуміння принципу розумності в праві, врахувавши відповідні аспекти його прояву в правовому житті соціуму. Виходячи з цього, принцип розумності в праві як багатопроявний феномен можливо охарактеризувати у різних значеннях (суб'єктивному та об'єктивному; регулятивно-правовому та

охоронно-правовому; позитивному та негативному; динамічному та статичному).

З'ясовано, що за своєю сутністю принцип розумності в праві поєднує в собі однорідні зустрічні вимоги: з одного боку – щодо відповідності права можливості бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, а з іншого боку – щодо керування людиною своєю поведінкою раціонально, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права. Обґрунтовано удосконалене визначення поняття «принцип розумності в праві», як комплексу властивостей явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтованих на середньостатистичну людину, із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей вихідних правил і вимог (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) визначення нею логічно та раціонально зумовлених орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм. Доповнено систему ознак принципу розумності в праві, що характеризують його як: по-перше, складову явищ та процесів правової дійсності; по-друге, раціонально зумовлений феномен, що відображає сутність самого принципу розумності в частині відповідності формалізації та функціонування права загальним засадам мислення; по-третє, універсальний принцип, що функціонує в межах людського середовища, розрахований на поширення на взаємовідносини між людьми, які аксіоматично відповідають розумовим засадам середньостатистичної людини із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей; по-четверте, об'єктивно зумовлений, оскільки передбачає прояв найбільш поширеної поведінки або вчинків чи стану, який виступає критерієм виміру конкретних життєвих ситуацій тощо.

Узагальнено та охарактеризовано функції принципу розумності в праві, до яких віднесено правоохоронну, контрольну, правозахисну, правопоновлюючу, регулятивну, системну, ідеологічну та стабілізаційну.

У Розділі 3. «Правове забезпечення принципу розумності в праві України та шляхи посилення його функціонування» здійснено критичний аналіз норм права, що закріплюють принцип розумності в праві, визначено недоліки та обґрунтовано шляхи посилення його функціонування в Україні. Відзначено, що міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві України має універсальний характер, переважно реалізоване в нормах міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного приватного права, міжнародного права соціального захисту. Водночас правове забезпечення принципу розумності в законодавстві України переважно представлено на конституційно-правовому, цивільно-правовому, кримінально-правовому, цивільному процесуальному, кримінальному процесуальному, податково-правовому рівнях. На підставі встановлених недоліків правового забезпечення принципу розумності в праві України обґрунтовано напрями його вдосконалення. Виокремлено та розкрито зміст шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України.

Ключові слова: принцип права, властивість права, розумність, принцип розумності в праві, правове регулювання, правова охорона, правовий вплив.

ANNOTATION

Strashynskiy B. R. Principle reasonableness in law: theoretical and legal aspects. – Qualifying scientific Work on the Rights of the Manuscript.

Ph.D. thesis undertaken in research specialization 081 «Law» (08 – Law). – V.M.Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

The dissertation is devoted to the definition and characterization of theoretical and legal aspects of the principle of reasonableness in law, as well as substantiation of practical recommendations for improving its legal support and functioning.

In the *Introduction* it has been substantiated the relevance of the research topic, defines the connection with scientific programs, plans, topics, it has been

formulated the purpose and objectives of the study, it has been identified the object and subject of research, it has been revealed the functionality of the methods of the research, it has been pointed to the scientific novelty of the results, it has been substantiated the practical significance the results of the research, the information on approbation of the dissertation materials and the published works of the author has been given. It is noted that the scientific study of theoretical and legal aspects of the principle of reasonableness in law has a high degree of relevance, as evidenced by both the theoretical significance of this principle and the practice of its operation. The principle of reasonableness in law comes from its inalienable ability to enshrine rational objectively necessary rules of conduct and extend them to social relations, thereby ensuring the logic and rationality of public life. The high level of relevance of the dissertation topic is also confirmed by the insufficient level of scientific development of theoretical and legal aspects of the principle of reasonableness in law, especially through the prism of its functioning in modern conditions of development of the legal system of Ukraine. Strengthening the theoretical and legal vector of studying the principle of reasonableness in law is designed to form theoretical and methodological and practical principles for further development of its doctrinal elaboration, scientific substantiation of ways to improve its legal support and functioning in Ukraine.

In *Chapter 1. «Historiographical and methodological aspects of scientific research on the principle of reasonableness in law»* it has been made analyses of the worldview and doctrinal ideas about the principles of law, on the basis of which the historical duration of their formation has been noted. It has been concluded that at the present the legal doctrine is represented by a wide range: a) of worldviews and scientific ideas of thinkers of Antiquity; б) by various theoretical and practical ideas of philosophers of the medieval period; в) by scientific works of the New Age and the Age Enlightenment; г) by innovative concepts and theories put forward by philosophers the New Age, modern political scientists, sociologists, philosophers, jurisprudents (both representatives of theoretical and historical legal sciences and branch).

It has been made the periodization of the history of the formation of ideas about the principle of reasonableness in law, based on which it has been concluded that the current state of scientific knowledge of the principle of reasonableness in law is determined by the provisions of: 1) *legal epistemology*, within which it is considered the primary source of law, derived from the general rational idea of the need for legal regulation of human life and the embodiment of this idea in the process of human intellectual activity and further it is implemented by human mind and can not exist outside it; 2) *communicative theory of law*, revealing the principle of reasonableness in law through the prism of the perception of the legal sphere as a manifestation of human interaction, the level of intellectual development and legal knowledge which allow them to be subjects of legal regulation; 3) *legal anthropology*, where the principle of reasonableness in law is characterized by its impact on public life, based on the principles of general utility for people, because "unreasonable" law potentially undermines human value, and therefore is harmful to a humans and the human environment; 4) *legal axiology*, the methodological significance of which allows to characterize the principle of reasonableness in law as the basis of its existence and functioning, which ensures the effective operation of the rule of law as one of the elements of rational and "reasonable" legal regulator; 5) *ontology of law*, which allows the analysis of the principle of reasonableness in law within the general problem of understanding the law, where the central place will be occupied by the question of the essence of legal reason, which is its requirement, criterion and source.

On the basis of isolation and characteristics of cognitive aspects of the principle of reasonableness in law it has been established the methodological basis of scientific research of its theoretical and legal aspects, which is represented by a set of *principles of scientific knowledge* that determine the initial provisions of cognitive activity; of *methodological approaches* that form the research strategy of this work; of *methods of scientific cognition* that will promote the study of the principle of reasonableness in law through the prism of its worldview dimension (philosophical methods), cognitive dimension (general scientific methods), theoretical and legal dimension (special scientific methods). It has been noted that the established methodological basis of

scientific research will provide the formation of a conceptual idea of the principle of reasonableness in law as a phenomenon presented: in the historical and methodological; conceptual and functional, formal and legal and prognostic dimensions.

Chapter 2. «The concept of the principle of reasonableness in law and its functional purpose» concerns the study of categorical aspects of the principle of reasonableness in law and its functional purpose. Based on the analysis of doctrinal approaches to the definition of the «principle of reasonableness in law», their generalization is carried out within: criterion, imperative, presumptive and human-centered approaches. The expediency of expanding the understanding of the principle of reasonableness in law has been proved, taking into account the relevant aspects of its manifestation in the legal life of society. Based on this, the principle of reasonableness in law as a multi-manifestation phenomenon can be described in different meanings (subjective and objective; regulatory-legal and security-legal; positive and negative; dynamic and static).

It has been found that in essence the principle of reasonableness in law combines homogeneous counter-requirements: on the one hand – on the conformity of the right to be perceived and understood by any ordinary person with a normal, average level of intelligence, knowledge and life experience, and on the other hand - regarding the management of human behavior rationally, in accordance with the perceived and understood content of law. It has been substantiated the improved definition of the concept of «principle of reasonableness in law» as a set of properties of phenomena and processes of legal reality (costs, prices, deadlines, etc.), as well as focused on the average person with an average level of intelligence and mental abilities of the original rules and requirements (proportionality, fairness, honest attitude of the subject to the performance of his duties, reality, predictability, etc.) determining its logically and rationally determined guidelines for the implementation of formalization, knowledge, interpretation and implementation of legal norms. It has been supplemented the system of features of the principle of reasonableness in law, which characterizes it as: first, the component of phenomena and processes of legal

reality; secondly, a rationally conditioned phenomenon that reflects the essence of the principle of reasonableness in terms of compliance with the formalization and functioning of law to the general principles of thinking; thirdly, a universal principle that operates within the human environment, designed to extend to relationships between people that axiomatically correspond to the mental principles of the average person with an average level of intelligence and mental abilities; fourth, it is objectively determined, because it involves the manifestation of the most common behavior or actions or state, which is a criterion for measuring specific life situations, and so on.

The functions of the principle of reasonableness in law has been generalized and characterized, which include lawenforcement, control, human rights, law renewal, regulatory, systemic, ideological and stabilization.

In *Chapter 3. «Legal support of the principle of reasonableness in the law of Ukraine and ways to strengthen its functioning»* has been provided a critical analysis of legal norms that enshrine the principle of reasonableness in law, has been identified shortcomings and has been substantiated the ways to strengthen its functioning in Ukraine. It has been noted that the international legal provision of the principle of reasonableness in the law of Ukraine has a universal character, mainly implemented in the norms of international criminal law, international humanitarian law, private international law, international social protection law. At the same time, the legal provision of the principle of reasonableness in the legislation of Ukraine is mainly represented at the constitutional law, civil law, criminal law, civil procedural, criminal procedural, tax and legal levels. On the basis of the established shortcomings of the legal support of the principle of reasonableness in the law of Ukraine the directions of its improvement have been substantiated. The content of ways to strengthen the functioning of the principle of reasonableness in the law of Ukraine is separated and revealed.

Ключові слова: principle of law, property of law, reasonableness, principle of reasonableness in law, legal regulation, legal protection, legal influence.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

раці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Страшинський Б. Р. Теоретико-методологічні аспекти аналізу функціонального призначення права. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Вип. 7. С. 140–144.
2. Страшинський Б. Р. Правовий моніторинг та ефективність права. *Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики*. 2019. Вип. 10. С. 319–325.
3. Страшинський Б. Р. Сучасний стан та перспективи наукового дослідження принципів права. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання*. 2019. № 5. С. 53–55. URL : http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf.
4. Страшинський Б. Р. Функціональне призначення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 30–33.
5. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві та його функціональне призначення в системі принципів права. *Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 219–223.
6. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві як об'єкт правового забезпечення в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. С. 101–105.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Страшинський Б. Р. Доктринальні підходи до характеристики функцій права. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. мат. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.)*; уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 66–68.
8. Страшинський Б. Р. Розумність у праві: теоретико-прикладна цінність. *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня*

народження *О. Б. Костенка*) : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ : Вид-во Людмила, 2018. С. 183–185.

9. Страшинський Р. Б. Значення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 13 грудня 2019 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 120–123.

10. Страшинський Б. Р. Принципи права як основа правового забезпечення прав і свобод людини: категоріальний вимір. *Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 9 грудня 2019 р.); укладач Л. М. Сердюк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 160–164.

11. Страшинський Б. Р. Принципи права: феноменологічні засади. *Шевченківські читання* : матер. Наук.-практ. конф. (жовтень 2020 р.). Київ, 2020. С. 63–65.

12. Страшинський Б. Р. Правове забезпечення принципу розумності в праві як основа гарантування прав і свобод людини : *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матер. VII Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2020 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 129–132.

13. Страшинський Б. Р. Зародження уявлень про принцип розумності в праві у правових вченнях Античності. *Доктринальна основа формування професійного правника* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 180 річчю кафедри теорії та історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 22 квітня 2021 р.). Київ: КНУТШ, 2021. С. 112–116.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРАВІ	26
1.1 Генеза уявлень про принцип розумності в праві та перспективи його наукового дослідження.....	26
1.2 Методологічні аспекти наукового дослідження.....	63
Висновки до Розділу 1	83
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРАВІ ТА ЙОГО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ	85
2.1 Принцип розумності як елемент понятійно-категоріального апарату юридичної науки.....	85
2.2 Функціональне призначення принципу розумності в праві.....	115
Висновки до Розділу 2	143
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ ТА ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ	145
3.1 Міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві.....	145
3.2 Принцип розумності як об’єкт правового забезпечення в законодавстві України	160
3.3 Вдосконалення правового забезпечення та посилення функціонування принципу розумності в праві України.....	190
Висновки до Розділу 3	218
ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	228
ДОДАТОК А	250

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наукова та практична доцільність дослідження принципу розумності в праві обумовлюється, насамперед, природою та сутністю самого права, джерелом якого є розумова діяльність людини, що дозволяє сформувати право, вклавши в нього інтелектуальний потенціал його розробників, встановити і зрозуміти правові вимоги, а також свідомо їх в подальшому втілити в життєдіяльності людини. В сучасних умовах посилення ролі правових засобів впливу проблематика розумності в праві та функціонування відповідного принципу в правовій сфері потребує ґрунтовного наукового переосмислення, вироблення концептуального уявлення про нього як про універсальний, соціально корисний, невід’ємний в сучасній правовій системі феномен. І таке посилення концептуального уявлення про принцип розумності в праві вимагає ґрунтовного дослідження його теоретико-правових аспектів.

Значний ступінь актуальності наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві підтверджується також існуючими недоліками його функціонування у вітчизняній правовій системі, що вимагає підвищення рівня його правового регулювання, посилення здійснення юридичної практики та удосконалення діяльності суб’єктів публічної влади в Україні. Забезпечення належного функціонування принципу розумності в праві має важливе значення для посилення практики правотворчості, правотлумачення, здійснення судочинства, нотаріальної та адвокатської діяльності, а також вдосконалення правового забезпечення кримінального, цивільного, адміністративного та господарського процесів в Україні.

Доцільність наукового дослідження принципу розумності в праві підтверджується також станом його наукової розробки. Відсутність єдності поглядів в юридичній науці на питання розуміння категорії «розумність» призводить високого рівня дискусійності наукових досліджень принципу розумності в праві, особливо його теоретико-правових аспектів, які мали б

стати основою для подальшої активізації його галузевих юридичних досліджень. Багатоаспектний характер принципу розумності в праві як об'єкту наукового пізнання обумовлює його дослідження на різних рівнях. Окремі аспекти принципу розумності в праві були предметом наукового аналізу на:

– *світоглядному (філософському) рівні*, що представлені в працях: А. Барака, В. С. Бігуна, Дж. Велеса, Р. Зіммермана, М. Каппеллеті, А. А. Козловського, М. В. Костицького, С. І. Максимова, С. П. Рабіновича, П. М. Рабінович, Ю. С. Шемшученка та ін.;

– *загальнотеоретичному рівні* у роботах С. В. Бобровник, О. Л. Богінча, О. С. Гусак, С. Д. Гусарєва, Т. О. Дідича, В. В. Костицького, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, Л. О. Макаренко, К. О. Мандрікової, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, С. П. Погребняка, О. В. Скрипнюка, Т. І. Тарахонич, О. Д. Тихомирова, Т. І. Фулей, С. В. Шевчука;

– *галузево-правовому рівні*, результати якого репрезентовані у дослідженнях представників наук: конституційного права (О. П. Васильченко, В. Ф. Погорілко, М. В. Савчин), цивільного права (Т. В. Боднар, В. І. Ємельянов, Р. А. Майданик, С. О. Погрібний, Р. О. Стефанчук, Н. Ф. Чубоха), цивільного процесуального права (С. Я. Фурса), кримінального процесуального права (М. І. Костін, М. Є. Шумило) та ін.

Незважаючи на досить широке коло наукових праць та ідей згаданих учених, питання теоретико-правового виміру принципу розумності в праві, зокрема ті, що стосуються історико-методологічних, понятійних, функціональних, прогностичних аспектів, вивчення яких сприяло б концептуалізації його наукового розуміння, все ще залишаються малодослідженими, що й обумовлює доцільність та актуальність обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планових науково-дослідних тем Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: «Держава і громадянське суспільство: конституційно-правові засади взаємодії» (номер державної реєстрації

0114U003871), «Правова ідеологія як чинник розвитку демократичного суспільства» (номер державної реєстрації 0114U003870), «Правовий прогрес: запит громадянського суспільства» (номер державної реєстрації 0117U0022697).

Мета і завдання дослідження. З урахуванням теми дисертації, її *метою* є комплексний аналіз теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, їх характеристика та обґрунтування практичних рекомендацій щодо удосконалення його правового забезпечення та функціонування. Відповідно до мети дослідження автором визначено та виконано наступні **завдання**:

- на підставі аналізу історії розвитку уявлень про принцип розумності в праві встановити сучасний стан його наукового пізнання;
- визначити пізнавальний потенціал принципу розумності в праві як теоретико-правового феномену та встановити методологічну основу його наукового дослідження;
- узагальнити доктринальні підходи до визначення поняття «принцип розумності в праві» та обґрунтувати його удосконалене формулювання;
- встановити та охарактеризувати функції принципу розумності в праві;
- охарактеризувати міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві;
- узагальнити зміст правового забезпечення принципу розумності в законодавстві України та надати його характеристику;
- обґрунтувати напрями вдосконалення правового забезпечення принципу розумності в праві України;
- виокремити та розкрити зміст шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, які пов'язані з формалізацією, тлумаченням та реалізацією принципу розумності в праві.

Предметом дисертаційного дослідження є теоретико-правові аспекти принципу розумності в праві.

Методи дослідження. Особливості предмету дисертаційного дослідження зумовили його методологічну основу, складовими якої є комплекс принципів наукового пізнання, методологічних підходів, філософських (світоглядних), загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Центральне місце в науковій роботі займають методологічні підходи, які надали можливість визначити вектор розуміння предмету дослідження та сформуванню загальну стратегію наукового пізнання. Поєднання *системного та антропологічного підходів* дозволило дослідити принцип розумності в праві, з одного боку – під кутом зору його природи та сутності як такого, що має людиновимірний характер, походить від невід’ємної властивості людини до раціонального мислення і діяльності, в тому числі в правовій сфері, а з іншого боку – крізь призму приналежності та органічної єдності з системою принципів права. Важливе значення мали і інші методологічні підходи (*феноменологічний, герменевтичний, аксіологічний*), які були застосовані в процесі наукового пізнання категоріальних аспектів, функціонального призначення принципу розумності в праві, його правового забезпечення та ролі в сучасних умовах правового регулювання.

Основу дослідження склав *діалектичний метод*, завдяки якому принцип розумності досліджено як явище об’єктивної дійсності, що характеризується закономірностями зародження, становлення та розвитку, відзначається станом свого функціонування та наукового пізнання. У процесі дослідження застосовано *історико-правовий метод*, який надав змогу на підставі аналізу історії розвитку уявлень про принцип розумності в праві встановити особливості його світоглядного та наукового розуміння, узагальнити сучасний стан його наукового пізнання (підрозділи 1.1). За допомогою *формально-логічного методу* узагальнено доктринальні підходи до визначення поняття «принципу розумності в праві» та обґрунтовано його удосконалене формулювання (підрозділ 2.1). Застосування *системно-функціонального методу* забезпечило визначення пізнавального потенціалу принципу розумності в праві як теоретико-правового феномену, встановлення

функціональних можливостей методологічної основи наукового дослідження його теоретико-правових аспектів (підрозділ 1.2), а також узагальнення та характеристику функцій принципу розумності в праві (підрозділ 2.2). *Формально-юридичний метод* дозволив охарактеризувати міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві, а також узагальнити зміст правового забезпечення принципу розумності в законодавстві України (підрозділи 3.1 та 3.2). Поєднання *прогностичного методу та методу моделювання* дало змогу обґрунтувати напрями вдосконалення правового забезпечення принципу розумності, а також виокремити та розкрити зміст шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України (підрозділ 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена тим, що дисертація є однією із перших у сучасній загальнотеоретичній науці комплексною працею, в якій здійснено аналіз принципу розумності в праві крізь призму його теоретико-правового та практичного виміру. Наукова новизна отриманих результатів розкривається у висновках та рекомендаціях, які відображають науковий доробок здобувача:

вперше:

- встановлено особливості розвитку уявлень про принцип розумності в праві відповідно до загальної періодизації історії правових учень, а саме в період: 1) *Античності (до V ст. н.е.)* у поглядах мислителів зароджується світоглядна ідея про те, що право є продуктом розумової людської діяльності, відзначається раціональним сприйняттям та можливістю усвідомленого вдосконалення; 2) *Середньовіччя (VI – XIII ст.)* розвиваються ідеї абсолютності і всеосяжності божественного розуму, який виражається і у змісті права, забезпечуючи справедливість і законності в суспільстві, водночас ідеї розуму та розумності в праві ще не є виокремленими; 3) *Відродження і Просвітництва (XIV – XVIII ст.)* домінуючими стають ідеї про раціональну сутність та функціональне призначення права, його цінність, розум права, справедливість, в яких було узагальнено та переосмислено світоглядну основу для подальшого

виокремлення і пізнання принципів права; 4) *Новітній період* (кін. XVIII ст. – поч. XX ст.) відзначається інтенсифікацією розвитку наукових знань про право та його принципи, які узагальнюються в межах окремих напрямів (шкіл) праворозуміння (юснатуралізм, школа позитивного права, соціологічна школа права, історична школа права та ін.), які становлять пізнавальну основу сприйняття та характеристики принципу розумності в праві; 5) *Сучасний період* (сер. XX ст. і триває донині) відзначається остаточним виокремленням принципу розумності в праві як самостійного правового феномену, що має багатоаспектний характер та досліджується переважно крізь призму його історико-правового, категоріального, системноструктурного та функціонального виміру;

- розширено розуміння принципу розумності в праві як багатоаспектного феномену, який можливо охарактеризувати залежно від:
 - 1) характеру його прояву (в суб'єктивному та об'єктивному значеннях);
 - 2) функціонального призначення (в регулятивно-правовому та охоронно-правовому значеннях);
 - 3) ролі в механізмі правового регулювання (в позитивному та негативному значеннях);
 - 4) сутності принципу (в динамічному та статичному значеннях);

- встановлено функціональне призначення принципу розумності в праві, як такого, що відображає цілі, покладені на правові норми в процесі їх формулювання, забезпечуючи посилення їх впливу, та виокремлено і охарактеризовано різновиди його функцій (правоохоронна, контрольна, правозахисна, регулятивна, системна, ідеологічна, стабілізаційна);

- доведено, що міжнародно-правове забезпечення принципу розумності має універсальний характер, переважно реалізоване в нормах міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного приватного права, міжнародного права соціального захисту, закріплюючи: строки здійснення окремих юридичних процедур; підстави вчинення конкретних юридично значимих дій в сфері доступу та поширення інформації; розмір збитків або шкоди; правові заходи з відтворення, які були фактично

вжиті або мають бути вжиті для подолання негативних наслідків господарської діяльності чи відтворення нормального стану навколишнього середовища; розмір витрат на попереджувальні заходи щодо недопущення заподіяння збитків; розміри офіційних зборів;

- обґрунтовано, що правове забезпечення принципу розумності в законодавстві України має предметно-конкретизований характер, переважно реалізоване в нормах конституційного, цивільного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного процесуального, податкового, виборчого права, права адміністративного судочинства та ін., регламентуючи: вимоги щодо здійснення публічної влади та функціонування політичної системи; умови поєднання з іншими принципами; правові наслідки; зміст правових презумпцій; строки розгляду судових справ або вчинення окремих юридично значимих дій; критерії поведінки суб'єктів тощо;

удосконалено:

- характеристику сучасного розуміння принципу розумності в праві, що розкрита відповідно до положень: 1) *правової гносеології*, в межах якої розглядається як першоджерело права, що походить від загальної раціональної ідеї про необхідність правового унормовування життя людей та втілення цієї ідеї в процесі правотворчості, правоінтерпретації та правореалізації як прояву людської розумової діяльності; 2) *комунікативної теорії права*, де принцип розумності в праві визначається крізь призму сприйняття правової сфери як прояву взаємодії людей, рівень інтелектуального розвитку та їх юридичних знань дозволяють їм бути суб'єктами правового регулювання; 3) *правової антропології*, які функціонально розкривають принцип розумності в праві крізь призму його впливу на суспільне життя, виходячи із засад загальної корисності для людей, оскільки «нерозумне» право в жодному разі не може здійснювати вплив на суспільно-державне життя, воно потенційно нівелює цінність людини, а отже є шкідливим для людини і для людського середовища; 4) *правової аксіології*, методологічне значення яких дозволяє охарактеризувати принцип розумності в праві як засаду його існування та функціонування, що забезпечує

ефективну дію правової норми як одного із елементів раціонального і «розумного» правового регулятора; 5) *онтології права*, що дозволяють здійснити аналіз принципу розумності в праві в межах загальної проблеми розуміння права, де центральне місце займатиме питання сутності правового розуму, що є його вимогою, критерієм виміру та джерелом;

- систему ознак принципу розумності в праві, яка доповнена наступними: по-перше, є складовим явищ та процесів правової дійсності, що закріплюється на правовому рівні, впливає на правову сферу життєдіяльності суспільства, визначаючи зміст, характер та результат правового регулювання; по-друге, являє собою раціонально зумовлений феномен, що забезпечує відповідність формалізації та функціонування права загальним засадам мислення; по-третє, має універсальний характер, оскільки функціонує в межах людського середовища, поширюється на взаємовідносини між людьми, які аксіоматично відповідають розумовим засадам середньостатистичної людини із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей; по-четверте, поширюється на всі правовідносини без виключення, а також функціонує в межах різних видів юридичної діяльності; по-п'яте, змістом є комплекс вимог, які можуть бути реально виконанні, за результатами чого може бути досягнуто правових результатів; по-шосте, є об'єктивно зумовленим, оскільки передбачає прояв найбільш поширеної поведінки або вчинків чи стану, який набуває статусу мірила (критерію виміру) конкретних життєвих ситуацій; по-сьоме, має еволюційний характер, оскільки є продуктом еволюції праворозуміння, що визначає розумність в якості об'єкту, який розвивається в суспільстві, еволюціонує відповідно до загальної еволюції людського середовища;

- визначення поняття «принцип розумності в праві» як комплексу властивостей явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтованих на середньостатистичну людину із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей вихідних правил і вимог (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) визначення нею логічно та

раціонально зумовлених орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм;

- доктринальну характеристику правового забезпечення принципу розумності в праві як комплексу юридично регламентованих правових конструкцій (розумні строки, розумна ціна, розумні сумніви, розумна економічна причина та ін.), яке реалізоване: а) на міжнародно-правовому та національному (внутрішньодержавному) рівнях (в залежності від рівня формалізації); б) за допомогою норм матеріального та процесуального права (в залежності від характеру норм права); в) у вигляді доктринально-правової, прецедентно-правової та нормативно-правової форми (в залежності від форм прояву);

дістали подальшого розвитку:

- характеристика сутності принципу розумності в праві, яка представлена як засада поєднання однорідних зустрічних вимог щодо: відповідності права можливості бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, з одного боку, та керування людиною своєю поведінкою раціонально, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права – з іншого;

- доктринальні підходи до визначення поняття «принципу розумності в праві» як сукупності: 1) критеріїв (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) відповідності явищ і процесів правової дійсності раціональним засадам суспільного життя (*критеріальний підхід*); 2) вимог щодо юридичних фактів, вчинення юридично значимих дій, утримання від їх вчинення, визначення строків тощо, які дозволяють забезпечити взаємозв'язок умов з цілями юридичної норми (*імперативний підхід*); 3) норм, що визначають презумпцію раціональності поведінки суб'єктів, яка вчиняється добросовісно, а отже усвідомлено, якщо інше не буде встановлено судом в кожному окремому

випадку і щодо конкретних суб'єктів права у визначеному законом порядку (*презюмуючий підхід*);

- положення, які стосуються посилення ролі принципу розумності в праві України в сучасних умовах розвитку правової доктрини та практики, які представлені в межах: 1) *напрямів удосконалення його правового забезпечення* (термінологічне закріплення принципу розумності в законодавстві України; його відмежування від інших принципів права; регламентація інституту «легітимних очікувань»; підвищення рівня формалізації розумності строків судового провадження; законодавче закріплення санкцій за порушення принципу розумності в праві та ін); 2) *шляхів посилення його функціонування* (вдосконалення правоінтерпретаційної складової в механізмі реалізації принципу; поширення практики застосування санкцій за його порушення; активізація роботи по узагальненню практики Верховного Суду, яка стосується розгляду судових справ, пов'язаних із реалізацією або порушенням принципу розумності; посилення підготовки здобувачів вищої юридичної освіти шляхом запровадження відповідних нормативних дисциплін та спеціалізованих вибіркових блоків навчальних дисциплін на освітніх ступенях Бакалавр та Магістр тощо); 3) *перспектив його наукових досліджень*, особливо крізь призму його функціонального призначення та ролі; правового забезпечення; загального розвитку правової принципології, системоутворюючого значення тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки та положення, обґрунтовані в дисертації, можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі* – для подальшого розвитку теоретико-правових знань юридичної науки з проблем принципу розумності в праві та принципів права в цілому;

- *правотворчій діяльності* – з метою вдосконалення правового забезпечення принципу розумності в праві України, а також підвищення якісного рівня формалізації правових приписів, їх зрозумілості, своєчасності та об'єктивної витребуваності;

- *правозастосовній сфері* – при здійсненні тлумачення правової норми, встановлення її раціонально зумовленого змісту і сутності та подальшого її застосування;

- *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія права», «Проблеми теорії та філософії права», запровадженні нових навчальних дисциплін («Принципи права», «Принципи судочинства», «Принципи права та судочинства в практиці ЄСПЛ»), підготовці підручників та навчальних посібників із зазначених дисциплін та розробці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Апробація матеріалів дисертації. Окремі висновки, положення та рекомендації, які обґрунтовані автором за результатами дисертаційної роботи, обговорювались на наступних міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: 1) Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.); 2) Міжнародній науково-практичній конференції «Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства» (м. Дніпро, 9 грудня 2019 р.); 3) Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини» (м. Луцьк, 13 грудня 2019 р.); 4) Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини» (м. Луцьк, 11 грудня 2020 р.); 5) Міжнародній науково-практичній конференції «Доктринальна основа формування професійного правника» (м. Київ, 22 квітня 2021 р.); 6) Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)» (м. Київ, 27 квітня 2018 р.); 7) Науково-практичній конференції «Шевченківські читання» (м. Київ, жовтень 2020 р.).

Публікації. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено в 13 наукових працях, з поміж яких: 5 статей у фахових виданнях України з юридичних наук; 1 стаття у зарубіжному науковому

періодичному виданні держави, що входить до організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу; 7 тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінку, з них список використаних джерел налічує 225 найменувань і займає 22 сторінки, додаток на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРАВІ

1.1 Генеза уявлень про принцип розумності в праві та перспективи його наукового дослідження

Поточні державотворчі процеси, що відбуваються в Україні, свідчать про невідворотність євроінтеграційного вектору розвитку Української держави, що потребує узгодження вітчизняної правової системи з правовими цінностями європейського правового простору. Ключовим елементом європейських правових цінностей є система принципів права, центральне місце серед яких займає принцип розумності, який не лише декларується, але і стає складовою сучасних правових традицій країн Європейського Союзу. Варто підкреслити, що інтеграція України в європейський простір передбачає не лише зміну зовнішньополітичного курсу нашої країни, але і має наслідком кардинальні зміни в межах вітчизняної правової системи, починаючи із фрагментарних змін в окремих положеннях національних правотворчих актів, закінчуючи багатоетапними конституційними змінами, укладанням широкого кола міжнародно-правових угод із країнами-членами Європейського Союзу, і саме головне – впровадження в національну правову систему комплексу цінностей, принципів та цілей європейської моделі життя. Сьогодні широке коло українських правознавців, народних депутатів України та ціла плеяда вітчизняних науковців посилено намагаються забезпечити поступовий перехід нашої держави від старої радянської моделі державно-правового механізму до нової європейської моделі державного будівництва й правотворення, яка максимально відповідатиме потребам і вимогам сучасного суспільства. У зв'язку з цим сьогодні Україна потребує особливих зусиль і ресурсів для успішного перетворення нашої країни на країну європейської моделі розвитку –

абсолютно нову державницько-правову модель, де панують засади верховенства права, реалізована модель правової держави, сформовано громадянське суспільство. Тривалий час українське суспільство було заручником тоталітарного режиму, при якому держава не відповідала критеріям правової. Протягом майже 75 років в історії України тривав період панування радянського режиму, який був, у тому числі, спрямований на знищення Української державності, національно-культурної автентичності і правової самостійності українського народу. Протягом десятиліть на доктринальному та правовому рівнях пропагувалась фундаментальна та ключова для радянської держави ідея про перевагу державних потреб над особистими потребами громадян. Протягом десятиліть на рівні свідомості українцям невпинно намагалися закарбувати постулат «держава – це все», а людина є лише одним із мільйонів «гвинтиків», який має чітко встановлене «вищим» партійним керівництвом місце в «радянській машині». З урахуванням зазначеного вважаємо, що об'єктивно склалась суспільно-політична ситуація, яка актуалізує необхідність ґрунтовного переосмислення такої ідеології, усвідомлення того, що держава і право є насамперед продуктом життєдіяльності суспільства, за своєю природою та сутністю мають соціально корисне призначення, а отже мають засновуватись виключно на засадах розумності, виваженості та послідовності.

Окреслені вище ідеї та постулати сучасного етапу розвитку та функціонування держави і права за своєю сутністю мають вихідний характер, знаходять свій прояв у вигляді відповідної системи принципів. Проте, виникає наступне питання: чи є принципи права та принципи функціонування держави статичними незмінними юридичними категоріями або їм все ж таки характерна динаміка, спроможність змінюватись в залежності від комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів. І чи не є в тому числі і принцип розумності як правовий феномен, що становить предмет нашого наукового дослідження, результатом еволюції суспільства та державно-правових інститутів?

Варто зазначити, що уявлення про принципи права в цілому відзначаються історичною тривалістю свого становлення та розвитку, і сьогодні правова

доктрина представлена широким колом: а) світоглядних і наукових уявлень мислителів Античності; б) різноманітними теоретичними та практичними ідеями філософів середньовічного періоду; в) науковими роботами Новочасної доби та доби Просвітництва; г) новаторськими концепціями і теоріями, висунутими філософами новітнього часу, сучасними правознавцями, політологами, філософами та науковцями (як представниками юридичної наук, так і інших галузей наукового дослідження). Історизм світоглядного і наукового дослідження принципів права як явищ суспільно-правової дійсності полягає в тому, що цей суспільно-правовий феномен є динамічним, він підпадає під вплив суспільно-державних процесів певної історичної епохи і в наслідок цього трансформується відповідно до актуальних суспільно-державних потреб і цінностей. Вказаним насамперед і відзначається важливість вивчення генези уявлень про принцип розумності як історико-правової проблематики, що відображають в собі соціокультурний рівень розвитку суспільства, держави та правової системи, стан осмислення феноменологічних аспектів права та держави.

Посилює актуальність вивчення генези уявлень про принцип розумності в праві існуючий стан наукової розробки принципів права в цілому, відсутність сучасного концептуального розуміння їх феноменології, функціональної ролі в умовах правового регулювання. Однією із основоположних ознак права є його системний характер, для повноцінного функціонування якого необхідна ефективна взаємодія кожного його елемента. На цьому ми окремо звертаємо увагу в одній зі своїх публікацій, наголошуючи на тому, що тут надзвичайно важливу роль відіграють принципи права – певні ідеї загального (абстрактного) характеру, що забезпечують впорядковане функціонування права, виступають «цементом» для досягнення його цілей. Без їх досконалого розуміння взагалі неможливо збагнути сутність права, його логіку, раціональність, що вкладена в його зміст, функціональне призначення [157, с. 320]. В цьому плані А. М. Колодій переконаний, що принципи надають внутрішньої цілісності діючій правовій системі, слугують зміцненню законності і правопорядку,

дисципліни, гарантують реалізацію інтересів і прав українських громадян. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення у тому розумінні, що одночасно на підставі принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права, і на ґрунті саме цих категорій пізнають і поліпшують його [61, с. 4]. Сьогодні в Україні ще зберігається радянський підхід до розуміння і функціонування принципів права як таких, що лише закріплюються і виконують загально ідейну функцію. Європейський досвід показує, що принципи права – це положеннями прямої дії, які формують в цілому розсуд суб'єктів тлумачення та застосування права, вони можуть бути безпосередньо застосовані, їх порушення є підставою для настання відповідних правових наслідків тощо. Саме звернення до історії зародження і розвитку уявлень про принцип розумності в праві дозволить, з одного боку, з'ясувати закономірності його осмислення та сприйняття на світоглядному і науковому рівнях, а з іншого боку – реалізувати методологічне призначення такого дослідження, що полягає у встановленні пізнавальних особливостей системи принципів права, де основу становить розумність утворення, формалізації та соціалізації права.

Підтверджує високий рівень актуальності дослідження проблем зародження та становлення світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності в правовому житті пізнавальний потенціал результатів такого дослідження. Встановивши особливості генези уявлень про принцип розумності в праві, з'ясувавши особливості їх розвитку на кожному історичному етапі, можна виокремити наявні недоліки в діяльності суб'єктів правотлумачення, віднайти проблеми не лише його доктринального визначення, але і практичного втілення в суспільно-правовому житті. Завдяки цьому, в подальшому буде можливо уникнути упередженості, заплутаності та інших недоліків в уявленнях про правові принципи в цілому, та принцип розумності, зокрема, встановити сучасний стан дослідження відповідних засад, позбутися різноманітних проявів деформації правосвідомості суб'єктів права тощо. На нашу думку, принцип розумності є однією із найважливіших ідейних засад, які складають фундамент

права та характеризують його як ефективний соціальний регулятор та невід'ємну складову суспільного життя. Саме принцип розумності в праві дає нам можливість усвідомити, що право виступає раціональним регулятором, який втілює набутий суспільством історико-правовий досвід і результат його розумової діяльності в межах створення, застосування і тлумачення відповідної системи правових норм. Вважаємо за доцільне додатково наголосити також на тому, що суттєво актуалізує історико-правове дослідження уявлень про принцип розумності і те, що виникненню і розвитку сучасних уявлень про зазначений принцип передував тривалий період становлення світоглядного сприйняття права як прояву чи форми виразу раціонального.

У науковому колі існує достатньо усталена думка про розумність, як про так званий «молодий» європейський принцип права, який лише знедавна став структурною складовою в системі керівних ідей права. Тому рівень його теоретико-правового дослідження є недостатнім, на сьогодні в науковій літературі майже відсутні наукові роботи, присвячені теоретико-правовому осмисленню вказаного принципу, в тому числі і крізь призму історичного розвитку та становлення світоглядних і наукових поглядів про принцип розумності в праві. Оскільки виокремлення досліджуваного нами правового принципу як самостійної наукової категорії відбулось вже на сучасному етапі розвитку юридичної науки та практики, насамперед важливо встановити особливості зародження та розвитку уявлень, учень, ідей мислителів, філософів та правознавців минулого, які визначили в подальшому виокремлення принципу розумності як самостійного правового феномену, правової категорії та предмету наукового правового дослідження. Отже, враховуючи високий рівень актуальності наукового дослідження історії зародження і розвитку уявлень про принцип розумності в праві, відзначаючи методологічну важливість отриманих результатів такого дослідження, що дозволить з'ясувати сучасний стан їх наукової розробки та охарактеризувати перспективні напрями подальшого наукового пізнання, вважаємо за доцільне в межах цієї наукової роботи:

- 1) провести аналіз історії зародження та розвитку світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності в праві, визначити фактори, що обумовили його виокремлення як об'єкту наукового пізнання;
- 2) провести періодизацію наявних в історії правової думки уявлень про принцип розумності в праві та охарактеризувати виокремлені періоди;
- 3) встановити особливості сучасного стану наукового дослідження принципу розумності в праві.

Питання розумності, ефективності та раціональності права як соціального регулятора, його відповідності потребам соціуму та об'єктивним законам розвитку суспільства становили пізнавальний інтерес для суспільно-державних діячів та мислителів минулого ще в період Античності. З урахуванням особливостей виникнення права із появою перших державно-політичних інститутів мислителі та суспільно-державні діячі минулого вже намагаються надати раціоналістичні пояснення того, що таке є право, яким воно повинно бути, яким вимогам має відповідати, в чому полягає його функціональне призначення, звідки воно походить, яка його природа та принципи. Тому не дивно, що перші ідеї щодо наявності та доцільності запровадження правових принципів як вихідних засад права, прояву його природи і сутності вже формуються в період Античності та стають предметом дискусій багатьох античних мислителів особливо юристів Стародавнього Риму.

Варто підкреслити, що вже на стадії формування і поширення міфологічних уявлень у Стародавній Греції були сформовані окремі ідеї та образи, які стали передумовою подальших міркувань про таку невід'ємну властивість права, як розумність. Так, опис образу богині Феміди, як божественної істоти, що має вершити правосуддя і справедливість, відображає уявлення людей про усвідомлене сприйняття закону, справедливість та роль правосуддя. Невід'ємними елементами її образу були полуда, одягнена на очі, терези та ріг достатку, з якого вона повинна була сипати на терези блага, при цьому залишаючись неупередженою. Всі ці атрибути наповнені символічним змістом, який відображає ключові риси справедливості загалом і закону (права),

зокрема. Полуда дуже точно відображає безсторонній, неупереджений характер правосуддя, який свідчить про те, що основою права виступають не емоції чи особисті почуття, а «холодний розум», яким має бути наділені як сам закон, так і особа, яка реалізує функції здійснення правосуддя. Терези, у свою чергу, виступають яскравим символом співмірності злочину та покарання, дії і винагороди, що так само відображає розумні начала ідеї справедливості та правосуддя. У цьому контексті доцільно наголосити на тому, що в образі і діяльності Феміди також відображено логічні основи причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою суб'єкта і відповідною санкцією за цю поведінку. Тобто, ґрунтуючись на принципі розумності, правова норма має не просто карати винну особу чи заохочувати правомірну поведінку, але і реалізовувати своє призначення не лише справедливо, але і «розумно», на підставі об'єктивного вивчення обставин конкретної життєвої ситуації, поведінки суб'єкта, її наслідків тощо.

Говорячи про формування перших світоглядних уявлень про принцип розумності як правового феномену, необхідно обов'язково звернутися до політико-правових поглядів Геракліта Ефеського, який на межі VI-V ст. до н.е. увійшов в історію як один із засновників натурфілософії і доктрини природного права. С. Емпірик, аналізуючи погляди Геракліта, цілком обґрунтовано приходить до висновку про те, що філософ виходив у своїх поглядах з того, що людина озброєна двома засобами для пізнання істини: чуттєвим сприйняттям та розумом. Враховуючи це, філософ відзначає, що із зазначених засобів пізнання чуттєве сприйняття є невірогідним, а розум він вважав основним, який дозволяє осмислити те, що отримано за допомогою органів чуттів. Так, чуттєве сприйняття він засуджує, відзначаючи, що погані свідки очі та вуха для людей, що мають варварські душі [53]. Зазначене свідчить про те, що Геракліт у своїх поглядах характеризує можливість пізнання істини як поєднання чуттєвого сприйняття інформації та її раціонального осмислення, яке ґрунтується на розумі, є основою суспільно-державного порядку та гармонійного життя для всіх. Поняття розуму як засадний критерій світового порядку займає центральне

місце у вченні мислителя. Саме Геракліт став першим, хто застосував у філософії термін «логос», який позначав загальний і необхідний світовий розум, основу всього в природі, а отже визнавався вихідною засадою суспільного життя. На думку філософа, логос як вічний світовий розум виступає запорукою гармонійного суспільно-державного життя, оскільки він здатний віднайти суперечності або протилежності та поєднати їх в єдину цілісність, яка і буде уособлювати гармонію, спокій та загальне благо. Отже, право, яке є одним із найважливіших «інструментів» для погодження протилежних інтересів і владнання суперечностей, має походити від логосу, переносити цей вічний загальний розум на більш практичну суспільну площину. Таким чином, й для людей значення логосу є надзвичайно великим, оскільки він за посередництвом права (закону) забезпечує злагоду, мир, вирішення гострих конфліктів, які виникають у сфері суспільних відносин. У зв'язку із цим Геракліт приходиться до важливого висновку, що «народ має боротися за закон, який зневажають, як за стіни міста». Крім того, пізнавши істину (голос космічної справедливості), тобто логос, людина стане достатньо мудрою для того, щоб все вчиняти у відповідності із законом світового порядку. Саме через логос шляхом його пізнання людина досягає мудрості, яка полягає в тому, щоб говорити істину і прислуховуватись до голосу природи, чинити згідно з нею [167, с. 129].

Важливе місце в системі світоглядних уявлень про принцип розумності в праві займає філософська спадщина Сократа. Аналізуючи державницько-правове вчення цього філософа, приходиш до висновку, що одне із центральних місць в його політико-правовій думці займає ідея про мудрість у праві, в тому числі і в законодавчих актах, які є його формальним втіленням. Фактично, можемо стверджувати, що мудрість в праві, яка досліджувалась Сократом, є аналогом досліджуваного нами правового принципу розумності, оскільки і античний, і більш сучасний варіант інтерпретації цього поняття виступає запорукою високого рівня дієвості та ефективності права як соціального регулятора за рахунок панування інтелекту. На думку Сократа, (що відображена у працях його послідовників (учнів), оскільки власних філософських джерел

філософ не залишив. – *Прим. авт.*) діяльність людини є основою того, що правове регулювання стане «розумним», збалансованим, а закони забезпечать раціональне, оптимальне вирішення існуючих конфліктів. Не можемо не зазначити, що Сократ одним із перших з античних мислителів порівняв право із досягненням блага, відповідно його виникнення і розвиток зумовлені благом як ціллю [11, с. 48–50]. Враховуючи світоглядні уявлення Сократа, можна прийти до висновку, що для античного мислителя найважливішою властивістю людини є здатність мислити, а розум є дорогоцінним природним даром. На різних етапах суспільного розвитку здатність людини до мислення завжди була основою для творення права, його подальшого тлумачення та застосування. Творення права насамперед засновується на засадах розумності, вкладаючи в його зміст ідеї добра, справедливості, засновуючись на об'єктивній необхідності, що визначена життям суспільства. Таким чином, засновуючи творення права на розумних засадах, закладається основа його подальшої авторитетності, високого рівня сприйняття зі сторони суспільства, а отже створюється підґрунтя забезпечення правового порядку в різноманітних сферах суспільно-державного і правового життя. Так само лише за умови того, що формалізоване право буде відображати в собі раціоналістичні засади, воно буде відповідно розтлумачено та реалізовано, засновуючись на здатності людини мислити, яка зможе правильно з'ясувати і роз'яснити зміст права, і в подальшому його поширити на конкретні життєві випадки та конкретних суб'єктів права. Іншими словами характеризуючи уявлення Сократа – мудрість людини, в першу чергу, полягає у розумінні того, що є добром і в чому криється справжнє зло. Таким чином, ці знання складають основу будь-якої раціональної правової норми, яка своїм змістом забороняє «зло» та сприяє вчиненню «добрих» справ.

З метою збереження логічного «ланцюга» в дослідженні історії становлення й розвитку поглядів про розумність права буде доцільно після аналізу вчення Сократа перейти до правової думки Платона, який в багатьох питаннях продовжує розвивати і переосмислювати ідеї, започатковані своїм

вчителем – Сократом. Перш за все, варто підкреслити, що у вченні Платона так само зосереджено увагу на значенні інтелекту та розумової діяльності для забезпечення ефективного і раціонального правового регулювання. Не можемо не зазначити, що розумність права ґрунтується на одній із центральних функцій цього соціального регулятора – забезпеченні загального блага всієї держави в цілому, а не окремої верстви населення чи групи осіб, яким вдалось захопити і утримувати в своїх руках державну владу [74, с. 63]. Вище ми вже зазначали про те, що розумність як керівна засада права надає можливість оптимально вирішувати конфлікти шляхом досягнення компромісу та захисту інтересів усього суспільства. Як бачимо, аналогічна ідея наявна у вченні Платона про право і державу. Особливістю державницько-правової думки періоду Античності є фактично не розмежованість мислителями таких категорій як «право» і «закон». Тому доречно звернути увагу на те, що уявлення Платона стосовно принципу розумності не лише стосуються основоположної ідеї права в цілому, але і стосується такого феномену як «розум», що застосовується для характеристики законодавчого акту. Однією із фундаментальних праць Платона є його робота «Діалоги», в якій філософ, розмірковуючи про правопорядок і законність, наголошує на наступних якісних властивостях законів: узагальнене, абстрактне змістовне наповнення положень, справедливість як засаднича ідея норми відповідного закону тощо. На переконання Платона, за умови дотримання усіх (або переважної більшості) перелічених ним вимог, закони будуть здатні забезпечити комфортне, впорядковане суспільно-держане життя для вагомої частини населення. Проаналізувавши вище наведені думки філософа, виникає відповідне питання: що необхідно зробити для цього? На це питання мислитель дає наступну відповідь: досягнення таких властивостей закону можливе за умови належного законотворення, що має свідомий, розумово виважений, обґрунтований характер [100, с. 162].

Не менш важливими для дослідження історико-правових аспектів розвитку уявлень про принцип розумності в праві є погляди та напрацювання мислителів і юристів Стародавнього Риму, які «успадкували» багато ідей від представників

давньогрецької політико-правової думки, однак і обґрунтували ряд власних новаторських висновків щодо людиновимірності права, його раціональності, логічної зумовленості при його формалізації та застосуванні. На переконання римського юриста Гая, право формується в думках знавців права – юристів, яким дозволено було встановлювати право. Вираженням права були висновки та положення, що стали результатом їх розумової діяльності. У разі якщо висновки та положення цих осіб будуть одностайними, вони отримують силу закону. Якщо їх висновки і положення не збігаються, тоді суддя робить власний правовий висновок і набуває права керуватись своїм баченням (переконанням), відповідно ухвалює рішення з огляду на те, хто, на його думку, був найбільш переконливим [54, с. 35–36]. Виходячи з таких міркувань Гая, слід відзначити, що саме розуміння права, його формалізація та подальше застосування пов'язувались виключно з розумовими здібностями людини. Людина мала за допомогою розуму пізнати його із законів природи, юристи мали його формалізувати крізь призму своїх здібностей до професійного мислення, а судді на підставі права – зробити свій висновок, що також відбувається через їх розумову діяльність.

Окремо варто звернути увагу на ідеї Папініана, який визначає умови мудрості законів, що забезпечується послідовою та грамотною законодавчою діяльністю. Фактично мудрість закону за своєю сутністю відповідає сучасному розумінню поняття «розумність права», в його позитивістському значенні. Саме завдяки цій мудрості, що закладена в законі, правовий вплив буде здійснений на суб'єктів ефективно, оскільки зміст законів буде сприйнятий переважною більшістю суспільства і це у свою чергу, стане позитивним фактором для забезпечення законності і правопорядку в різноманітних сферах суспільного життя [54, с. 57–58].

Вітчизняними сучасними вченими також наголошується на значенні правових поглядів Марка Аврелія Антоніна, що стосуються і питань розумності права. Наголошуючи на важливій ролі досконалих законів як «посередників» між людьми і волею Всевишнього, Марк Аврелій Антонін визначав розум як

основу законотворчої діяльності. Розумні начала мають бути покладені в основу закону, в подальшому положення законів відповідно і будуть сприйматися людьми за наслідками вже їхньої розумової діяльності щодо осмислення їх змісту та керування власною вольовою поведінкою. За допомогою розуму людина здатна визначити справедливість або несправедливість закону, відповідно в подальшому сформулювати своє ставлення до закону, забезпечити відповідне виконання його положень [29, с. 14].

Досліджуючи державницько-правову думку Стародавнього Риму, слід окремо відзначити правові погляди Ульпіана, який неодноразово звертав увагу на проблему доцільності та досконалості законів як формальних інструментів правового впливу. У цьому аспекті, юрист наголошує на тому, що оптимальність закону залежить від ефективності, доцільності результату, який буде досягнутий внаслідок реалізації цього законодавчого акту. Беззаперечно, головна мета будь-якого закону – це надання кожному громадянину того, на що він заслуговує за результатами своєї поведінки. Отже, принцип розумності, втілений в тексті закону, має забезпечити відповідність змісту конкретних дій суб'єкта правовим наслідкам, а це у свою чергу забезпечить справедливість і баланс в регулюванні суспільних відносин [54, с. 48–49].

Підсумовуючи проведений аналіз світоглядних уявлень про принцип розумності періоду Античності, приходимо до наступних висновків:

– по-перше, мислителі періоду Античності осмислюють і розкривають ідеї розуму в праві (законі) за допомогою комплексу інших (суміжних) понять і категорій, які утворюють зв'язок із цією ідейною засадою, а саме: «логос», що визначається як вічний світовий порядок; «закон», законотворча діяльність, як прояв логосу, спроможність формалізувати логос; «мудрість» як результат освіченості та досвіду людини, загальносуспільні інтереси та збалансування інтересів різних суб'єктів суспільних відносин; «світовий розум» як універсальне джерело раціональності всього існуючого тощо;

– по-друге, у поглядах мислителів зароджується та розвивається світоглядна ідея про те, що право є продуктом розумової людської діяльності,

які мають бути освіченими, життєво мудрими, а отже спроможними мислити, аналізувати об'єктивні потреби суспільства, розрізняти «добро» і «зло». Така ідея стала складовою софістики, що в подальшому вже в поглядах римських юристів розширюється і переосмислюються в частині заснованості правотворчості та правозастосування на розумових здібностях людини, які вкладають у зміст законів раціональні ідеї та спроможні за допомогою розуму їх зрозуміти і застосувати;

– по-третє, незважаючи на те, що у правових ученнях періоду Античності принцип розумності в праві ще не став самостійним предметом світоглядного або наукового осмислення, так само не був виокремлений в якості окремої правової категорії, водночас слід відзначити наявність дослідницького інтересу античних мислителів до питань розвитку і вдосконалення права, його природи, сутності та функціонального призначення, дії та ефективності, які осмислюються в тому числі і крізь призму ідей про людську мудрість (розум), раціональність в праві, особливості втілення права в свідомості та поведінці людини.

Беручи до уваги те, що мислителі Античності сформуvalи цілий комплекс знань про право і державу, значення їх поглядів полягає насамперед в тому, що було створено систему світоглядних уявлень про ідейні і ціннісні орієнтири в праві, які, у свою чергу, стали потужним фундаментом для подальшого розвитку відповідних учень, правових доктрин і державницько-правових поглядів у період Середньовіччя. Окремо варто відзначити і те, що важливим фактором, який визначив напрямок розвитку світоглядного і наукового осмислення права загалом, стало поширення Християнства як панівної релігії в Середньовічній Європі. Потужний вплив нового ідеологічного центру – християнської церкви – позначився не лише в релігійній площині, а фактично визначив особливості розвитку і функціонування більшості сфер суспільного життя. Право і законодавство стали одними із найголовніших інструментів в руках середньовічних ідеологів, церковних діячів, правителів, які намагались втілити «волю Всевишнього» в правових актах. Таким чином, центральне місце

в середньовічній державницько-правовій думці, з одного боку, починають займати теологічні вчення мислителів про право, які наголошували на тому, що будь-який людський закон має похідний характер від божественного права (Ф. Аквінський). Водночас, з іншого боку, в період Середньовіччя виникають також різноманітні альтернативні напрями сприйняття суспільно-політичної дійсності, які переважно критично оцінюють роль і значення церковного устрою, діяльність духовенства, вимагають переосмислення (зміни тлумачення) християнських канонів та заповідей, що зазнали теологічного роз'яснення зі сторони тогочасних очільників церкви (М. Падуанський, ідеологи єретичних течій та ін.). А отже таке тлумачення релігійних канонів та заповідей впливало і на вихідні засади тогочасного середньовічного права країн Європи, діяльність середньовічних глосаторів та коментаторів.

Аналізуючи правові вчення та настанови щодо державно-правового розвитку, які обґрунтовані середньовічними філософами, приходимо до висновку про те, що у зв'язку з формуванням і поширенням ідеї смиренності та покірності людини перед волею Бога (а отже і перед верховною владою, яка походить від самого Бога), людський розум і баланс інтересів починає все менше і менше враховуватись у правовому житті суспільства та індивідів, запровадженні чи зміні правового забезпечення різноманітних сфер суспільного життя. У цьому контексті, тільки християнська церква знає істинну правду, а отже всі люди мають вчиняти і жити за її настановами, відповідно до Святого Письма, розсуду духовенства (в питаннях життя, судочинства, оподаткування, участі у військових діях тощо). Таким чином людський розум набуває другорядного значення. Проте, варто зазначити, що в державно-правовій думці Середньовіччя все ж окремі ідеї, які опосередковано стосуються питань раціональності життя суспільства, в тому числі і його правової сфери, були висловлені окремими філософами. Серед них центральне місце займають погляди Ф. Аквінського про право і закон. Досліджуючи людську природу і значення суспільно-державних спільностей, мислитель наголошує на тому, що лише людська істота наділена розумом, який має бути використаний з метою

забезпечення загального блага і порядку. На думку теолога, «...всі інші істоти від природи забезпечені їжею, покровом з вовни, захистом, наприклад іклами, рогами... Людина, навпаки, створена так, що природа не наділила її жодним з цих якостей, але замість всього цього їй дано розум...» [1, с. 233–234]. У певному ступені доказом того, що Ф. Аквінський був прихильником втілення ідеї розумності в праві, може слугувати його твердження про те, що закон є фактично «писаним розумом». Продовжуючи таку думку, Ф. Аквінський надає відповідно характеристику закону, який є «...встановленим людським розумом, з метою загального блага, прийнятий і оприлюднений тими, хто піклується про суспільство» [1, с. 242]. Особливої уваги в межах наукового дослідження принципу розумності в праві заслуговує запропонована Ф. Аквінським так звана «піраміда» законів. На найвищому щаблі зазначеної «піраміди» розташований «вічний закон», який є головним і керівним для усіх інших актів, оскільки саме він є відображенням світлого розуму Бога. Врешті решт, з метою донесення вічного закону людям природний закон віддзеркалює його зміст вже в людському розумі, що в черговий раз підтверджує панування у вченні Ф. Аквінського ідеї «людського розуму», як основи правового життя соціум [1, с. 234]. Отже, єдина розумна істота – людина, користуючись своєю мудрістю, створює позитивний (людський) закон, який вона намагається максимально заповнити розумним началом і наблизити до вічного закону, виходячи із власних природних здібностей. Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що сутність томізму як окремого напрямку філософської і державницько-правової думки полягає у підкоренні волі розуму. І засобом такого підкорення є закон. У цьому аспекті, суспільні відносини, де кожна людина може виражати власну волю і захищати свої інтереси, мають буди впорядковані «розумом», який текстуально закріплюється в державних законах і канонах церкви, тобто в праві.

Наступним мислителем Середньовіччя, політико-правові погляди якого заслуговують особливої уваги в межах даного наукового дослідження, є М. Падуанський. Філософ одним із перших вивів і аргументував формулу політико-правового розвитку держави, яка отримала назву «*legislator humana*»,

що в перекладі з латини означає «народ-законодавець» [27, с. 44–45]. Таким чином до питання раціональності права М. Падуанський підійшов з точки зору активізації участі народу у створенні права як єдиного можливого джерела загальної вічної мудрості. З урахуванням такого виключного статусу (значення) народу, народ також визнавався відповідно сувереном і носієм верховної влади в державі. Оскільки висування зазначеної ідеї в тогочасних історико-політичних умовах багатьма державними діячами розцінювалось як достатньо революційний акт, вона потребувала чіткої та ефективної аргументації. Ключовим аргументом М. Падуанського на користь «*legislator humana*» було те, що законодавча влада має зосереджуватись в руках того, хто здатний створити закони, змістовна якість яких буде максимально наближена до ідеалу. Такою здатністю наділений саме народ, який найкраще розуміє зміст проблем, що мають бути вирішені шляхом правового регулювання і реалізації створених народом законодавчих актів. Більш того, створюючи законодавчі акти, народ не переслідує мети задовольнити інтереси і потреби лише окремих осіб, оскільки право в даних умовах ґрунтується, перш за все, на забезпеченні компромісу між різними групами населення і досягненні загального блага. У цьому і полягає одна із форм прояву реалізації принципу розумності в праві, який передбачає забезпечення балансу інтересів усіх (або принаймні абсолютної більшості) суб'єктів права. Крім того, народ одночасно виконує дві ролі: він виступає самим законотворцем, але в той самий час він є адресатом створеного нормативного-правового акту. Жодна свідома людина не стане приймати рішення чи вчиняти певні дії, які будуть приносити їй шкоду [27, с. 46]. Простими словами – ніхто не бажає собі зла. Таким чином, правова норма так само в даному випадку наділяється розумністю, оскільки вона передбачає задоволення загальної користі та оптимальне врегулювання суспільних конфліктів в різноманітних сферах суспільно-державного життя.

Окремо слід звернути увагу і на погляди середньовічних юристів, які фактично стали в основі відродження та переосмислення правової системи Стародавнього Риму, заклали основу для розвитку правових систем країн

континентальної Європи, що сьогодні узагальнені під категорією «романо-германський тип» правових систем. Так, у своїх поглядах вони визнавали мудрість і раціональність положень і принципів римського права, тому воно мало бути рецепційоване правовими системами країн, що утворились на теренах Римської імперії. Юристами Середньовіччя фактично визнавався факт неспроможності тогочасних правителів сформувати правову систему у новостворених державах, тому важливим було відновити дію більшості положень і принципів римського права, оскільки воно мало історично зумовлений характер, відображало цінності тогочасного феодального суспільства (Граціан, Ф. де Бомануар та ін.), було зрозумілим і доступним населенню (Аккурсій), відображало традиції, що сформувались в тогочасному суспільстві. У поглядах коментаторів (Чіно да Пістойя, Бартоло де Сассофerratо) ці ідеї доповнювались поглядами про тлумачення права, відповідність тлумачення ustalеним правилам і прийомам, що мали б забезпечити його правильне розуміння шляхом з'ясування його змісту та подальшого його роз'яснення іншим суб'єктам для правильного розуміння, сприйняття і реалізації.

Підсумовуючи наведені вище ідеї середньовічних мислителів, які фактично становили передумови подальшого доктринального, насамперед юридичного, виокремлення принципу розумності в праві, доцільно акцентувати увагу на наступних підсумкових положеннях:

- по-перше, фундаментом для розвитку переважно світоглядних поглядів філософів Середньовіччя щодо формування і розвитку права в цілому, а також його принципів зокрема, стають відповідні правові вчення античних мислителів, особливо ті, що стосуються ідей справедливості і законності, засад судочинства, співвідношення природного і позитивного права, походження і поширення права як результату людської мудрості та ін.;

- по-друге, ключову роль в середньовічній політико-правовій думці починають відігравати теологічні вчення, де мислителі вагому частини своєї уваги приділяють ідеям: всеосяжності «Божого веління», значення церковних

канонів як першоджерел права, що відіграють роль принципів його закріплення і поширення. Водночас ідеї розуму та розумності в праві ще не є виокремленими і сформованими, тому право переважно розглядається як таке, що залежить не стільки від розуму, скільки від релігійних норм та канонів, а також волевиявлення суб'єктів, наділених церковною владою;

– по-третє, у цей період розвитку уявлень про право, принцип розумності, так само як і інші принципи права, не виокремлюється ні тогочасними науковцями, ні мислителями в якості самостійної наукової категорії або самостійного об'єкту світоглядного чи наукового пізнання. Проте, незважаючи на потужний вплив релігійного чиннику, зустрічаються окремі ідеї мислителів про вагомий роль розуму та інтелектуального потенціалу людини для забезпечення ефективного і оптимального правового регулювання в усіх сферах суспільно-державного і правового життя.

Наступним етапом становлення світоглядних і наукових поглядів про принципи права, в тому числі і принцип розумності в праві, є період Нового часу, який в історії правової думки визначається як Епоха Відродження та Просвітництва (XVII – XVIII ст.). Даний період заклав фундамент для політико-правових перетворень та соціально-економічних змін в європейському суспільстві, врешті решт, сформував сприятливі умови для зародження наукового осмислення державно-правових явищ і процесів, в тому числі досліджуваного нами явища [155, с. 112–113]. У руслі предмету нашої наукової роботи, цей часовий проміжок заслуговує окремої уваги перш за все через те, що саме у цей період формуються ідеї, які складають зміст так званої «енциклопедія права»¹, з'являються одні з перших наукових робіт, що присвячені методологічним, теоретико-правовим і практичним аспектам розуміння права, характеристики його сутності й властивостей. Як наслідок,

¹ Енциклопедія права виникає як результат прагнення юристів-освітян виокремити і обґрунтувати самостійну науку, предметом якої буде уніфіковане, цілісне, концептуальне уявлення (вчення) про право як про таке, яким воно є за своєю природою і сутністю. Виникнення Енциклопедії права пов'язують з XVI-XVII ст. Саме в цей час в Європі стрімко розвивається університетська юридична освіта, виокремлюється класична юридична наука та формується оновлена правова система, що стало результатом подолання феодальних засад суспільного ладу. Засновниками Енциклопедії права вважаються юристи Лагус, який у 1543 році видав працю «*Methodica juris utriusque traditio*», в якій право розкривається з точки зору об'єкту наукового пізнання та Гунніус, який вперше вжив саме поняття «енциклопедія права» у своїй праці «*Encyclopaedia juris universi*» (1638 р.).

зароджується і сама теорія права як самостійна юридична наука, предметом дослідження якої, стають витoki, керівні начала і фундаментальні ідеї права, тобто його принципи.

Особливої уваги в межах дослідження процесу становлення уявлень про принцип розумності в праві заслуговує наукова спадщина Ю. Ліпсія, який увійшов в історію політико-правових учень як один із основоположників концепції природного права і один із найяскравіших представників гуманізму. На його думку, «серцевина» природного права – це вірна і непохитна сила розуму, яка зберігається в надійному місці – в самій людині, в її мудрості – і яка не зможе зламатися під дією зовнішніх сил. У багатьох висновках мислителя простежується зв'язок із ідейними положеннями філософії стоїків. Перш за все, цей зв'язок має місце у визнанні голландським філософом розуму як керівної засади і основного індикатора законності чи незаконності людського діяння, моральності чи аморальності вчинків людини тощо. На думку Ю. Ліпсія, саме розум і раціональне світосприйняття стає світилом і головним орієнтиром для правової норми, що має визначити, яка поведінка є «доброю і корисною», а яка – «поганою і шкідливою». Принцип розумності в праві у поглядах цього голландського гуманіста має своїм фундаментом саме людську натуру і головне внутрішнє мірило людини – совість. Досліджуючи керівні засади, тобто основу усього права, філософ визначає совість як наявну в людині іскру правильного розуму, судді й вказівника добрих і поганих вчинків [211]. Фактично філософом одним з перших було підняте питання всеосяжності розуму, який не лише спроможний керувати поведінкою кожної людини, але і визначати орієнтир дії норми права, відображати її призначення щодо забезпечення законності.

1. В багатьох аспектах наукового пізнання сутності і принципів права погляди Ю. Ліпсія отримали свій розвиток і певну трансформацію у вченні Г. Гроція про право. Г. Гроцій став одним з новаторів тогочасної політико-правової думки в Європі, запропонувавши визнати основою всього права, а отже його превалюючим принципом, саме здоровий глузд, який полягає у сприйнятті чи відмові від дій, рішень, залежно від їх відповідності чи

невідповідності природі людини. Природа людини, у свою чергу, базується на наявності у людини виключного дару – здібності мислити, розрізняти добро і зло, усвідомлювати природне право як всезагальну основу поведінки, а отже бути здатним дотримуватись і виконувати норми природного права. Виходячи із міркувань Г. Гроція про ціннісні засади правового регулятора в суспільному житті, принцип розумності в праві підтверджується тим фактом, що правові норми не можуть бути реалізовані у спілкуванні тварин, яке ґрунтується на інстинктах, а лише у спілкуванні людей і суспільній взаємодії, де панує розум. Цей висновок мислитель аргументує цитатою із твору римського філософа Лактанція, який зазначає, що всім тваринам, позбавленим розуму, сама природа вселяє прагнення до самозбереження. Бо вони шкодять іншим заради власної вигоди, тому що не знають, що шкодити є злом. А оскільки людині доступне пізнання добра і зла, то вона утримується від заподіяння шкоди іншим, навіть на шкоду самій собі [27, с. 192]. Засновуючись на вказаній ідеї, філософ формує в подальшому погляди щодо ролі здорового глузду в правовій сфері життя.

2. Так само важливими для дослідження становлення уявлень про принцип розумності в праві є вчення Б. Спінози про право, в яких мислитель розглядав цей суспільний регулятор як один із елементів природи, який формалізується у вигляді позитивних норм права, поєднаних у людських законах. На думку Б. Спінози, зміст права безпосередньо ґрунтується на церковних канонах і «волі Божої», проте для того, щоб дійти до свого головного адресата – людини, ці релігійні постулати проходять через розум людини і набувають остаточного вигляду у положеннях законодавчих актів. Розум є важливим елементом в утворенні законів та їх реалізації, оскільки він дає змогу людині вести осмислене життя і оцінювати свою поведінку з позиції її відповідності чи невідповідності положенням закону, а отже і законам природи [27, с. 196–197]. Оцінюючи погляди філософа вже сучасними дослідниками відзначається, що центральне місце у поглядах Б. Спінози займають гуманістичні тенденції у розумінні справедливості та законності, що походять від самої природи людини та націлені на захист людини шляхом її спонукання

до «непорушення» законів через перспективи отримання певних благ [29, с. 19]. І таке гуманістичне сприйняття права та його спонукаюча роль безпосередньо пов'язані із розумом людини, з однієї сторони, та раціональними засадами, які закладені правом в основу його гуманістично орієнтованого впливу на суспільні відносини – з іншого.

Достатньо цікавим та актуальним для сьогоденного етапу розвитку наукового пізнання принципу розумності в праві є запропонований Т. Гоббсом підхід до розуміння сутності та природи права, а також ролі держави і її основоположних засад. Відповідно до змісту поглядів Т. Гоббса в основу його вчення про право і про державу закладена розроблена мислителем концепція війни всіх проти всіх, яка зумовлює необхідність створення права як регулятора соціального життя. На думку Т. Гоббса, розум і свідомість людини ґрунтується на глибокому егоїзмі, надзвичайній жадібності і страху. Виходячи із цього, людський розум не може стати «генератором» правового регулювання, оскільки результатом цього стане деформований «правовий розум», який не буде здатний належним чином гарантувати безпеку, правопорядок і загальне благо для суспільства. Так само, як і здоровий глузд, світлий розум людини, на думку деяких мислителів, наповнює правові акти розумністю, у поглядах Т. Гоббса представлена зворотна думка про те, що знівечений розум і аморальна поведінка людей переноситиме на правовий регулятор всі вади і недоліки людського світорозуміння. Як наслідок, це стане причиною підвищеної конфліктогенності суспільства та одночасної відсутності ефективних і реально дієвих правових механізмів протидії їм і подолання наявних конфліктів. Така ситуація зумовлює появу держави, яка стає монопольним суб'єктом правотворчості, будучи наділеною здатністю винайти справедливу середину (насамперед, розумні засади) і закріпити їх за допомогою права [18, с. 384–386]. Таким чином, саме Левіафан (запропонований Т. Гоббсом образ політико-правового устрою тогочасного суспільства. – *Прим. авт.*) наділений достатнім рівнем розуму і спроможністю впливу на суб'єктів соціуму для того, щоб створити таку систему «розумних» правових норм, які будуть врегульовувати

різні сфери суспільно-державного життя на користь, перш за все, народу, забезпечувати загальне благо для всіх. З метою уникнення конфлікту між суспільством і державою філософ наголошує на тому, що зміст права має походити від волі народу, відображати його інтереси, оскільки народ наділений віковою мудрістю та керується необхідністю забезпечення свого блага як колективного, а не індивідуального [74, с. 329].

Вагомий внесок у формування уявлень про засадничі положення і керівні ідеї права зробив Дж. Локк, який надав природному законові характеристику як основи взаємодії між індивідами, оскільки він здатний відобразити принципи доброї волі, взаємної допомоги, взаєморозуміння, загального блага і мирного порядку життя. Принцип розумності простежується у висновку науковця про необхідність дотримання норм природного права, оскільки це є ключовою запорукою благополуччя, загального добробуту і розвинутого суспільного життя. Таким чином, у цих поглядах ми вбачаємо один із аспектів розумності права, який полягає у тому, що «розумна правова норма» є найбільш оптимальним вирішенням суспільного конфлікту і найбільш дієвим інструментом регулювання суспільних відносин, раціональність дотримання яких усвідомлюється самими учасниками відносин, врегульованих за допомогою права [80, с. 21].

Досліджуючи феномен розуму в праві, просто не можна не звернутись до наукової спадщини відомого прихильника ідеї суспільного договору Д. Дідро, який неодноразово акцентував свою увагу на походженні права від суспільного договору між усіма представниками суспільної спільноти, з одного боку, і правителем – з іншого боку. Таким чином, зміст права буде постійно змінюватись залежно від того, інтереси якої суспільної чи владної групи переважатимуть в суспільно-державному регулюванні, що у свою чергу може справляти негативний вплив як на стан правового регулювання суспільних відносин, так і на розвиток держави. У поглядах Д. Дідро представлена ідея про те, що з метою перешкодження виникненню відповідних негативних наслідків, засновуючись виключно на розумі, необхідно укласти договір універсального та

загального характеру, що у свою чергу забезпечить людей від виникнення невіршених конфліктів і забезпечить створення дієвих і стабільних правових механізмів для подолання можливої конфліктогенності [31, с. 367–368].

Так само і І. Кант вбачав забезпечення ефективного правового впливу, завдяки розумовій діяльності, яка мала побудувати такі правові норми, що відповідали б моральним засадам розвитку суспільства [55, с. 87], причому ініціатива створення права мала б виходити від потреби протидії свавіллям людей, необхідності забезпечення законності, порядку і спокою у взаємовідносинах між людьми. Якщо говорити про кантівське вчення про право з точки зору дослідження розуму в праві, то є принаймні два найвагомшіх напрямків його вчення, які стосуються визначення ролі розуму в правовому регулюванні. Перш за все, це вчення І. Канта про практичний розум як сферу моральних повинностей, що мають впливати на суспільні відносини між людьми шляхом саморегуляції поведінки кожного із учасників суспільного спілкування. По-друге, це вчення І. Канта про імперативи, яке так само пов'язано із зародження ідей про принцип розумності в праві, оскільки в даному випадку, встановлення імперативу відбувається з метою окреслення «розумних» обмежень, які визначає правова норма з метою «приструнення» волі суб'єктів, яка виходить за межі моралі і права. Таким чином, зміст і одночасно цінність права полягає в тому, щоб увести свавілля індивідів у розумні і загальновизнані правові рамки.

Отже, підсумовуючи вище проаналізовані погляди науковців і мислителів періоду Відродження та Просвітництва (XVII – XVIII ст.), можемо зробити наступні висновки щодо становлення і розвитку основних уявлень, які в подальшому становитимуть світоглядну основу для виокремлення і пізнання принципу розумності в праві:

– по-перше, мислителями цього періоду фактично було узагальнено, переосмислено та сформовано світоглядну основу для подальшого виокремлення і пізнання принципів права, де центральне місце відводилось

ідеям про розумність права та роль розуму в механізмі його утворення, тлумачення та застосування;

– по-друге, хоча термін «принцип права» або «правовий принцип» ще не використовуються в науковому обігу цього періоду, так само не виокремлюється і поняття «принцип розумності в праві», уявлення про нього формуються крізь призму інших суміжних понять, зокрема таких як: природа права, цінність права, розум права, суспільний договір, закон, справедливість, основа права тощо;

– по-третє, значна частина уявлень про фундаментальні ідеї та керівні положення в праві формуються відповідно до положень юснатуралізму, який визначає основи і сутність права як елемент природи, що виявляється у правах людини, моральності людини і суспільства, його релігійних підвалинах. Окрім того, засади права визначаються також через розуміння непорушних і об'єктивно зумовлених основ людської діяльності, природи самої людини, морально-етичних і релігійних аспектів свідомості людини, яка визначає і спрямовує власну поведінку за допомогою свого розуму, спроможна приймати осмислені рішення крізь призму пізнання права, усвідомлення його змісту та його цінності;

– по-четверте, центральне місце у вченні про право даного періоду займає антропологічна концепція виникнення і реалізації права, яка свідчить про досягнення високого рівня освіченості людей. Інтелектуальний розвиток людини має досягнути достатнього рівня для того, щоб розум людини став окремим чинником в механізмі правового регулювання, а також і в механізмі саморегуляції поведінки кожного автономного учасника суспільних відносин, перешкоджаючи при цьому виникненню конфліктогенності в суспільстві;

– по-п'яте, окремий аспект людського розуму у праві розкривається через положення теорії суспільного договору та вчення про договірний характер походження права, сутність якого полягає у тому, що укладаючи суспільний договір, ми встановлюємо відповідні правила функціонування суспільно-

державного життя на засадах компромісу і загального розуму, тим самим формуючи підвалини усієї системи права.

На нашу думку, наступним етапом в історії становлення і розвитку уявлень про принцип розумності в праві припадає на кін. XVIII ст. і триває до поч. XX ст., який умовно можна назвати «Новітнім періодом». Цей період характеризується наявністю настільки великого обсягу сформованих наукових підходів до дослідження права, що починають формуватися самостійні правові школи і доктрини, які вбачають різні орієнтири, принципи і керівні засади формування і функціонування права як самостійного феномену суспільної дійсності.

Природно-правова доктрина, яка була вперше започаткована ще в працях мислителів Античності та набула свого розквіту у поглядах європейських філософів-просвітників, зберігає свою актуальність і в працях наступного історичного періоду. Особливої уваги заслуговує державницько-правове вчення Є. М. Трубецького, який досліджує правові принципи як вимоги, що визначені для створення і функціонування норм права; вони мають загальнообов'язковий характер та забезпечують відповідність правових вимог праву природному [176]. Але у зв'язку із тим, що право стає абсолютно самостійним об'єктом як філософського, так і наукового пізнання, природно-правовий напрямок дослідження починає дробитись на більш конкретні та вузькі підходи наукового пізнання, які по-різному починають сприймати та розкривати ті або інші аспекти права. Одним із центральних напрямів в межах природно-правового підходу стає феноменологічна доктрина права, яка найбільш ґрунтовно була досліджена і розроблена Е. Гуссерлем. В контексті тематики нашого наукового дослідження нас більш за все цікавить саме ця доктрина, оскільки в межах феноменологічного підходу правовий вплив і правове регулювання розглядається з точки зору спрямованості свідомості, а отже і розуму людини на вивчення природи речей [53, с. 49]. Право може ефективно функціонувати за рахунок розумової діяльності людини, яка має на меті виокремлення з самої природи відповідних нормативних ідей у вигляді законодавчих актів. На

останніх стадіях правового регулювання розум так само зберігає свою цінність для права, оскільки він забезпечує сприйняття конкретних нормативно-правових принципів людиною тим самим забезпечує корегування її поведінки. Крім того, особливої уваги заслуговують положення екзистенціалізму, засновниками якого є Е. Фехнер, В. Майгофер'є. Сутність цього напрямку юснатуралізму полягає у тому, що регулювання правових відносин не відбувається лише завдяки дії нормативно-правових актів, тобто імперативних настанов, які фактично під страхом покарання змушують суб'єкта підкоряти свої бажання і волю під загальноприйнятні рамки. Позитивне право є чужим для людини, для її світосприйняття і розуму. Правовий екзистенціалізм частково ґрунтується на ідеї розумності в праві як властивості кожного автономного суб'єкта права, оскільки передбачає, що ефективне правове регулювання може бути досягнуте лише за умови власного усвідомлення кожним учасником суспільних відносин необхідності впорядкування відносин за допомогою відповідних важелів впливу. Тобто право може нормально функціонувати в суспільно-державному житті лише тоді, коли людина як незалежна істота наділена розумовими здібностями самостійно буде прагнути забезпечити правопорядок, тобто самостійно буде дотримуватись правовий приписів і норм.

Наступна правова школа, яка була остаточно сформована наприкінці XIX – початку XX століття, – це психологічна школа права, ключові ідеї якої були обґрунтовані Л. Й. Петражицьким [74, с. 204]. Для психологічної доктрини права є притаманним зосередження центральної уваги на психічному стані людини, який визнається основним джерелом права. Таким чином, в межах правового регулювання емоції та психіка людини виступають первинними по відношенню до її розуму, тим самим мінімізуючи роль принципу розумності в праві. Проте навіть в межах психологічної теорії правознавці не повністю упускали із своєї уваги роль інтелекту людини, оскільки незважаючи на превалююче місце емоціонального стану людини для утворення і застосування права, розумова діяльність і свідомість людини важлива для остаточного формування і використання суб'єктами правовідносин певної моделі поведінки.

На противагу природно-правій школі праворозуміння в цей період розвивається позитивістський (нормативістський) тип праворозуміння, який ґрунтувався на ідеї виключного значення позитивного права. В державницько-правовому вченні позитивістів, перш за все, отримує свій розвиток ідея розумності саме в об'єктивному вимірі права, тобто самі законодавчі акти є проявом і показником розуму, головним орієнтиром для людей, які мають без вагань дотримуватись нормативно-правових приписів. На думку І. Бентама та Дж.-Ст. Мілля, важливе значення для права має необхідність реалізації інтересів людини, а точніше різних груп людей. Саме ідея корисності та захисту інтересів людини покладена у внутрішній дух і зовнішній текст законодавства, тобто в його правовий розум [27, с. 219]. Крім того, окремі погляди деяких позитивістів присвячені принципу розумності у суб'єктивному вимірі права, де розумність є характерною рисою самих учасників правовідносин. Зокрема, Дж. Остін наголошував на тому, що право є синтетичним продуктом, результатом інтелектуальної діяльності людини. Саме законодавчі акти є остаточним оформленням розуму і досвіду людини, яка бере участь у формуванні і застосуванні правової норми [74, с. 303].

Крім того, важливу роль для дослідження різних аспектів розумності в праві відіграли погляди окремих представників соціологічної школи праворозуміння, які досліджували правові принципи як основні критерії правомірності поведінки суб'єкта і забезпечення її реалізації. Саме керівні засади права (принципи) в першу чергу, а не норма права, спрямовані на корекцію поведінки суб'єкта і забезпечують добросовісне, тобто розумне використання своїх прав і свобод, якими наділені суб'єкти в сфері права. Тобто в основу розуміння принципів закладається ідея корегування поведінки людини свідомістю, а отже характер такої поведінки (правомірний чи протиправний) залежатиме від розумового та духовного розвитку людини. Так, М. Вебер, приходить до висновку, що право починає виконувати роль орієнтира для впорядкування відносин і не стільки після безпосереднього створення чи застосування правової норми, а лише після її соціалізації. Принцип розумності

в даному випадку полягає в тому, що соціум, маючи певний рівень розумового та духовного розвитку, повинен визнати, і саме головне – сприйняти право [12, с. 378–380]. Тобто, користуючись власним загальним розумом суспільство має прийти до висновку чи є соціальна потреба в існуванні цієї конкретної норми: якщо відповідь на дане питання буде позитивною, то суспільство має дотримуватись відповідних нормативно-правових приписів, забезпечуючи мирне та справедливе співбуття. Таким чином, соціологічну інтерпретацію права філософ обґрунтовує з точки зору його тлумачення як невід’ємного процесу соціальної дії права щодо виявлення його об’єктивного смислу та донесення його до розуму людей.

Не залишили без уваги принцип розумності в праві і представники американського правового реалізму, які визначають право як таке, що реально втілене в життєдіяльності суспільства, відповідно і його утворення виявляється у процесі реалізації в суспільних відносинах. Зокрема. К. Ллевелін і Дж. Френк вбачали сутність права в тому, що суддя при вирішенні різних справ на підставі конкретного нормативно-правового акту керується власним розумом, таким чином при створенні права необхідно передбачити найбільш імовірну поведінку судді при застосуванні даного акту [201, с. 409.]. Інший представник правового реалізму – Дж. Холмс наголошував на тому, що саме втілення досвіду і розумової діяльності законодавців є фундаментом усього права [224, с. 5].

Підсумовуючи аналіз вищенаведених наукових уявлень про принцип розумності, які розвиваються в межах цього історичного періоду (новітній період, часовими межами якого є кін. XVIII ст. – поч. XX ст.), можемо зробити наступні висновки:

– по-перше, оскільки в цей період наукові знання про право та його принципи починають суттєво розвиватись та набувати багатоаспектного розуміння, вони узагальнюються в межах окремих напрямів (шкіл) праворозуміння, які поєднуються у відповідних типах, що вивчають керівні засади права із притаманними їм специфічними рисами. Абсолютно всі сформовані підходи, доктрини і школи права мають не лише переваги, тому

можуть бути в подальшому критично осмислені та взяті за основу вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві;

– по-друге, зароджуються та розвиваються комплекс напрямів правової думки, положення яких становлять пізнавальну основу сприйняття та характеристики принципу розумності в праві. Так, положення юснатуралізму дозволяють визначити принцип розумності як такий, що визначає співвідношення і відповідність правових норм та поведінки учасників правовідносин самій природі людини, як розумної істоти, та вічним ідеям природного буття; положення позитивізму, є перспективними в частині характеристики стану (режиму) неухильного дотримання формалізованого права, оскільки в його положеннях акумульовано і формалізовано «істину» та «розум»; положення соціологічної школи праворозуміння в пізнавальному плані є корисними в частині сприйняття права в якості так званої «живої субстанції», в якій втілений загальний суспільний досвід і розуму усього суспільства; положення психологічної теорії, прихильники якої хоча і наголошували на первинному характері психоемоційного стану людини для правового регулювання, проте не заперечували розумність в праві, оскільки розум відіграє роль контрольного центру, який частково впорядковував і спрямовував емоції в необхідне русло, забезпечуючи ефективне створення і застосування нормативно-правових приписів;

– по-третє, інтенсифікація наукових знань про право протягом цього періоду призводить до виокремлення окремих ґрунтовних учень, присвячених певним аспектам (проявам) права, зокрема його принципам. При чому принципи права не лише виокремлюються, але і проводиться їх класифікація, в межах якої виокремлюється і принцип розумності права.

Перш ніж почати характеризувати окремі ідеї та наукові уявлення про принцип розумності в праві на сучасному етапі розвитку, вважаємо за доцільне відзначити як перспективний запропонований О. С. Гусак можливий варіант класифікації підходів до розуміння принципів права. В цілому ми погоджуємось із думкою вченої, що сучасне розуміння принципів права включає в себе:

1) світоглядне розуміння, згідно з яким принципи права є явищами світоглядного плану, займають самостійне місце в системі елементів соціальної реальності та являють собою комплекс ідей, правил, положень, переконань про основи функціонування права, які засновані на загальному сприйнятті явищ і процесів всесвіту; 2) наукознавче розуміння, що розкриває принципи права як явища пізнавального плану, зумовлені закономірностями свого зародження, виникнення, розвитку та функціонування в сфері права, мають соціальний характер, становлять самостійний об'єкт наукового пізнання та можуть бути досліджені суспільними науками; 3) правове розуміння, відповідно до якого принципи права як явища правового плану, закріплені за допомогою правових норм, визначають основи функціонування права, досліджуються юридичними науками [24, с. 45]. Тому продовжуючи наше наукове дослідження вважаємо за доцільне зосередити увагу саме на особливостях становлення світоглядного та наукового пізнання сучасними вченими принципу розумності в праві.

Слід відзначити, що на сьогодні у вітчизняній правовій доктрині сформувався два ключові напрями пізнання принципу розумності в праві. Перший напрям заснований на тому, що його представниками-науковцями доводиться необхідність вивчення принципу розумності як окремого об'єкту наукового пізнання. Інший напрям пізнання принципу розумності в праві обґрунтовує доцільність його вивчення виключно крізь призму взаємозв'язку з іншими принципами, тим самим акцентуючи увагу на тому, що принцип розумності в праві:

- з одного боку, має самостійний характер;
- з іншого боку, не може бути досліджений окремо від інших принципів права, оскільки неспроможний окремо сам по собі ефективно функціонувати.

Зокрема, на думку Р. А. Майданика, закріплений вітчизняними законодавцями принцип справедливості, добросовісності і розумності має визначатися не сукупністю трьох принципів, а єдиним принципом, який проявляється в єдності трьох взаємопов'язаних складових, що є традиційним для європейського приватного права [85]. На противагу зазначеній ідеї

Р. А. Майданика, інша група вітчизняних науковців запропонувала підхід, що полягає в розмежуванні цих трьох засад у забезпеченні автономного існування кожного із зазначених принципів. Зокрема, С. О. Погрібний, С. М. Бєрвєно, Т. В. Дерюгіна та інші наголошують на тому, що принцип розумності, так само як і принципи добросовісності та справедливості є трьома окремими юридичними категоріями, оскільки їх реалізація і дотримання у правових відносинах може відбуватися неодноразово, з притаманними кожному принципу особливостями, а нівелювання однієї із цих засад може не мати наслідком порушення інших двох принципів [104, с. 13; 7, с. 114]. Таким чином, роблячи із цього висновок, необхідно наголосити на високому рівні актуальності і доцільності проведення окремого наукового дослідження і юридичного забезпечення принципу розумності як самостійної юридичної конструкції.

В якості ще одного напрямку сучасних наукових досліджень принципу розумності в праві варто виокремити той, що заснований на поєднанні суб'єктивного та об'єктивного виміру принципу розумності в праві. Так, у суб'єктивній площині розумність виступає певною інтелектуальною властивістю людини, яка надає їй можливість бути суб'єктом правовідносин і раціонально, свідомо виконувати свої юридичні обов'язки та ефективно реалізовувати свої суб'єктивні права. Отже, в суб'єктивному вимірі, принцип розумності поширюється на суб'єктний склад правовідношення як показник здатності особи достатнім чином усвідомлювати правову та суспільну дійсність, аналізувати її окремі об'єкти та простежувати взаємозв'язок, що виникає між різними явищами суспільно-правового життя. У цьому контексті, особливої уваги заслуговує ідея Ю. А. Тоботи, який наголошує на взаємозв'язку таких двох юридичних категорій, як розумність і дієздатність суб'єкта правовідносин. На думку цього вітчизняного цивіліста, зв'язок розумності і дієздатності полягає у наступному: розумність – це інтелектуальна складова (момент) дієздатності, що полягає у здатності особи усвідомлювати і розуміти значення своїх дій. Тобто розумною слід вважати особу, яка розуміє і усвідомлює оточуючу її дійсність, здатна адекватно реагувати на всі процеси і зміни, які

відбуваються в ній [175, с. 41]. Аналогічну ідею продовжує розвивати і Р. Циппеліус, відзначаючи, що здатність підпорядковувати ситуацію тій чи іншій нормі, уміння правильно асоціювати ту чи іншу ситуацію з нормою права, що її регулює, є талантом розсудливості [193, с. 129].

Другий вимір принципу розумності має об'єктивний характер, оскільки в такому випадку розумність стає характерною рисою окремих об'єктів, категорій та явищ суспільно-правової дійсності, які безпосередньо уособлюють правовий розум і виступають орієнтирами для поведінки суб'єктів. Необхідність наділення певних об'єктів розумністю зумовлена диспозитивним характером реалізації людиною широкого кола її прав і свобод, гарантованих законом. У свою чергу, реалізація принципу диспозитивності може стати причиною зловживання суб'єктами відповідних правовідносин своїми правами, що полягатиме у завданні шкоди інтересам інших учасників відносин без прямого порушення жодного нормативно-правового припису. У цьому випадку засада розумності уособлює «дух» закону, який не зміг вміститись формально в його «букві». Принцип розумності стає, з одного боку, так званим нездоланим «бар'єром» для того, хто захоче зловживати своїми права, а з іншого боку – відіграє роль «світила» для всіх учасників соціального спілкування, яке покаже як необхідно діяти людині, щоб одночасно використати своє право і задовольнити свої чи принаймні не порушувати інтереси інших осіб.

У межах об'єктивного виміру принципу розумності окрема увага науковців приділена наявності правового розуму на кожній стадії правового регулювання. Перш за все, на думку науковців, в процесі створення законів розум має стати «охоронцем» від зловживання законодавцями своїх повноважень і запорукою того, що кожен закон стане правовим, реалізованим і відповідатиме загальним цінностям. Доводячи цю ідею, С. В. Шевчук в якості аргументу наводить правову думку судді Е. Коук у справі доктора Бонема (Dr. Bonham's Case) (1610), яка полягає в наступному: якщо прийнятий закон суперечить загальному праву та здоровому глузду, такий закон є злочинним або

неможливим до виконання, його слід визнати нечинним і зупинити його дію [195, с. 52, 54].

Крім того, сучасні науковці наголошують на різних аспектах розумності в праві, що доводить багатовекторність сприйняття і вивчення зазначеного феномену. Зокрема, вченими зазначається на принциповій ролі розумності на стадії правотлумачення. Так, Г. Радбрух відзначив, що зазвичай юридичне тлумачення відрізняється від інтуїтивних форм примітивного тлумачення (релігійного, мистецтвознавчого тощо) своєю в цілому раціональною природою. Воно є не магічним або містичним тлумаченням, не грою глибокодумності, а логічною інтерпретацією [121, с. 32]. Окрім того сучасними науковцями приділена увага аналізу системного характеру принципу розумності, що дозволило в подальшому виокремити його складові. Аналіз сучасних наукових уявлень про засади розумності в праві надав змогу вченим виокремити наступні складові частини цього принципу: дієвість, пропорційність, доцільність, послідовність обґрунтованість, розсудливість, відповідність розумним очікуванням. Зокрема, К. О. Мандрікова надала характеристику окремим вимогам розумності в правовому регулюванні. Так, на думку вченої, обґрунтованість означає достатність підстав прийнятих рішень у процесі застосування та реалізації права; послідовність ґрунтується на ідеї розумної стабільності системи правового регулювання, пошуку балансу між послідовністю правового регулювання та реагуванням на зміну обставин; розсудливість пов'язується з відповідністю поведінки здоровому глузду, а обачність – з необхідністю співвідносити дії суб'єкта із правомірними очікуваннями інших [87, с. 3-4].

Сучасні наукові дослідження принципу розумності в праві відзначаються тим, що викристалізовується самостійний напрям його пізнання, що стосується функціонального призначення реалізації засад розумності в правовому регулюванні. Так, А. С. Довгерт вказує на інтерпретаційну, доповнюючу та виправну функції зазначеного принципу [190, с. 9]. Так само відповідно до функціонального призначення розкриває характеристику принципу розумності

в праві Т. В. Боднар. Вчена зазначає про існування двох функцій принципу розумності в праві в залежності від наявності чи відсутності нормативно-правового чи договірною регулювання. Так, за відсутності такого регулювання – функція вказаного принципу зводиться до регулювання прав і обов'язків сторін зобов'язання, проте, за наявності відповідного регулювання, функціональним призначенням вказаного принципу буде його спроможність виконувати роль додаткового критерію оцінки дій (бездіяльності) суб'єктів зобов'язання [9, с. 42]. В свою чергу С. П. Рабинович вказує на змістоутворюючу функцію розумності в праві, оскільки розумність являє собою додаткове джерело визначення змісту правовідносин, а також на скасувальну функцію, яка полягає в неприйнятті або незастосуванні юридичних приписів, що не відповідають вимогам розумності [119, с. 54]. Слід відзначити, що аналіз сучасних підходів до пізнання принципу розумності в праві можливо було б продовжувати, більшість представлених в юридичній науці поглядів вчених відображають в собі багатоаспектність самого принципу та різноманітність методологічного інструментарію для їх дослідження. Водночас вважаємо за доцільне продовжити аналіз доктринальних уявлень вчених про принцип розумності в праві в наступному розділі дисертації при встановленні його понятійних характеристик, де ми зможемо окремо узагальнити існуючі наукові підходи. Однак на даному етапі нашого дослідження, проведений аналіз поглядів вчених дозволяє в цілому уявити особливості сучасного періоду розвитку наукового пізнання принципу розумності у праві. Враховуючи вище наведену характеристику і наявність різновекторності сучасного наукового пізнання принципу розумності в праві вбачаємо за доцільне охарактеризувати сучасний період розвитку уявлень про принцип розумності в праві, який бере свій початок з першої половини ХХ ст. і триває донині. Умовно цей період можливо назвати «сучасним», характеристику якого ми надаємо в одній з публікацій [163, с. 54-55]. Зупинимось на особливостях цього періоду більш детально.

1. Зазначений період відзначається суттєвою інтенсифікацією наукових досліджень принципів права в цілому, та принципу розумності зокрема. Це спричиняє розвиток сприйняття та дослідження принципу розумності в праві як багатоаспектного феномену, що стосується його історико-правового вивчення та становлення правового забезпечення, місця в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки, структурно-системних характеристик, вимог, що визначають зміст принципу розумності, недоліків його застосування в юридичній практиці, шляхів посилення реалізації тощо.

2. В цей період наукові уявлення про принцип розумності в праві розвиваються в межах відповідних пізнавальних напрямів:

– правової гносеології, в межах якої право в цілому визначається як продукт людського розуму, розрахований на формування правосвідомості шляхом пошуку відповіді на питання «як пізнавати право». В межах цього напрямку принцип розумності права розглядається як першоджерело права, що походить від загальної раціональної ідеї про необхідність правового унормування життя людей та втілення цієї ідеї в процесі людської розумової діяльності, яке охоплюється поняттям «правотворчість». Крім того, в подальшому право реалізується за допомогою людського розуму і поза ним існувати не може, адже основою цього пізнавального процесу є раціональне сприйняття людиною правової дійсності і її інтелектуальна діяльність тощо;

– комунікативної теорії права, пізнавальні положення якої засновані на ідеї всеохоплюючого значення взаємовідносин між людьми, які виступають одночасно джерелом, сферою реалізації та результатом дії права. Таким чином наукове дослідження принципу розумності в праві відбувається крізь призму сприйняття правової сфери як прояву взаємодії людей розумних, рівень інтелектуального, духовного розвитку яких, а також рівень їх юридичних знань і досвіду дозволяють їм бути суб'єктами правового регулювання;

– положень правової антропології, де ключовою ідеєю є принцип «людина понад усе», і сама людина пізнається як головна цінність, що у свою чергу зумовлює визнання сучасними науковцями її розуму найвищою цінністю.

Виходячи із цього право має характеризуватись як людиноцентриський феномен, що повинно служити раціональній поведінці людини. Тому положення правової антропології є методологічно перспективними для вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, оскільки, право має здійснювати вплив на суспільне життя виходячи із засад загальної корисності для людей, оскільки «нерозумне» право в жодному разі не може здійснювати вплив на суспільно-державне життя, воно потенційно нівелює цінність людини, а отже є шкідливим для людини і для людського середовища;

– положень правової аксіології, що заснована на ідеї цінності права.

Методологічне значення положень правової аксіології полягає у спроможності пізнати цінність права, крізь призму системи правових норм, котрі мають раціонально і оптимально впорядковувати різноманітні сфери суспільного життя. Метою такого впорядкування має стати досягнення і подальше забезпечення «розумного» балансу інтересів різних суб'єктів правових відносин. Саме принцип розумності в праві, виступаючи однією з «цеглин» у його існуванні та функціонуванні, забезпечує ефективну дію правової норми як одного із елементів раціонального і «розумного» правового регулятора;

– доктринальних засад онтології права, що дозволяють здійснити аналіз принципу розумності в праві в межах загальної проблеми розуміння права, де центральне місце займатиме питання сутності правового розуму, що є його вимогою, критерієм виміру та джерелом.

3. Вказаний період розвитку наукових уявлень про принцип розумності в праві відзначається посиленням плюралізації думок, особливо в частині тих або інших його правових аспектів (щодо його функціонального призначення, складових частин, природи принципу та самостійності в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки).

4. Наукові дослідження принципу розумності в праві набувають більш методично організованого, послідовного та системного характеру, відзначаються формуванням напрямів його наукового пізнання. Наукові погляди про принцип розумності в праві на сучасному етапі перестають носити

фрагментарний характер. У зв'язку із тим, що наукові погляди, які стосуються принципу розумності в праві, набувають системного характеру, між окремими відносно самостійними концепціями, доктринами та ідеями утворюються системні зв'язки, що забезпечують ефективний і результативний обмін науковими уявленнями про принцип розумності між різними правовими школами, напрямками праворозуміння тощо. Це у свою чергу сприяє покращенню стану наукового дослідження принципу розумності в праві, виправленню помилок, усуненню упереджених висновків щодо цієї юридичної категорії в межах різноманітних концепцій, а також сприяє формуванню інтегративних підходів до розуміння принципу розумності в праві. Наприклад, в межах наукових уявлень соціологічного позитивізму (О. Конт), панує ідея про те, що право виступає не лише результатом розумової діяльності законодавців, але і раціональним (розумним) регулятором суспільних відносин, що свідчить про накопичений досвід, розум самого суспільства.

5. Сучасні наукові дослідження принципу розумності в праві переважно відбуваються в розрізі положень відповідних підходів (шкіл) праворозуміння, що відображає прихильність дослідника до положень того чи іншого підходу (школи). Так в межах: 1) природноправового підходу принцип розумності в праві характеризується крізь призму відповідності самого права засадам об'єктивного природного розвитку, природі людини, тим самим воно набуває ознак розумності, як здібності людини до сприйняття права і закріплення природних засад життя людини в соціумі, відображення в ньому законів природи; 2) позитивістського підходу принцип розумності розкривається крізь призму інтелектуальної діяльності законотворців, які в положеннях правових приписів закріплюють своє бачення правового регулювання суспільних відносин, а отже наділяють правовий припис ознаками розумності; 3) соціологічного підходу, принцип розумності в праві визначається як відображеність в ньому закономірностей життя суспільства, об'єктивних потреб регулювання суспільних відносин, оскільки в такому випадку право матиме

соціально корисний характер, а отже займатиме центральне місце в системі засобів соціального регулювання.

Виокремлення відповідних положень підходів (шкіл) праворозуміння надає можливість забезпечити плюралізм і різносторонність даного наукового дослідження і одночасно забезпечити координацію процесу наукового пізнання предмету цієї дисертаційної роботи.

1.2 Методологічні аспекти наукового дослідження

Відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, широкий спектр існуючих його наукових досліджень, слід зазначити, що важливу роль для здійснення будь-якої науково-дослідної роботи відіграє методологія наукових досліджень. Методологічний вимір принципу розумності насамперед виявляється у наявності відповідного методологічного інструментарію, який використовується з метою всебічного дослідження теоретико-правових аспектів вказаного принципу, формування цілісного уявлення про нього як про правовий феномен. Водночас, це не єдиний прояв методологічного виміру принципу розумності в праві, який і сам відіграє важливу методологічну роль у вивченні широкого кола явищ і процесів правової дійсності як таких, що засновані на розумності права, його раціональній сутності. Виходячи із змісту принципу розумності в праві, можна розкрити особливості формалізації правової норми у положеннях закону, нормативного договору тощо, які за своєю сутністю є проявом інтелектуальної діяльності уповноважених суб'єктів. Такі суб'єкти, маючи достатній рівень правової культури, юридичної освіти та досвіду, спроможні віднайти об'єктивну необхідність зміни правового регулювання, здійснити її аналіз і запропонувати оптимальний правовий варіант посилення впорядкованості суспільних відносин за допомогою формально закріпленої правової норми. Завдяки тому, що право як соціокультурний та

людиновимірний феномен характеризується такою рисою, як розумність, ми можемо із повною впевненістю стверджувати про те, що цей соціальний регулятор здатний віднайти та реалізувати у соціально-правовій дійсності найбільш оптимальні, раціональні варіанти впорядкування суспільних відносин. Саме завдяки принципу розумності, правове регулювання набуває властивостей стабільності, прагматизму та неупередженості до взаємодії суб'єктів суспільних відносин, щоб якомога швидше та ефективніше посилити правове впорядкування суспільних відносин, знизити суспільну напругу, забезпечити необхідний правовий компроміс з метою уникнення небажаних шкідливих наслідків як для суб'єктів цих відносин, так і для суспільства й держави в цілому.

В методологічному плані принциповою і сама ідея існування і функціонування права, яка апріорі заснована на його розумності, можливості раціонально впливати на суспільні відносини. Відповідно усі елементи суспільного життя, які забезпечуються правом, мають забезпечуючи правопорядок, який в контексті нашого наукового дослідження доцільно позначити ще як «розумний» порядок, тобто той який керується розумом, а не інстинктами, емоціями тощо. Саме цей порядок, який забезпечений правовим регулюванням, є найбільш оптимальною, наближеною до ідеалу, організацією суспільного життя. Отже, як ми бачимо, не просто наявність принципу розумності в праві. Його ефективна реалізація є основою суспільно-державного розвитку. Таким чином пізнання права, правових явищ і процесів має бути засноване на усвідомленні того, що право є раціонально зумовленим явищем. Тому, здійснюючи наукові дослідження в сфері юриспруденції, дослідник має виходити з аксіоми про те, що право – це раціонально зумовлене явище, отже він повинен віднайти, дослідити та обґрунтувати раціональну природу та сутність права, знайти в ньому раціональне «зерно», навколо якого і розробити відповідні раціонально обґрунтовані теорії, концепції, вчення тощо.

З урахуванням вищезазначеного, відзначаючи важливість сучасного наукового дослідження принципу розумності в праві вважаємо за доцільне в цьому підрозділі дисертації:

- 1) узагальнити пізнавальні можливості методології наукових досліджень правових явищ та процесів;
- 2) визначити пізнавальний потенціал теоретико-правових аспектів принципу розумності як правового феномену;
- 3) встановити функціональне призначення принципів, методологічних підходів та методів наукового пізнання в частині вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності.

В юридичній літературі проблематика методології наукового пізнання принципу розумності в праві вивчається в наукових колах досить непослідовно та епізодично. Лише в окремих поодиноких дослідженнях вчені опосередковано роблять спробу підняти питання методології вивчення принципу розумності в праві з точки зору його пізнавального потенціалу та можливих методологічних інструментів його дослідження. Насамперед слід відзначити, що проблематика принципів права в цілому є однією з найдискусійніших та найскладніших в юридичній науці з точки зору методології їх вивчення. Вказане зумовлюється як складністю змісту, природи, сутності та призначення принципів права, так і недостатньою доктринальною розробленістю методології юридичних досліджень, існуючою науковою невизначеністю кола, змісту та функціональних можливостей складових методології наукових досліджень, високим рівнем плюралізації наукових уявлень про методологію наукових досліджень, особливостей її функціонування в сучасних умовах розвитку юридичних досліджень. Досліджуючи особливості методології вивчення принципів судочинства в системі принципів права О. С. Гусак фокусує свою увагу саме на теоретико-правових аспектах принципів права як вихідних його засадах, що в свою чергу зумовлюють необхідність вироблення індивідуалізованого підходу до формування методологічної основи їх вивчення. Як наслідок вчена доводить, що методологію наукового дослідження теоретико-

правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права має становити широкий комплекс науково-дослідного інструментарію, до складових якого відносить: «а) принципи наукового пізнання, що забезпечують основу здійснення наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права та надають змогу забезпечити статус науковості одержаних результатів; б) методологічні підходи, за допомогою яких теоретико-правові аспекти принципів судочинства в системі принципів права розкриваються шляхом застосування групи однорідних методів пізнання з метою всебічного визначення конкретного прояву предмету наукового дослідження; в) методи наукового дослідження, застосування яких забезпечує вивчення конкретних теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права» [24, с. 69]. В подальшому вченою проведено аналіз особливостей принципів права і судочинства, визначено пізнавальний потенціал теоретико-правових аспектів їх співвідношення, на підставі чого визначено функціональні можливості методології наукового дослідження. Зокрема вказано на те, що «...складність теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права обумовлює необхідність застосування широкого кола методів дослідження, які можливо узагальнити в межах: філософського (світоглядного), загальнонаукового та спеціально-наукового рівнів» [24, с. 69]. Переважно проблеми методології наукового дослідження принципів права вченими досліджуються не безпосередньо, а опосередковано, при вивченні відповідних принципів в цілому. Зокрема методологічну основу дослідження принципів права становить комплекс методів наукового дослідження, основними з яких є історико-правовий, функціональний, соціологічний та системно-структурний [182, с. 36–38]. Крім того, вченими відзначається принципова роль діалектики, закони, принципи та категорії якої дозволять всебічно охарактеризувати закономірності походження, становлення та розвитку принципів права, в тому числі зазначається і про такий принцип як принцип логічності та послідовності правового регулювання, який, на нашу думку, є складовим елементом принципу розумності. Пізнавальний потенціал

діалектики вченим вбачається у її можливості дослідити принципи права з точки зору їх юридичної та загальносоціальної ролі, співвіднести їх прояв з точки зору змісту принципів права та їх форми, призначення в юридичній сфері та в інших сферах суспільного життя. Крім того, функціонально пізнавальні прийоми діалектики можуть сприяти дослідженню принципів права з точки зору таких протилежностей як простір і час, ціле та частина, надаючи відповідні характеристики досліджуваному феномену. Проте, закони діалектики можуть і повинні бути доповнені загальнонауковими методами, які потенційно спроможні: по-перше, вивчити принципи права в цілому, а також окремо кожен принцип як явища, що можуть становити предмет порівняння як між собою, так і з іншими явищами правової та загальносоціальної дійсності (порівняльний метод); по-друге, дослідити принципи права крізь призму їх формального виразу, що мають понятійний характер, наділені відповідними властивостями, є предметом правового закріплення в положеннях актів міжнародного права та законодавчих актів України (спеціально юридичний метод); по-третє, проаналізувати функціональне призначення принципів права, їх роль в механізмі правового регулювання, а також їх системні властивості, що відзначаються внутрішньою структурою та приналежністю до складових більш широких систем (системно-функціональний метод); по-четверте, дослідити статистичні показники існування та функціонування принципів права, що дозволяє в подальшому провести обробку цих показників, встановити закономірності розвитку принципів права та їх функціонування [62, с. 11–12]. Слід відзначити, що дослідження принципів права в цілому та принципу розумності в праві, зокрема, не може бути обмежене виключно законами діалектики та зазначеними вище методами наукового дослідження, оскільки теоретико-правові аспекти принципів права та принципу розумності в праві є значно складніші, а отже потребують використання і інших складових методології наукового дослідження, а саме методологічних підходів, інших методів наукового дослідження, їх поєднання в процесі здійснення наукового пізнання тощо.

В сучасних наукових юридичних дослідженнях вченими переважно на підставі розробленої в юридичній науці методології наукового дослідження державно-правових явищ і процесів індивідуально формується методологічна основа конкретного наукового дослідження, виходячи з особливостей предмету наукового пізнання. Вважаємо, що такий підхід є цілком виправданий, що може бути взятий нами за основу і нашого наукового дослідження. Це дозволить перш за все врахувати існуючі в юридичній науці підходи до характеристики методології наукового пізнання і в подальшому, взявши за основу особливості предмету цієї дисертаційної роботи, визначити методологічну основу вивчення саме теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві. Слід відзначити, що в юридичній науці питання методології наукового дослідження – одне з найдискусійніших на сьогодні, що представлено широким колом авторських підходів до її характеристики, визначення її функціонального призначення тощо. З урахуванням цього, в юридичній доктрині були зроблені спроби уніфікувати та узагальнити розуміння методології наукового пізнання в юридичній науці, в результаті чого на сьогодні склалось декілька підходів до характеристики вказаного феномену (широкий, вузький та комплексний). Всі ці підходи засновані на розумінні методології як системного явища, і в залежності від складових методології, їх кількості та методики їх поєднання в процесі здійснення науково-дослідної роботи, в юридичній науці виокремлено вказані підходи. Так, широкий підхід заснований на ідеї розуміння методології наукового дослідження як окремої сфери пізнавальної діяльності, що поєднує в собі комплекс всіх існуючих методів пізнання, як загальнонаукових, так і методів юридичної науки, а також процес здійснення пізнання і методику застосування цих методів [35, с. 24]. Прихильником широкого підходу до розуміння методології наукового дослідження є П. М. Рабінович, який характеризує методологію пізнання державно-правових явищ як комплекс пізнавальних інструментів, які узагальнено ним в межах: а) філософсько–світоглядних підходів; б) методів та засобів науково-юридичного дослідження; в) сукупності положень і правил, які стосуються використання відповідних

пізнавальних інструментів [120, с. 8]. Подібна точка зору висловлювалась раніше і В. В. Копейчиковим, який вважає, що вказані структурні елементи методології юридичних досліджень мають бути доповнені системним елементом – правилами та методами їх використання [36, с. 29–30]. В свою чергу вузький підхід заснований на розумінні методології дослідження в юридичній науці як сукупності методів пізнання, що цією юридичною наукою розроблені, оскільки лише вони спроможні дослідити державно-правові явища і процеси як складові правової реальності [144, с. 11]. Відповідно до вузького підходу методологія складається з комплексу методів, прийомів та методик дослідження явищ чи процесів правової реальності [170, с. 28–30]. На переконання вчених, вузьке розуміння методології відображає її інструментальне сприйняття, відповідно до якого методологія є особливою системою прийомів, способів та засобів дослідження, оптимальне поєднання яких дозволяє забезпечити всебічність, об'єктивність та повноту дослідження самого явища. Окремо варто звернути увагу на так званий комплексний підхід до розуміння методології, прихильники якого виходять з того, що методологія юридичної науки включає в себе широкий спектр принципів, методологічних підходів та методів наукового дослідження, які в подальшому використовуються дослідником шляхом їх індивідуалізації, з урахуванням особливостей предмету наукового дослідження, а також подальшого їх використання (в тому числі поєднання їх функціональних можливостей, використання з точки зору протилежностей, взаємодоповнення тощо) [76, с. 11–13; 83, с. 24].

Беручи за основу саме комплексний підхід до розуміння методології юридичної науки, як такий, що є найбільш оптимальним з точки зору вимог повноти та всебічності наукового пізнання державно-правових явищ і процесів вважаємо, що методологія їх пізнання являє собою систему правил, прийомів, способів, засобів дослідження, які використовуються з метою отримання знань про принцип розумності в праві як особливий соціоантропологічний феномен, що відображає в собі сутність права та його функціонування.

На нашу думку, визначення методологічної основи будь-якого наукового дослідження знаходиться в площині особливостей предмету наукового пізнання. Пізнавальний потенціал предмету цієї дисертаційної роботи виявляється насамперед в теоретико-правових аспектах принципу розумності в праві, що розглядається під кутом його приналежності до системи явищ і процесів правової дійсності. Складовими предмету дисертаційного дослідження є:

- по-перше, комплекс закономірностей становлення, розвитку та функціонування принципу розумності як правового феномену;
- по-друге, комплекс його теоретико-правових аспектів, які дозволяють сприйняти принцип розумності в праві як феномен, що має закономірності свого зародження, становлення, розвитку, вдосконалення та функціонування.

В пізнавальному плані принципи права в цілому характеризуються високим рівнем витребуваності наукового дослідження, що зумовлюється насамперед їх сутністю як визначального положення конкретної правової теорії чи правового вчення або певного вихідного правила чи вимоги, які висуваються по відношенню до діяльності якого-небудь суб'єкта [13, с. 941]. Таким чином в пізнавальному плані принципи права становлять самостійний об'єкт наукового дослідження з одного боку, а з іншого боку – мають самостійне методологічне значення, що використовуються в юридичній науці з метою позначення конкретних явищ і процесів правової дійсності, їх використання задля вивчення інших суміжних явищ і процесів, їх окремих аспектів. Особливий науково дослідний інтерес становить сам феномен розумності, який відображає сутність права в цілому, як явища, що породжене людською раціональною поведінкою та в такій людській поведінці реалізується. Саме право має «розумний» характер, тобто воно є і має бути засноване на розумі, виражати раціональні засади людського життя, бути засноване на законах логіки і відображати високий рівень людського інтелекту в поведінці, культурі або свідомості [13, с. 789]. В наукознавчому плані принцип розумності як правовий феномен визначається наступними пізнавальними аспектами:

1) по-перше, своїм походженням від невід'ємної властивості будь-якої людини – її розумності, а саме природної спроможності свідомого сприйняття навколишньої дійсності, її осмислення та подальшого керування своєю поведінкою відповідно до прийнятих осмислених рішень. З огляду на це принцип розумності є таким, що походить від природної спроможності людини до розумової діяльності, без якої неможливі формалізація права, його тлумачення та подальша реалізація;

2) по-друге, своєю сутністю, оскільки його виникнення, розвиток та функціонування пов'язані із забезпеченням життя людини, в тому числі і в правовій сфері із загальними законами логіки, де окреме місце займає право, яке за своєю сутністю є явищем розумним, а отже має бути поширеним на правову сферу життя людини та суспільства в цілому, оскільки забезпечує відповідність правової поведінки суб'єктів законам логіки;

3) по-третє, характеризується комплексом закономірностей свого зародження, розвитку, становлення та функціонування, а отже потребує постійного наукового дослідження крізь призму його змін, поточного стану його розвитку та практики реалізації в правовій сфері життєдіяльності суспільства;

4) по-четверте, розрахований на усвідомлене сприйняття та осмислене застосування в юридичній практиці шляхом прийняття осмислених юридично значимих рішень, вчинення відповідних юридично значимих дій або утримання від їх вчинення, передбачення правових наслідків своєї поведінки в сфері права;

5) по-п'яте, визначає характер і наслідки правового впливу на поведінку суб'єктів з точки зору його відповідності розуму, раціональним засадам співжиття;

6) по-шосте, є критерієм виміру поведінки суб'єктів в сфері права, визначаючи відповідність або невідповідність поведінки суб'єктів в сфері права засадам розумності. Зокрема така поведінка (в частині її змісту, форм прояву, правових наслідків тощо) має відповідати нормальним умовам життя середньостатистичної людини при звичайних обставинах.

Таким чином, принцип розумності в праві як пізнавальний феномен має складний характер, насамперед визначається розумністю людини як її вихідної ознаки (властивості). Багатоаспектність пізнавального потенціалу принципу розумності в праві визначає необхідність застосування індивідуалізованого підходу до формування методологічної основи наукового пізнання. Беручи за основу комплексний підхід до характеристики методології наукового дослідження державно-правових явищ і процесів, вважаємо за доцільне продовжити наше дослідження шляхом виокремлення складових методології наукових досліджень та визначення їх функціонального потенціалу в частині вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві.

Традиційно до методологічної основи наукового дослідження відносяться принципи наукового пізнання. Принципи наукового пізнання мають універсальний характер, на положеннях відповідних принципів мають засновуватись будь-які наукові дослідження, в тому числі і в сфері юриспруденції. Не є виключенням здійснення наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності. До принципів наукового пізнання в юридичній літературі переважно відносять такі принципи як: принципи історизму, об'єктивності, всебічності, комплексності, професіоналізму та ін. [171, с. 18-20; 172, с. 10–11; 35, с. 32]. Що стосується принципу історизму наукового дослідження, то вказаний принцип являє собою комплекс положень щодо сприйняття предмету наукового дослідження як явища, що має історичні передумови свого зародження, становлення, розвитку та функціонування, відзначається конкретним історичним ступенем свого розвитку. Принцип розумності в праві також відзначається закономірностями свого зародження, становлення та розвитку, по-перше, як пізнавальне явище, що відображає розвиток правових уявлень про нього; по-друге, як практичне явище, що відображає його розвиток в системі принципів права, відповідний ступінь його поширеності на суспільні відносини, особливості сучасного стану його впливу на суспільні відносини. Принцип об'єктивності наукового пізнання має важливе значення при здійсненні будь-якої науково-дослідної роботи,

забезпечуючи якісний рівень проведення наукового дослідження та обґрунтованість й істинність отриманого чи переосмисленого знання. Вказаний принцип є актуальним і для вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, забезпечуючи його безпосереднє сприйняття дослідником, правильне використання методологічного інструментарію його вивчення, навички обґрунтування нового знання, що має достовірний характер. Окремо варто відзначити важливе значення принципів всебічності та комплексності наукового дослідження. Вказані принципи є взаємопов'язані та використовуються спільно при здійсненні будь-яких науково-дослідних робіт. Теоретико-правові аспекти принципу розумності мають складний характер, про що нами відзначено вище, тому і їх наукове дослідження потребує вивчення всіх теоретико-правових аспектів, що дозволить сформулювати комплексне науково обґрунтоване уявлення про досліджуваний феномен. За наслідками здійснення такого наукового дослідження буде можливим отримати всебічні та комплексні науково обґрунтовані знання про принцип розумності в праві. Що стосується принципу професійності, то його положення мають бути визначальними для здійснення наукового дослідження, що може бути проведене виключно тим суб'єктом науково-дослідної діяльності, що має відповідні навички, досвід, вміння використовувати методологічний інструментарій, висувати гіпотези, їх перевіряти, обґрунтовувати науково значимі результати дослідження. Перелік принципів наукового пізнання в юридичній літературі визначається і характеризується неуніфіковано, тому ми не виключаємо можливості використання і інших принципів наукового пізнання та не применшуємо їх значення. Проте вважаємо за доцільне окремо акцентувати увагу на методологічних підходах, які визначатимуть загальну стратегію наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві. Вказане пояснюється насамперед складністю предмету цього дисертаційного дослідження, що в загальнонауковому плані:

- зумовлюється міждисциплінарним характером принципу розумності, що має свій прояв і в сфері юриспруденції в цілому, і в окремих галузях правового регулювання;
- характеризується можливістю вивчення як зі сторони юридичних, так і інших суспільних наук. Крім того, принцип розумності в праві становить науковий інтерес як для представників загальнотеоретичних й історичних юридичних наук, так і для представників галузевих юридичних наук;
- визначається необхідністю створення наукового загальнотеоретичного фундаменту, тобто системи положень, які характеризують загальні закономірності зародження, розвитку, функціонування та вдосконалення предмету цього дисертаційного дослідження.

Принцип розумності в праві в методологічному плані є явищем багатограним та неоднозначним, яке походить насамперед від людської здібності до розумової діяльності, її спроможності керувати своєю поведінкою на основі попередньої розумової діяльності. Тому вказаний принцип потребує свого вивчення насамперед з точки зору аксіологічного підходу до пізнання вказаного явища та його здатності бути імплементаваним у людську поведінку в сфері права. Принцип розумності в праві являє собою не лише особливу інструментальну систему керування людською поведінкою, але і є особливим явищем, що забезпечує розвиток людини, її правової свідомості та правової культури, підвищення їх рівня. Принциповість застосування аксіологічного методологічного підходу, в тому числі і до вивчення принципу розумності в праві, визначається його функціональною спроможністю подолати плюралістичний характер та розгалужену систему методологічних прийомів наукового дослідження державно-правових явищ, а також розкрити предмет наукового дослідження з точки зору його людиновимірності [10; 60, с. 45]. Аксіологічний підхід надає можливість глибше та адекватно сучасній правовій дійсності вивчити ціннісні аспекти змісту понять і категорій правознавства. Знання про цінності в праві й цінність безпосередньо права використовують для уточнення його сутності і специфічної природи, гуманістичної орієнтації. Без

ціннісного підходу неможливо з'ясувати роль права у культурному й суспільному розвитку, зрозуміти вияв генетичних зв'язків у праві, зв'язок між правом і мораллю [20, с. 34–36]. Таким чином вказаний підхід забезпечуватиме осмислення принципу розумності в праві з точки зору відповідності права законам логіки та відображеності в ньому правових цінностей. В цілому можемо підсумувати, що аксіологічний підхід як пізнавальна стратегія вивчення принципу розумності в праві спроможний посилити наукове дослідження зазначеного принципу як соціокультурної цінності, з одного боку, та крізь призму правових наслідків, які досягаються завдяки закріпленню та реалізації принципу розумності – з іншого. Заслуговує на увагу і пізнавальний потенціал феноменологічного підходу до вивчення принципу розумності, який визначає раціональне сприйняття принципу та його наукової характеристики як реально існуючого феномену соціально-правової дійсності. Відповідно принцип розумності можливо розглядати як:

- по-перше, комплекс знань про вихідні засади розумності в праві та умови і порядок їх реалізації в правовій сфері життєдіяльності суспільства та людини;
- по-друге, систему положень, які впливають на формування правової свідомості суб'єктів права та визначають рівень правової культури у суспільстві;
- по-третє, як правові наслідки, що породжені функціонуванням принципу розумності в правовому житті соціуму тощо.

Важливе значення матиме і онтологічний підхід до вивчення принципу розумності, що дозволить розкрити його як особливий компонент механізму правового регулювання, що визначає його правові основи. Саме онтологічний підхід сприятиме встановленню місця та ролі принципу розумності в системі принципів права та в механізмі правового регулювання, а також дозволить: по-перше, визначити взаємозв'язок між універсальними законами логічного мислення та закономірностями механізму правового регулювання, а також відповідність вказаного механізму раціональним основами суспільного буття;

по-друге, встановити особливості впливу логічних законів життя людини на їх поведінку в сфері права, відповідність правових наслідків вимогам раціональності та людської передбачуваності.

Аналізуючи принцип розумності крізь призму його формального виразу в уніфікованому – глобальному плані слід розглядати норми права, які закріплюють вказаний принцип та механізм його реалізації, без їх відриву від соціокультурного (лінгвістичного і нелінгвістичного) контекстів, забезпечуючи тим самим стабільність правової конструкції при аплікації норми, в комплексі зі значною її стабільністю. Окресленій меті може слугувати загальна теорія герменевтичного пізнання в праві, особливо що стосується розгляду формального виразу принципу розумності, його термінологічного закріплення, законодавчого забезпечення механізму реалізації, втілення в правоінтерпретаційній та правозастосовній діяльності, фіксації у відповідних правоінтерпретаційних та правозастосовних актах.

Слід відзначити, що більшість розроблених і функціонуючих в сучасній юридичній науці методологічних підходів до вивчення державно-правових явищ і процесів мають актуальний характері по відношенню до вивчення принципу розумності в праві. Проте такі методологічні підходи забезпечують загальний характер дослідження явищ і процесів, результати якого матимуть світоглядну основу. Це потребує відповідної методологічної конкретизації, насамперед, шляхом вироблення і застосування системи відповідних методів наукового дослідження як філософського (світоглядного), так і загальнонаукового та спеціально наукового рівнів. Філософсько-правовою основою дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності є насамперед діалектичний метод. Функціонально діалектичний метод спроможний забезпечити пізнання загальних закономірних зв'язків розвитку явища або процесу правової дійсності [173, с. 49], тобто розкрити принцип розумності як явище, що об'єктивно існує та характеризується відповідним набором закономірностей, зв'язок між якими доводитиме, що вказаний принцип є самостійним в системі явищ правової дійсності. Крім того, в методологічному

плані використання прийомів діалектики дозволяє вивчити принцип розумності в праві крізь призму: по-перше, його перебування у постійній трансформації, що зумовлюється розвитком правової системи, правової сфери життєдіяльності суспільства; по-друге, можливості посилення його функціонування та вдосконалення правового забезпечення; по-третє, імплементації європейських стандартів його функціонування в національну правову систему. Важливе значення також відіграватимуть пізнавальні можливості матеріалістичного та ідеалістичного методу, що функціонально дозволяють розкрити принцип розумності як явище, що виявляється у трансформаціях явищ і процесів матеріального простору, з одного боку, та у відповідних уявленнях, ученнях та концепціях, що забезпечують його існування та подальше функціонування – з іншого боку.

За допомогою загальнонаукових методів, які можуть бути застосовані для вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, можливо встановити загальні закономірності вказаного явища, що є результатом розвитку суспільства, держави і правової системи. На думку вчених, загальнонаукова методологія використовується в усіх або в переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається. Саме загальнотеоретична методологія прагне проникнути у сутність явищ і процесів, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку [25, с. 325].

Важливу роль у загальнонауковій методології в аспекті дослідження принципу розумності відіграє системно-структурний метод, який заснований на ідеї про те, що будь-яке явище або процес перебуває у взаємозв'язку із іншими явищами і процесами реальності. Відповідно, в залежності від характеру та змісту такого зв'язку, відповідні явища і процеси формують власну систему. Крім того, будь-яке явище і процес не є цілісними і монолітними, вони складаються із відповідних складових, взаємозв'язок між якими визначає їх

структуру. Вказані пізнавальні особливості покладені в основу застосування системно-структурного методу, який функціонально спроможний розкрити особливості принципу розумності як складової системи принципів права, визначити його місце та роль, з'ясувати його структурну будову та особливості взаємозв'язку між його елементами. Зокрема у змісті підрозділу 2.2 ми окремо маємо на меті визначити місце та надати системну характеристику вказаному принципу, довести його самостійність в системі принципів права. Крім того, в методологічному плані застосування системно-структурного методу дозволить, з одного боку, встановити рівень цілісності системи принципів права в цілому, оскільки вказана система завдяки взаємодії її компонентів (принципів) набуває нових властивостей, а отже змінює свою роль в сучасних умовах правового регулювання, функціонування правової системи в цілому.

Важливе значення в контексті наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності матиме функціональний метод, який є одним із базових в юридичній науці. Зазначений метод в пізнавальному плані дозволяє виокремити форм взаємодій різноманітних суб'єктів або елементів, на підставі чого визначити їх місце і значення (функції). Варто погодитись з думкою вчених в тому, що функціональний метод сприятиме аналізу соціального призначення принципу розумності в праві, дозволить більш глибоко опанувати його сутність, винайти та обґрунтувати шляхи удосконалення і підвищення ефективності його функціонування [16, с. 19]. Функціональний метод стосовно пізнання принципу розумності в праві дозволяє розкрити його з точки зору:

- по-перше, узгодженості функціонування всіх його структурних елементів, функціональної ролі кожної його складової, їх значення в механізмі функціонування принципу в цілому;
- по-друге, універсального функціонального призначення принципу, що відображає його корисність як загального соціального феномену, а також як явища правового плану;
- по-третє, функціональної необхідності існування та ефективності поширення на правове середовище;

- по-четверте, очікуваного результату функціонування принципу розумності, можливого впливу на зміну явищ і процесів правової дійсності;
- по-п'яте, можливих та необхідних шляхів вдосконалення функціонування принципу розумності.

У змісті підрозділу 2.2. цієї дисертаційної роботи використання вказаного методу матиме на меті: 1) здійснити аналіз та узагальнити підходи до характеристики функціонального призначення принципу розумності в праві; 2) з'ясувати особливості практичного прояву реалізації принципу розумності в юридичній практиці; 3) виокремити та охарактеризувати функції принципу розумності в праві.

Метод порівняльного аналізу також має важливе значення для вивчення принципу розумності в праві, оскільки сприятиме встановленню особливостей його співвідношення з іншими принципами права, визначенню їх спільних, відмінних ознак, подібностей та протилежностей. Крім того, метод порівняльного аналізу спроможний провести порівняння особливостей практичної реалізації принципів права, на підставі чого надати порівняльну характеристику практиці реалізації принципу розумності, визначити шляхи вдосконалення функціонування вказаного принципу з урахуванням посилення функціонування принципів права в цілому.

Важливе значення матиме використання системи спеціально-наукових методів, що має на меті забезпечити предметне дослідження певних теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві. За допомогою вказаних методів наукового дослідження є можливим здійснити вузькогалузеве юридичне дослідження принципу розумності саме як правового феномену. Вказане підтверджує принциповий характер спеціально-юридичних методів в системі наукових юридичних досліджень, в тому числі і питань теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві. В юридичній літературі питання методології наукових досліджень в аспекті спеціально-юридичного спектру дослідження пов'язуються з системою методів дослідження. Перелік цих методів має досить неоднозначний характер, проте їх зміст в переважній

більшості розкривається однозначно. Незважаючи на неоднозначність характеристики системи спеціально-наукових методів дослідження, ми не будемо заглиблюватись в цю проблематику, оскільки це не є завданням цього дослідження, проте спробуємо проаналізувати особливості застосування цих методів в процесі дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності.

Насамперед, з урахуванням роботи, проведеної у попередньому підрозділі дисертації, варто відзначити принципову роль історико-правового методу. За його допомогою теоретико-правові аспекти принципу розумності можливо розглянути з точки зору ретроспективи світоглядних та наукових уявлень про нього, а також з точки зору історії розвитку його правового забезпечення в нормах міжнародного права та в положеннях законодавства України. Відповідно, перспективність застосування історико-правового методу до вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності полягає у можливості: по-перше, аналізу історії зародження та розвитку світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності в праві; по-друге, періодизації наявних в історії правової думки уявлень про принцип розумності в праві та характеристики виокремлених періодів; по-третє, встановлення особливостей сучасного стану наукового дослідження принципу розумності в праві та визначення перспектив його подальшого пізнання.

Одним з ключових методів, який може бути застосований до вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності, є формально-юридичний, який застосовується для пізнання внутрішньої форми правових явищ і процесів, дозволяє на основі узагальнення та виявлення їх ознак сформулювати поняття, дефініції та визначення [35, с. 33]. Формально-юридичний метод до дослідження державно-правових явищ і процесів забезпечує вивчення взаємозв'язку між змістом і формою того правового явища, котре вивчається. Вченими справедливо зазначається, що цей підхід застосовується при аналізі форми прояву відповідного правового явища, зокрема: держави, визначенні її юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм

(джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту та волі законодавця, вираженої в них [16, с. 25]. Трансформуючи вказані функціональні можливості формально-юридичного методу на площину вивчення теоретико-правових аспектів принципу розумності, вважаємо, що його перспективність полягає в наступному: по-перше, дозволить провести всебічний аналіз доктринальних підходів до визначення поняття «принцип розумності» та здійснити їх узагальнення; по-друге, надасть змогу встановити правові властивості принципу розумності в праві та обґрунтувати його самостійне місце в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки; по-третє, сприятиме виокремленню та подальшій характеристиці ознак принципу розумності, які в подальшому можливо буде вкласти в основу удосконалення визначення відповідного поняття.

Важливе значення також відіграватиме конкретно-соціологічний метод наукового дослідження, за допомогою якого вбачається можливим встановити особливості поширення принципу розумності в правовій сфері життєдіяльності суспільства, його спроможності здійснювати правовий вплив. Так, вченими зазначається, що в процесі використання цього методу вченими з'ясовуються стан суспільних відносин і, відповідно, потреба в юридичних нормах чи їх зміні, ефективність законодавчих і правозастосовних актів, доцільність тих чи інших юридичних процедур та дій юрисдикційних органів [169]. На нашу думку, цей метод, насамперед відображає рівень сприйняття суспільством вказаного принципу, керівництво ним у своїй правовій поведінці.

Особливості предмету цієї дисертаційної роботи визначають необхідність використання прогностичного методу наукового дослідження та методу моделювання. Шляхом їх поєднання, на нашу думку, можливо змоделювати перспективні напрями подальшого наукового дослідження принципу розумності як правового феномену, а також обґрунтувати напрями вдосконалення правового забезпечення та функціонування принципу розумності в правовій системі України.

В юридичній науці виокремлюються і інші складові методології наукового дослідження державно-правових явищ, які є не менш важливими і для всебічності, об'єктивності та достовірності здійснення наукового пізнання теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві. Тому ми не применшуємо значення і інших методологічних підходів та методів наукового дослідження, які можуть бути застосовані до вивчення теоретико-правових аспектів вказаного принципу. Проте, виходячи з особливостей предмету цієї наукової роботи, нами було сформовано відповідну методологічну основу наукового дослідження, що буде застосована в межах цієї дисертаційної роботи, забезпечить формування концептуального уявлення про принцип розумності як феномен, що представлений:

- по-перше, в історико-методологічному вимірі, що дозволить встановити історію розвитку та сучасний стан наукового сприйняття вказаного принципу;

- по-друге, в понятійно-функціональному вимірі, в межах якого принцип розумності в праві можливо уявити, з одного боку, як явище, що наділене правовими властивостями, а отже займає самостійне місце в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки, а з іншого боку – як явище функціонального плану, що реалізується в юридичній практиці та визначається напрямками свого впливу на правову сферу життя суспільства та громадян;

- по-третє, в формально-юридичному та прогностичному вимірі, відповідно до якого принцип розумності може бути розкрито з точки зору його формального закріплення в положеннях актів міжнародного права та законодавства України, практики його реалізації, а також перспектив посилення його правового забезпечення та функціонування в правовій системі України.

Висновки до Розділу 1

- Уявлення про принципи права відзначаються історичною тривалістю свого становлення, і сьогодні правова доктрина представлена широким колом: а) світоглядних і наукових уявлень мислителів Античності; б) різноманітними теоретичними та практичними ідеями філософів середньовічного періоду; в) науковими роботами Нового часу та доби Просвітництва; г) новаторськими концепціями і теоріями, висунутими філософами новітнього часу, сучасними правознавцями, політологами, філософами та науковцями (як представниками юридичної наук, так і інших галузей наукового дослідження).

- Сучасний період розвитку уявлень про принцип розумності в праві (сер. ХХ ст. і триває донині) відзначається суттєвою інтенсифікацією наукових досліджень принципів права в цілому, та принципу розумності зокрема. Це спричиняє розвиток сприйняття та дослідження принципу розумності в праві як багатоаспектного феномену, що стосується його: історико-правового вивчення та становлення правового забезпечення; місця в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки; структурно-системних характеристик, вимог, що визначають зміст принципу розумності; недоліків його застосування в юридичній практиці; шляхів посилення реалізації тощо. В цей період наукові уявлення про принцип розумності в праві розвиваються в межах відповідних пізнавальних напрямів, а саме: правової гносеології, комунікативної теорії права, правової антропології, правової аксіології та онтології права.

- Сучасний період розвитку наукових уявлень про принцип розумності в праві відзначається посиленням плюралізації думок, особливо в частині тих або інших його правових аспектів (щодо його функціонального призначення, складових частин, природи принципу та самостійності в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки).

- У наукознавчому плані принцип розумності як правовий феномен визначається колом пізнавальних аспектів, а саме: походженням від природної

спроможності людини до розумової діяльності; сутністю, оскільки його виникнення, розвиток та функціонування пов'язані із забезпеченням життя людини за допомогою права, яке за своєю сутністю є явищем розумним; закономірностями свого зародження, розвитку, становлення та функціонування; практичним призначенням, оскільки розрахований на усвідомлене сприйняття та осмислене застосування в юридичній практиці; характером і наслідками правового впливу на поведінку суб'єктів; можливістю бути критерієм виміру поведінки суб'єктів в сфері права.

- Методологічна основа наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві представлена комплексом принципів наукового пізнання, що визначають вихідні положення пізнавальної діяльності, методологічних підходів, що формують науково-дослідну стратегію цієї роботи, методи наукового пізнання, що сприятимуть вивченню принципу розумності в праві крізь призму його світоглядного виміру (філософські методи), пізнавального виміру (загальнонаукові методи), теоретико-правового виміру (спеціально-наукові методи).

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРАВІ ТА ЙОГО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

2.1 Принцип розумності як елемент понятійно-категоріального апарату юридичної науки

Теоретико-правове дослідження будь-яких явищ та процесів правової дійсності буде неповним без встановлення їх понятійного значення, виокремлення ознак та обґрунтування (удосконалення) доктринального визначення. Зазначений вектор наукового дослідження принципу розумності в праві, на нашу думку, сприятиме:

- узагальненню існуючих доктринальних підходів до визначення поняття «принцип розумності в праві», обґрунтуванню його правових властивостей, доведенню його самостійного значення в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки;
- удосконаленню понятійного розуміння принципу розумності як правового феномену;
- виокремленню та удосконаленню характеристики ознак принципу розумності в праві;
- удосконаленню термінологічного закріплення принципу розумності в положення законодавства України;
- посиленню правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності в частині тлумачення сутності і змісту принципу розумності та його поширення у вітчизняній юридичній практиці на конкретні життєві випадки та конкретних суб'єктів права.

На доктринальному рівні ідеї розумності права та його ролі у функціонуванні правових систем зароджуються та розвиваються перш за все у поглядах вчених тих країн, правові системи яких відносяться до

англосаксонського типу. Основою характеристики розумності права є ідея про аксіоматичне визнання людини розумною істотою, яка потенційно спроможна до раціонального світосприйняття та відзначається розумністю своєї поведінки. Насамперед мова іде про орієнтир права на тих людей, які мають середній рівень інтелекту, відповідний рівень знань і життєвого досвіду, які дозволяють їм адекватно сприймати право, формувати власну правову свідомість та в подальшому адекватно (розумно) керувати своєю поведінкою. Саме розумність в праві як його принцип має стати тим самим орієнтиром, бути основою його раціонального сприйняття людьми та поширення в суспільстві. Для сучасної юриспруденції розум є основою існування та функціонування права, визначає його реальність та беззаперечність, тобто якщо є право – воно апріорі є розумним. Розум фактично виступає джерелом права, забезпечує виявлення права як прояв його об'єктивної необхідності, формулювання правових норм, сприйняття та в подальшому забезпечення реальності права, його високий рівень соціалізованості. Проте історія становлення і розвитку доктринального сприйняття принципу розумності в праві, змінюваність підходів до його розуміння зумовлює потребу у виробленні певного уніфікованого його визначення. Це дозволить забезпечити чітке розуміння і сприйняття принципу розумності в праві і на основі його уніфікованого визначення в подальшому будуть розвиватись нові ідеї, теорії та концепції його розуміння, функціонування та вдосконалення. Формою такого уніфікованого визначення принципу розумності в праві має стати відповідне поняття, а його визначення варто засновувати на виявлених властивостях зазначеного принципу та охарактеризованих ознаках.

З урахуванням вищезазначеного, відзначаючи високий ступінь актуальності наукового дослідження понятійних аспектів принципу розумності, недостатність їх вивчення в юридичній науці, в цьому підрозділі дисертаційної роботи вважаємо за доцільне:

– на підставі аналізу доктринальних підходів до визначення поняття «принцип розумності» провести їх узагальнення;

– встановити правові властивості принципу розумності в праві та обґрунтувати його самостійне місце в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки;

– виокремити та охарактеризувати ознаки принципу розумності в праві, які вкласти в основу удосконалення визначення відповідного поняття.

У попередньому розділі дисертації нами встановлено, що світоглядна основа виокремлення принципу розумності в праві формується вже і правових ученнях мислителів і філософів доби Античності та Середньовіччя. Водночас, доктринальні уявлення про розумність у праві, які по суті стали першоосновою для подальшого його понятійного визначення на рівні юридичної науки, зароджуються насамперед в ідеях представників правового реалізму (К. Левеллін, О. Холмс та ін.) [72, с. 38–39; 209), які розглядають та визначають право крізь призму його поширеності на суспільство, відповідно і через його спроможність бути сприйнятим людьми за допомогою їх розумових здібностей. В результаті в правових системах англосаксонського типу поширене поняття так званого «загального права» (common law), яке є істинним, відображає в собі людські цінності, що походять від природи людини та акумулюють в собі історично сформовані цінності існування соціуму. Ідеї розумності є складовими і при характеристиці позитивного права, де одна з основних ролей відводиться принципу «верховенства розуму» (rule of reason), змістом якого є відповідність права (його формального закріплення. – *Прим. авт.*) так званому «здоровому глузду», що включає в себе можливості:

- 1) сприйняття положень права за допомогою розуму;
- 2) керування на підставі такого сприйняття права своєю поведінкою.

У системі загального права поняття «розум» має кілька значень. В одних випадках воно характеризується як повсякденне життя, сутність загального (суддівського) права, в інших – як певний розумний засіб заповнення існуючих прогалин у статутному праві. При цьому пояснюється, що розум не є якимось невизначеним почуттям справедливості конкретних індивідумів; це розум у тому вигляді, як його розуміють судді. Разом із цим «розум» сприймається

також у сенсі ухвалення розумного суддівського рішення з певної справи в умовах, коли існують серйозні прогалини в механізмі правового регулювання відносин у відповідній сфері.

Принцип верховенства розуму полягає також і в тому, що сама сутність права, юридичної діяльності та правових наслідків має відповідати здоровому глузду. Наприклад, застосування норми права при здійсненні правосуддя має відбуватись відповідно до попередньо сформованого у судді усвідомлення самої природи правосуддя, його сутності. Відповідно таке застосування правової норми має носити не технічний характер, а опосередковуватись природою і сутністю правосуддя, насамперед заради того, щоб вирішити судову справу справедливо, відповідно до загально соціальних принципів, потреб та цінностей. Вказане проявляється в існуванні ідеї суддівського розсуду, що переросла в один з основних обов'язків судді – засновувати реалізацію свого розсуду на розумних началах, оскільки невідповідність засадам розумності процесу і результату здійснення правосуддя при вирішенні конкретної судової справи буде незаконними і суддя має докласти всіх зусиль заради уникнення ухвалення нерозумних, а отже і незаконних рішень.

Слід відзначити, що характеристика принципу розумності у вітчизняних наукових дослідженнях суттєво відрізняється від попередніх уявлень, що сформувались в країнах, правова система яких відноситься до англосаксонського типу. Це зумовлено насамперед приналежністю вітчизняної правової системи до романо-германського типу та пануванням в системі вітчизняного правопізнання положень позитивізму та інтегративного праворозуміння. Переважно розуміння принципу розумності в праві вченими пов'язується із системою критеріїв розумності, які дозволяють здійснити її вимір, або вимог, які покликані забезпечити розумність в юридичній діяльності. Зокрема, до таких вимог вченими відносяться:

- правомірність, тобто відповідність дій учасників правовідносин приписам правових норм;

- обґрунтованість, яка передбачає наявність певної підстави для вчинення особою тих чи інших дій, які не порушують права та інтереси інших осіб;
- доцільність або відповідність дій учасника правових відносин правам та інтересам інших учасників;
- пропорційність, яка передбачає співрозмірність тих чи інших явищ;
- передбачення учасниками правовідносин певних обставин, які можуть мати наслідком виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків, зокрема, в договірних відносинах [8, с. 105; 62, с. 116–117].

Один з небагатьох теоретиків права, хто запропонував визначення поняття принципу розумності як правового феномену був С. П. Рабінович. Вчений обґрунтовує критеріальний підхід до розуміння вказаного принципу, який фактично трансформує у характеристику функціонального призначення принципу, що знайшло відображення у відповідному визначенні як засади права, що є додатковим джерелом визначення змісту правовідносин, виконує змістоутворюючу та скасувальну функції, в частині неприйняття або незастосування юридичних приписів, що не відповідають вимогам розумності [119, с. 54–55].

Оскільки категорія розумності насамперед пов'язана із інтелектом людини, варто здійснювати аналіз понятійності розумності в праві з точки зору інтелектуальних здібностей людини. Насамперед розумність права пов'язана із такими категоріями як «правоздатність» та «дієздатність», де розумність виступає в якості самостійного критерію. Як правоздатність, так і дієздатність характеризуються крізь призму розумності фізичної особи. Правоздатність у загальному вигляді визначається як здатність особи мати права та обов'язки [169]. Правоздатність мають всі фізичні особи без винятку, вона виникає в момент народження і припиняється смертю. Вона – не природна, а суспільно-правова властивість суб'єктів, що виникає з міжнародно-правових актів про права людини, засади гуманізму, свободи і справедливості. Головним у правоздатності є не наявність конкретного права, а принципова можливість

мати суб'єктивне право [37, с. 329–330]. Слід відзначити, що правоздатність являє собою таку правову здатність суб'єкта, яка не пов'язана із його станом здоров'я, віком, а також із розумом, оскільки не передбачає обов'язкової спроможності фізичної особи вчиняти осмислені раціональні дії або утриматись від їх вчинення. У зв'язку з цим сама по собі правоздатність жодних конкретних (суб'єктивних) прав не створює, оскільки не передбачає від суб'єкта осмисленої поведінки щодо набуття прав або виконання обов'язків; вона характеризує фізичну особу як носія прав та обов'язків. Правоздатність виникає з моменту народження фізичної особи та припиняється з моменту її смерті, а отже вона є рівною для всіх суб'єктів і не залежить від ніяких умов (ст. ст. 25, 26 Цивільного кодексу України) [189]. Таким чином розумність виступає одним з критеріїв для характеристики правоздатності, яка не має значення для визнання фізичної особи правоздатною.

Водночас дієздатність є здатністю особи самостійно, своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки та виконувати їх [37, с. 331]. Дієздатність не може бути загальною, оскільки обсяг її залежить від того, про суб'єкта якої галузі права йдеться, а також від віку та психічного стану особи. Крім того, принципове значення для характеристики дієздатності відіграє розумність фізичної особи, яка визначає інтелектуальні здібності фізичної особи (учасника суспільних відносин). При чому розумність є однією з умов набуття людиною відповідного обсягу дієздатності, або її обмеження чи визнання людини недієздатною повністю. З одного боку, можливо припустити, що людина з віком набуває розуму, відповідно її вчинки стають більш осмисленими та раціональними, відповідно людина набуває більшого обсягу дієздатності, з іншого боку, стан здоров'я людини може впливати на спроможність її приймати осмислені розумні рішення незалежно від віку. Тому стан здоров'я, визначаючи спроможність людини приймати осмислені рішення, тобто відповідати певному рівню розумності, в подальшому визначатиме можливість обмежити людину в дієздатності або визнати її недієздатною у встановленому законом порядку. Таким чином, дієздатність – це передбачена

нормами права здатність фізичної особи самотійно власними діями здійснювати суб'єктивні права, виконувати обов'язки та нести відповідальність, при чому передумовою і проявом такої здатності є стан розумності людини.

Такий критеріальний підхід до визначення розумності в праві обґрунтовує досить широке коло сучасних вчених-правознавців, особливо представників галузевих юридичних наук. На переконання В. І. Борисової, розумність є одним з трьох критеріїв дієздатності:

- дієздатність стосується виключно фізичних осіб і передбачає спроможність усвідомлювати значення своїх дій;
- дієздатність відображає здатність фізичних осіб керувати своїми діями, що визначає вольовий характер поведінки людини, проте таке керування поведінкою повинно мати свідомий характер;
- дієздатність фізичних осіб передбачає також здатність усвідомлювати та бажати настання певних правових наслідків [186].

Всі ці критерії за своєю сутністю засновані на природних здібностях людини як розумної істоти, від особливостей розумового розвитку якої буде залежати обсяг її дієздатності.

Варто відзначити, що розумність має критеріальне значення, а отже в літературі також характеризується як принцип для визначення правового статусу людини як такої, що є розумна, якщо інше не встановлено в судовому порядку та відображено у статусі людини з відповідним обсягом дієздатності. В деяких юридичних джерелах вченими наголошується на тому, що дієздатність визначається двома складовими елементами – інтелектуальним та вольовим. При чому саме інтелектуальний елемент, змістом якого є розуміння особою та усвідомлення нею значення своїх діянь та можливі правові наслідки від їх вчинення є первинним по відношенню до вольового компоненту, в частині спроможності керувати своєю поведінкою [187, с. 75]. Таким чином розумність розглядається вченими як особливий первинний елемент дієздатності, без якого як неможливий інший – вольовий компонент, а отже і відсутня сама

дієздатність. Продовжуючи вказану думку, розумність можливо визначити як вихідну засаду визначення факту дієздатності та її обсягу.

В аспекті характеристики принципу розумності в праві як кола критеріїв вченими акцентується увага на практичному значенні застосування таких критеріїв. Так звертається увага на те, що критерії розумності включають в себе перевірку поведінки учасників щодо її відповідності можливій поведінці розумної особи або адекватності дій особи, виходячи із змісту та стану виконання умов договірних відносин між контрагентами; усвідомлення суб'єктом права правомірності або протиправності своєї поведінки тощо [146].

Слід відзначити, що в юридичній літературі досить поширеним є виокремлення конкретних різновидів критеріїв принципу розумності в праві. Одним з таких критеріїв, що представлений багатьма сучасними вченими, які вивчають принцип розумності в праві, є критерій пропорційності. У практичному плані Пленум Верховного Суду [114] надав роз'яснення сутності критерію пропорційності як складової принципу розумності в праві охарактеризувавши його крізь призму застосування положення ст. 23 Цивільного кодексу України. Зокрема, пропорційність визначається як розумна межа між стражданнями, які завдані особі (які можуть мати як моральний, так і фізичний характер) та розміром компенсації. Подібну позицію висловив і Верховний Суд в Постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.04.2019 р. № 360/723/16-ц [113]. В цьому плані вважаємо цілком обґрунтованою думку Т. Хартлі, який сформулював алгоритм взаємозалежності від обраних правових засобів та правовою метою – з одного боку, та шкодою, її обсягом та характером – з іншої сторони. Вчений наголошує на тому, що обрані правові засоби, які націлені на досягнення визначеної мети, і шкода для законних інтересів мають бути пропорційними отриманому в публічних інтересах позитивному результату [208, с. 161]. Подібною є думка німецького конституціоналіста У. Карпена, який приходить до висновку про пряму пропорційність співвідношення цілей права і засобів їх досягнення [58, с. 132–282].

В якості ще одного критерію принципу розумності в юридичній літературі виокремлюється критерій справедливості [32, с. 29; 101, с. 43–44]. Підкреслюється, що за природою, сутністю та наслідками розумна поведінка суб'єктів суспільних відносин є апіорі справедливою. Якщо правова поведінка є справедливою, відповідно вона не може вважатись нерозумною, справедливий вчинок завжди є осмисленим, свідомим та таким, що вчиняється за наслідками прийняття людиною обґрунтованого рішення, заснованого на засадах справедливості. Подібну точку зору обґрунтовує у своєму рішенні Конституційний Суд України, наголошуючи на тому, що обмеження прав відповідно до положень чинного законодавства України має межі, які мають бути розумними, а саме визначені справедливо, виходячи із засад справедливості [141]. Фактично мова іде про справедливість як умову (засіб) визначення меж при обмеженні прав, отже справедливість є одним з критеріїв досягнення розумності в суспільних відносинах.

В якості ще одного критерію принципу розумності можливо відзначити критерій передбачуваності правових наслідків. Такий висновок робиться вченими на підставі аналізу положень ст. 651 та 652 ЦК України [175, с. 76]. Варто підтримати віднесення вказаного критерію до системи критеріїв принципу розумності в праві, враховуючи особливості функціонування вказаного принципу не лише в сфері цивільно-правового регулювання, та вкласти його в основу подальшого уточнення визначення відповідного поняття. Так, мова іде про такі аспекти передбачуваності суб'єктом правових наслідків як: передбачення правових наслідків від вчинення юридично значимих діянь (укладення договору, виконання обов'язку, порушення заборони, затягування розгляду судової справи тощо). Ще одним аспектом передбачуваності правових наслідків є усвідомлення суб'єктом змісту та значення існуючих на конкретний момент обставин, якими він керується при вчинення юридично значимих дій або при бездіяльності. Крім того, суб'єкт права, що діє відповідно до принципу розумності має врахувати коло причин та ризик їх настання, що в подальшому

можуть впливати на зміну обставин, що в свою чергу може призвести і до зміни правових наслідків [117, с. 182].

Ще одним критерієм принципу розумності може бути сумлінне ставлення суб'єкта права до виконання покладених на нього обов'язків. Суб'єкт має усвідомити реальну свою спроможність виконати обов'язки та виконати їх на належному рівні. Крім того, суб'єкт має передбачити відповідні ризики їх невиконання, правові наслідки, до яких може привести таке невиконання або неналежне виконання. Відповідно до положень абз. 2 ч. 2 та ч. 3 ст. 538 ЦК України від того, як суб'єкт права (сторона у цивільно-правового зобов'язання) сумлінно поставився до виконання свого обов'язку в частині повідомлення іншої сторони про те, що він не зможе в подальшому виконати свої цивільно-правові зобов'язання, залежить право іншої сторони зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі, а також можливість притягнення суб'єкта права до цивільно-правової відповідальності [189]. В частині передбачення ризиків невиконання чи неналежного виконання суб'єктом своїх обов'язків, а також правових наслідків, що можуть настати за результатами такого невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків варто навести і приклади в сфері здійснення судочинства. Так, відсутність оперативності сторін у представленні подань, що може негативно вплинути на термін проваджень [138], а також часті і неодноразові зміни представника [127] неналежне вчинення інших процесуальних дій або зловживання своїми процесуальними правами також може розглядатись як невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків. Відповідні правові наслідки мають бути передбачені суб'єктами права. Поняття «розумної вірогідності настання успіху» після вжиття відповідних заходів з відновлення нормального стану навколишнього середовища у випадку заподіяння шкоди від забруднення нафтою передбачене і в положеннях Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (1969 року) [92]. Зокрема мова іде про свідоме передбачення «вірогідності настання успіху» в частині подолання шкоди, поліпшення стану

навколишнього середовища. Критерій розумності також застосовується і при визначенні розумного строку (наприклад, щодо безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк – п. 2 ч. 1 ст. 678 ЦК України); розумного строку для виступу суб'єктів на стадії дебатів при судовому розгляді справи в порядку цивільного провадження (ч. 7 ст. 242 ЦПК України) тощо. В частині критерію передбачуваності ризиків невиконання обов'язків слід наголосити і на існуванні концепції так званих «розумних очікувань», що використовується для критичного аналізу дій або рішень органів публічної влади. У випадку, якщо такі рішення чи дії суперечать принципу верховенства права, хоча буквально і не порушують суб'єктивні права й процесуальні гарантії, котрі прямо передбачені чинним законодавством, і при цьому вони не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються), відповідно вони підлягають визнанню такими, що суперечать засадам розумних очікувань, а отже підлягають скасуванню. Положення чинного законодавства України не використовують термін «розумні очікування», проте вказана концепція використовується в практиці ЄСПЛ, яка в свою чергу є елементом джерел права в Україні (згідно до положеннями ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») [39].

З точки зору критеріального підходу до розуміння принципу розумності Ю.А. Тобтота обґрунтовує доцільність виокремлення зазначеного принципу як складової понятійно-категоріального апарату юридичної науки. До таких критеріїв вчений відносить критерії правомірності, обґрунтованості, доцільності, пропорційності і передбачуваності. Вказані критерії висуваються до поведінки суб'єктів права, їх порушення тягне за собою настання відповідних негативних правових наслідків. Також зазначені критерії дозволили вченому обґрунтувати авторське визначення поняття «принцип розумності в праві», під яким пропонує визначати «пов'язану з добросовісністю і справедливістю властивість зовнішнього прояву поведінки (дій чи бездіяльності) учасника цивільних відносин з точки зору правомірності,

обґрунтованості, доцільності такої поведінки, а також можливості передбачення таким учасником обставин, які можуть вплинути на його права та обов'язки, на права та обов'язки інших учасників цивільних відносин» [175, с. 78]. В цілому підтримуючи думку про можливість в основу вказаного визначення закласти виокремлені автором критерії, на нашу думку, досить суперечливою є перша частина обґрунтованого автором визначення. Так, в основу визначення поняття принципу розумності в праві вчений вкладає також ідею про те, що цей принцип характеризує властивість прояву поведінки суб'єкта правовідносин. Не можемо повністю погодитись з такою думкою вченого, оскільки принцип розумності все ж таки є основою поведінки суб'єктів правовідносин, а сама розумність може виступати лише окремим критерієм для характеристики такої поведінки суб'єктів правовідносин. Крім того, сам принцип розумності виступає самостійним принципом права, який забезпечує впорядкування суспільних відносин, при чому зміст такого врегулювання має свої особливості в залежності від галузевої приналежності таких суспільних відносин.

В подальшому вчений уточнює своє визначення, акцентуючи увагу на тому, що принцип розумності є галузевим принципом цивільного права (проте не можемо і з цим погодитись, оскільки цей принцип належить і функціонує не лише в сфері цивільного права. – *Прим. авт.*), відповідно до якої здійснюється цивільно-правове регулювання суспільних відносин, що визначає характер поведінки цих учасників з точки зору необхідності сумлінного виконання ними своїх обов'язків, вияву турботи й обачності про права та інтереси інших учасників, передбачення можливості завдання таким правам і інтересам шкоди з метою її недопущення тощо [175, с. 85]. Фактично вчений вкладає в основу визначення підхід про розуміння принципу розумності права як сукупність вимог (обов'язків), що встановлені законодавчо. Про цей підхід ми будемо говорити надалі.

Окрім того, в юридичній літературі представлені деякі ідеї, в яких принцип розумності характеризується як сукупність вимог до юридично значимих дій, до дозволяють забезпечити взаємозв'язок умов з цілями юридичної норми, їх

відповідності сутнісним елементам чи принципам договору, загальним принципам права, публічному порядку, вимогам моралі. Так, розумність стосуватиметься порядку виконання умов договору, при якому нерозумність умов договору є підставою для їх невиконання. Таким чином принцип розумності набуватиме не лише факту формального закріплення, але і реальної дії, що виявлятиметься при визначенні чи виконанні умов договору, а також і при зверненні до суду щодо визнання відповідних положень нікчемними. Вказаний принцип має значення і при необхідності визначення правомірності або протиправності поведінки особи. У випадку недосконалого законодавчого визначення заборон або обов'язків знову ж таки необхідно керуватись принципом розумності, при якому тлумачення і застосування таких норм повинні ґрунтуватися насамперед на розумінні того, що норми розраховані поширити свою дію на звичайних середньостатистичних людей, тому і їх розуміння та реалізація має відповідати нормальним середньостатистичним вимогам життя середньостатистичної людини [115, с. 40]. Продовжуючи вказану думку, вченими проектується таке розуміння принципу розумності права на площину розуміння інститутів необхідної оборони та крайньої необхідності, які мають оціночний характер і таке оцінювання має відбуватись з точки зору поведінки середньостатистичної людини при звичайних обставинах їх життя.

Розумність, як вимога до суб'єкта правозастосування в частині визначення конкретних життєвих ситуацій на відповідність вимогам розумності, що закріплені в положеннях чинних нормативно-правових актів, визначається в роботі С. Д. Русу. Вчений приходить до висновку, що розумність слід розглядати як імперативну вимогу не стільки до всіх суб'єктів права, скільки лише до тих суб'єктів, що наділені правом застосовувати право. Відповідно саме вони можуть і повинні визначати відповідність або невідповідність конкретної життєвої ситуації таким критеріям як ринкова ціна, як такої що є розумною, оскільки склалась об'єктивно, у звичайний час, за звичайних обставин, що є об'єктивно достатньою для людини щодо досягнення правових

результатів тощо [143, с. 54]. Крім того, з точки зору вимог до поведінки суб'єктів суспільних відносин вченими виокремлюються так звані складові принципу розумності, які в подальшому вкладені і в основу надання відповідного його понятійного визначення. До таких вимог відноситься вимога добросовісності поведінки. Саме добросовісність відображає спроможність людини із середнім рівнем інтелекту та правової свідомості скеровувати свою поведінку таким чином, щоб не порушувати права, свободи та законні інтереси інших осіб. В юридичній літературі вченими також в якості окремої складової принципу розумності визначається правомірність діянь суб'єктів права, що передбачає стан дотриманості і непорушності правових норм суб'єктами права. При чому правомірність діянь суб'єктів права вкладається і у зміст авторських визначень поняття «принципу розумності в праві». Вказана думка заслуговує на увагу, оскільки невідповідність вимогам розумності поведінки особи може бути визнана у встановленому законом порядку, що буде тягнути за собою відповідні правові наслідки. Проте використання такої вимоги як правомірність для визначення поняття принципу розумності є досить передчасним та недостатньо обґрунтованим, оскільки тоді будь-яка правомірна поведінка вважатиметься такою, що відповідає принципу розумності. Крім того, неоднозначно може бути сприйняте і те, що факт відповідності поведінки вимогам розумності може бути поставлено під сумнів та становити предмет оскарження у встановленому законом порядку. Так, у випадку вчинення особою діяння в стані необхідної оборони за цивільним чи кримінальним правом, або за нормами права про адміністративні правопорушення шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Аналогічна ситуація і у випадку крайньої необхідності, коли шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (ст. 1171 ЦК України). Фактично особа у випадку крайньої необхідності свідомо та передбачаючи правові наслідки, вчиняла дії, спрямовані на усунення небезпеки і заподіяла шкоду

правам чи інтересам іншої особи. Несвідомо діяти у стані крайньої необхідності неможливо, так само особа має усвідомлювати необхідність усунення небезпеки та вчиняти осмислені дії на її усунення.

Слід відзначити, що сприйняття принципу розумності в праві як особливого обов'язку, який покладений на суб'єктів правовідносин, на нашу думку, відображає фактично його правову властивість щодо забезпечення правового впливу на поведінку суб'єктів в частині визначення засад їх поведінки, сприйняття права, його поширення на суспільні відносини. При чому обов'язки суб'єктів, які визначені принципом розумності, являють собою межі такої поведінки суб'єктів, а зміст такої поведінки визначається суб'єктом самостійно, з урахуванням сприйняття ним правових положень, врахування можливих правових наслідків у випадку належного виконання правових вимог або їх невиконання.

З точки зору функціонального призначення принципу розумності Т. В. Боднар обґрунтовує власний авторський підхід до формалізації поняття відповідного поняття. Вчена вкладає у визначення поняття «принцип розумності в праві» подвійний підхід до його розуміння, а саме: як юридичний обов'язок та як самостійний правовий критерій. На переконання вченої, принцип розумності має подвійний характер розуміння, що залежить насамперед від його правового забезпечення. Якщо правове забезпечення відповідних суспільних відносин відсутнє, тоді принцип розумності виконує регулятивну роль, здійснюючи безпосередній вплив на суспільні відносини, забезпечуючи їх відповідність не стільки правовим нормам (оскільки такі відсутні), скільки загальним засадам логіки, загальноприйнятим людським цінностям тощо. Водночас, при наявності правового забезпечення суспільних відносин принцип розумності в праві має розглядатись з точки зору окремого критерію оцінки поведінки суб'єктів в сфері права [9, с. 41–42] на предмет її відповідності законам логіки та об'єктивної обґрунтованості. Такий підхід заслуговує на увагу, оскільки заснований на багатоаспектності розуміння та сприйняття принципу розумності в праві, проте не можемо погодитись з

можливістю застосування критерію правового регулювання, що по суті змінює зміст та функціональне призначення вказаного принципу, які в подальшому вкладаються вченим в основу відповідного його понятійного визначення. Вважаємо, що визначення принципу розумності в праві має бути універсальним, враховувати всі його властивості та не залежати від конкретних практичних ситуацій, в тому числі і від того, чи регулюються конкретні суспільні відносин правом, чи ні.

Ще одним альтернативним підходом до характеристики принципу розумності в праві, що є подібним до попереднього, є його визначення як окремою правової презумпції. Насамперед варто виходити із законодавчого закріплення принципу розумності в Україні. Відповідно до ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [189]. Отже, законодавець виходить з презумпції розумності поведінки суб'єктів, яка вчиняється добросовісно, а отже усвідомлено. Добросовісність та розумність, як правові властивості поведінки особи, відображають її природу та сутність. Презюмується, що людська поведінка є завжди добросовісною та розумною, і такі характеристики поведінки їй притаманні постійно та безперервно, якщо інше не буде встановлено судом в кожному окремому випадку і щодо конкретних суб'єктів права. Відповідно до п. 21 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України однією із засад кримінального провадження є розумність строків. При чому в ч. 1 ст. 28 вказаного кодифікаційного акту закріплено, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень [78]. З урахуванням змісту вказаних положень можливо

зробити висновок про те, що вимога розумності строків має характер правової презумпції, що має об'єктивно зумовлений характер, а відповідність або невідповідність кримінального провадження розумним строкам може становити та становить предмет розгляду у встановленому законодавством порядку. Крім того, положеннями Кримінального процесуального кодексу України через категорію розумності права закріплено презумпцією невинуватості, в частині того, що особа є невинуватою та не зобов'язана доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи. При чому така доведеність винуватості має бути поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 17 КПК України) [78].

Аксіоматично вважається, що діяльність будь-якого суб'єкта в правовій сфері завжди є розумною, якщо інше не доведено у встановленому законом порядку. Будь-яка фізична особа є розумною за природою, спроможна реалізувати свій інтелектуальний потенціал. На переконання Ю. А. Тоботи розумною слід вважати особу, яка розуміє, усвідомлює оточуючу її дійсність, здатна адекватно реагувати на всі процеси і зміни, які відбуваються в ній. Такого роду розуміння і усвідомлення можуть мати наслідком виникнення, трансформацію чи припинення цивільних прав і обов'язків. Проте інтелектуальні процеси розуміння і усвідомлення є різними відповідно до того чи іншого віку учасника цивільних відносин – фізичної особи: у віці десяти років вона сприймає оточуючий світ дещо інакше, ніж у вісімнадцятирічному віці. Між тим цей факт не свідчить про різні рівні розумності відповідно до віку, оскільки розумними можуть бути і дії малолітньої особи, коли вона, наприклад, вчиняє дрібний побутовий правочин [175, с. 74]. Таким чином, незалежно від дієздатності фізичної особи, її обсягу сама поведінка фізичної особи є розумною, відповідно в правовому плані розумність фізичної особи є беззаперечною. Однак, відповідно до законодавства України ті суспільні відносини або окремі їх аспекти, які не регламентовані детально правовими нормами або які неможливо регламентувати правовими нормами, їх регламентація може засновуватись на принципі розумності, коли будь-яка

правова поведінка суб'єкта буде вважатись розумною, а отже і законною, якщо інше не буде встановлено у передбаченому законом порядку (судовому, адміністративному тощо). Продовжуючи зазначену думку, вчений обґрунтовує можливість виокремлення двох взаємопов'язаних аспектів принципу розумності:

1) суб'єктивного, що зумовлений інтелектуальними характеристиками суб'єкта, і в основу розуміння зазначеного принципу покладено його загальнофілософське значення в частині здатності суб'єкта пізнавати оточуючу дійсність в цілому, а також окремі її об'єкти, процеси, явища, які мають у ній місце, їх зв'язок і взаємообумовленість і діяти відповідно цьому зв'язку;

2) об'єктивного, в межах якого розумність являє собою зовнішню, об'єктивну міру, яка опосередковує вимогу (критерій), що ставиться до поведінки учасника правовідносин, масштабу його дій. У цьому випадку мова іде про розумність дій суб'єкта, як прояв вимоги розумності [175, с. 75].

На нашу думку, зазначений підхід вченого щодо характеристики принципу розумності крізь призму об'єктивного та суб'єктивного аспекту є цілком слушним та обґрунтованим. Проте, все ж таки, доцільно визначати вказаний принцип не стільки крізь призму аспектів його розуміння, скільки крізь призму об'єктивного і суб'єктивного підходів до його визначення. При чому такі підходи відображатимуть протилежності прояву принципу розумності. Так, вважаємо, що у суб'єктивному вимірі принцип розумності виступає властивістю (інтелектуальною спроможністю) самих учасників правовідносин, що надає можливість здійснювати тлумачення норм права та їх застосування, а отже вчиняти ефективний та результативний правовий вплив. В свою чергу в об'єктивному вимірі принцип розумності виступатиме характерною властивістю самих явищ і об'єктів правової дійсності (правові норми, законодавчі акти, санкції тощо), що відіграє роль справедливих, логічно та об'єктивно зумовлених орієнтирів для суб'єктів права, які мають корелювати власну поведінку відповідно до правових стандартів, що мають розумну природу, сутність і зміст.

В якості ще одного підходу до розуміння принципу розумності в праві можливо назвати людиновимірний підхід, відповідно до якого принцип розумності в праві визначається як поєднання зустрічних вимог, з одного боку – щодо відповідності права можливості бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, а з іншого боку – щодо керування людиною своєю поведінкою раціонально, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права. Таким чином, відповідно до зазначеного підходу можемо сформулювати контртези:

- якщо право є таким, що не може бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, або таке розуміння буде хибним чи неоднозначним – не можна вимагати від людини його дотримання та виконання. Тобто недоліки права є підставою для звільнення людини від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання вимог права;

- якщо людина не може керувати своєю поведінкою розумно, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права з незалежних від неї обставин (стан здоров'я, вік, особливі життєві обставини) така людина не може бути притягнута до юридичної відповідальності;

- якщо право є таким, що може бути сприйнятим та стати зрозумілим для будь-якої пересічної людини, і сама людина спроможна його сприйняти та зрозуміти в силу своїх індивідуальних властивостей, а також керувати своєю поведінкою усвідомлено, в тому числі відповідно до сприйнятого та зрозумілого нею права, порушення чи невиконання вимог правових норм визнається правопорушенням та є підставою для притягнення її до юридичної відповідальності.

В цьому плані розумність права можливо визначити з точки зору раціональної поведінки людини. Право має бути розраховане на будь-яку пересічну людину, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, відповідно має бути спроможна сприймати право і діяти за правом. У цьому контексті питання щодо визначення критеріїв розумності

діяння юридичної особи є проблематичним, оскільки на відміну від людини, будь-яка організація позбавлена власного інтелекту, досвіду чи знань, які б гарантували розумність. Але, аналізуючи положення ЦК України, можемо зробити висновок, що «розум» юридичної особи проявляється насамперед у діяннях органів та фізичних осіб, уповноважених діяти від імені відповідної організації. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень [189]. Розумність поведінки органу чи уповноваженого суб'єкта у цьому випадку ґрунтується, з одного боку, на досягненні ним визначених установчим документом цілей юридичної особи всіма можливими законними засобами та охороні її інтересів, а з іншого боку, на поведінці органу (суб'єкта), що відповідатиме його визначеним повноваженням.

З точки зору природних властивостей людини, однією з яких є здібність людини до розумової діяльності та спроможності приймати осмислені рішення, вченими зазначається, що принцип розумності передбачає спроможність середньостатистичної людини (людини, яка має середній рівень інтелекту, є середньої вікової категорії, має середній рівень освіти, життєвого досвіду тощо) до прийняття відповідних зважених рішень (наприклад, понести розумні витрати або сплатити розумну ціну за товар, що готові зробити пересічні людини в конкретному життєвому випадку) або вчинення певних дій чи утримання від їх вчинення у достатній проміжок часу (наприклад, проголошення промови під час судових дебатів, виконання зобов'язання тощо) [81, с. 111]. Хоча, фактично, при виникненні індивідуального спору та зверненні до суб'єкта правозастосування щодо його вирішення, суб'єкт правозастосування, застосовуючи відповідні норми права, має виходити з того, що вимога розумності потребує в конкретному життєвому випадку попереднього визначення характеру, змісту та націленості розумової діяльності

середньостатистичної людини, а також відповідності ним прийнятих людиною рішень, вчинених дій чи утримання від їх вчинення.

Враховуючи поставлені нами завдання в цьому підрозділі вважаємо за можливе на підставі аналізу доктринальних підходів до визначення поняття «принципу розумності» провести їх узагальнення в межах наступних підходів.

4) Критеріальний підхід, в основі якого знаходиться ідея про сприйняття принципу розумності як сукупності критеріїв (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) відповідності явищ і процесів правової дійсності раціональним засадам суспільного життя.

5) Імперативний підхід, відповідно до якого принцип розумності визначається як сукупність вимог щодо юридичних фактів, вчинення юридично значимих дій, утримання від їх вчинення, визначення строків тощо, які дозволяють забезпечити взаємозв'язок умов з цілями юридичної норми.

6) Презюмуючий підхід, який визначає принцип розумності як правову презумпцію розумності поведінки суб'єктів, яка вчиняється добросовісно, а отже усвідомлено, якщо інше не буде встановлено судом в кожному окремому випадку і щодо конкретних суб'єктів права у визначеному законом порядку.

7) Людиноцентристський, відповідно до якого принцип розумності визначається як поєднання зустрічних вимог, з одного боку – щодо відповідності права можливості бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, а з іншого боку – щодо керування людиною своєю поведінкою раціонально, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права.

На нашу думку, представлені в юридичній науці підходи до розуміння принципу розумності не в повній мірі відображають його багатопроявність. Вважаємо за можливе та доцільне розширити розуміння принципу розумності в праві, врахувавши відповідні аспекти його прояву в правовому житті соціуму. Виходячи з цього, принцип розумності як багатопроявний феномен можливо охарактеризувати у різних значеннях в залежності від:

1) характеру його прояву у: а) суб'єктивному значенні, де принцип розумності є похідним від розуму, як властивості (інтелектуальної спроможності) самих учасників правовідносин, що надає можливість здійснювати тлумачення норм права та їх застосування, а отже здійснювати ефективний та результативний правовий вплив; б) об'єктивному значенні, де принцип розумності являє собою комплекс справедливих, логічно та об'єктивно зумовлених орієнтирів для суб'єктів права, які мають корелювати власну поведінку відповідно до правових стандартів, що мають раціонально зумовлену природу, сутність і зміст;

2) функціонального призначення у: а) регулятивно-правовому значенні, відповідно до якого принцип розумності є однією з правових засад здійснення правового впорядкування суспільних відносин на основі збалансування інтересів суб'єктів відповідно до вимог справедливості, пропорційності, об'єктивної зумовленості, передбачуваності тощо; б) охоронно-правовому значенні, згідно з яким принцип розумності є засобом відновлення порушених прав та законних інтересів суб'єктів, а також забезпечення їх непорушності в подальшому;

3) ролі в механізмі правового регулювання у: а) позитивному значенні, відповідно до якого принцип розумності характеризується як самостійне джерело регламентації суспільних відносин; б) негативному значенні, згідно з яким принцип розумності розглядається як засада неприйняття або незастосування правових приписів, що не відповідають вимогам розумності;

4) сутності принципу у: а) динамічному значенні, відповідно до якого принцип розумності являє собою вимогу до поведінки суб'єктів в сфері права, яка має відповідати засадам логіки; б) статичному значенні, згідно з яким принцип розумності являє собою прояв раціонального сприйняття права, що акумулює в собі відповідні засадничі положення існування і функціонування права, як складова системи принципів права.

Вважаємо, що кожен з наукових підходів до характеристики принципу розумності в праві заснований на тій або іншій властивості принципу або їх

сукупності. Проте, вказані доктринальні підходи викликають зауваження через неврахування тієї чи іншої властивості досліджуваного принципу і лише у своєму поєднанні вони надають можливість сформулювати загальне цілісне уявлення про принцип розумності. Враховуючи вищезазначене, в науковому плані важливе значення матиме виокремлення властивостей принципу розумності в праві та їх аналіз крізь призму відповідних ознак, що можливо зробити, засновуючись на узагальнених нами доктринальних підходах до їх розуміння. До таких ознак, на нашу думку, доцільно віднести наступні:

1) правовий характер, що характеризує принцип розумності як складову явищ та процесів правової дійсності, що закріплюється на правовому рівні, впливає на правову сферу життєдіяльності суспільства, визначаючи зміст, характер та результат правового регулювання суспільних відносин. Крім того принцип розумності націлений на забезпечення раціональності правового регулювання та настання закономірних логічно обґрунтованих правових наслідків. Принцип розумності варто визначити як самостійний принцип права, що спричиняє регулятивний та охоронний вплив на суспільні відносини, визначає характер здійснення юридичної практичної діяльності, забезпечує співвіднесення правової сфери життя суспільства із засадами логіки життя суспільства;

2) раціональність, що відображає сутність самого принципу розумності в частині відповідності формалізації та функціонування права загальним засадам мислення, що відбувається незалежно від емоцій, особистих почуттів чи якихось інстинктів фізичних осіб. Відповідно до вказаної ознаки, принцип розумності передбачає формалізацію права з точки зору його орієнтування на середньостатистичну людину, із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей, що забезпечуватиме в подальшому ефективність та дієвість його функціонування;

3) універсальність, оскільки принцип розрахований на те, що функціонує в межах людського середовища, розрахований на поширення на взаємовідносини між людьми, які аксіоматично відповідають розумовим

засадам середньостатистичної людини із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей. Зазначене підтверджується і поглядами вчених, які вважають, що вказаний принцип розрахований на всіх людей – учасників правовідносин [175, с. 53]. Варто додати, що вказаний принцип поширюється і на тих фізичних осіб, які виступають від імені юридичних осіб та держави, і де за їхнім раціонально зумовленим рішенням юридичні особи та держава стають учасниками правовідносин;

4) окремо варто відзначити таку ознаку принципу розумності в праві як загальність (всеохопленість). Вказаний принцип поширюється на всі правовідносини без виключення, а також функціонує в межах різних видів юридичної діяльності. Беручи участь у правовідносинах, їх змінюючи, припиняючи, суб'єкти діють розумно, усвідомлюючи зміст, характер своєї поведінки, а також можливі правові наслідки. Отже, і керуватися у своїй поведінці учасники правовідносин мають раціональним підходом, усвідомлюючи та співвідносячи зміст норм права із існуючою життєвою ситуацією, на підставі чого в подальшому керувати своєю поведінкою. Крім того, принцип розумності знаходить свій прояв і при здійсненні будь-яких різновидів юридичної практичної діяльності, зокрема правотворчості, правоінтерпретації та правозастосування. До цього переліку А. С. Довгерт додає і таку складову як праворозуміння [95, с. 9], проте, на нашу думку, віднесення праворозуміння до сфери юридичної практичної діяльності та сфери, де реалізується принцип розумності потребує відповідного уточнення. Праворозуміння являє собою одну з найважливіших правових категорій, що відображає одночасно як процес, так і результат цілеспрямованого пізнання права, його сприйняття, оцінки та відношення до права як специфічного соціального явища. Розумність по відношенню до праворозуміння являє собою властивість як процесу, так і результату пізнання права. Принцип розумності більше притаманний юридично значимій діяльності в частині формалізації права, його тлумачення та реалізації. Праворозуміння в свою чергу більше стосується пізнавальної діяльності, яка має світоглядно-науковий характер, ніж

юридично значимий, пов'язаний із змінами явищ і процесів оточуючої правової дійсності. Що стосується правотворчості та правозастосування, то деякими вченими взагалі принцип розумності виокремлюється як принцип відповідного різновиду юридично значимої діяльності [171, с. 104; 147, с. 294; 172, с. 189] і з цим варто погодитись, оскільки здійснення як правотворчості, так і правозастосування, залежать від самих суб'єктів, які їх здійснюють, а отже від рівня і профілю їх освіти, професійної підготовки, досвіду роботи та ін. Теж саме стосується і правоінтерпретації, яка передбачає спроможність суб'єкта – людини з'ясувати зміст та сутність норми права і в подальшому донести його до відома інших суб'єктів права;

5) реальність, що характеризує принцип розумності в праві як сукупність правил поведінки, що можуть бути реально виконанні, за результатами чого може бути досягнуто правових результатів, які відзначатимуться реальністю існування та наповненістю раціонального змісту. Реальність принципу розумності насамперед досягається завдяки законодавчому закріпленню строків вчинення юридично значимих дій, в тому числі процесуального характеру в кримінальному, цивільному, адміністративному чи господарському судочинстві або при судовому розгляді матеріалів адміністративних правопорушень; закріпленні вимог встановлення розумної ціни, визначення розміру компенсації за заподіяну шкоду або розумних витрат, встановлення критерію доведеності вини особи (поза розумним сумнівом) тощо;

б) в якості ще однієї ознаки принципу розумності варто виокремити таку ознаку як звичайність, що відображає її сутність, бути представленою у пересічному житті соціуму та діяльності. Звичайність передбачає прояв найбільш поширеної поведінки, або вчинків або стану, який набуває статусу мірила (критерію виміру) конкретних життєвих ситуацій. Як ми вже зазначали вище, принцип розумності відображає середньостатистичний рівень усвідомлення та сприйняття змісту правових норм пересічною людиною. Крім того, принцип розумності володіючи властивістю звичайності є таким, що функціонує постійно і безперервно, закріплюючи та поширюючи

раціональність права, що аксіоматично є розумним, яке покликане реалізувати раціональні засади життєдіяльності соціуму;

7) еволюційність, що характеризує принцип розумності в праві як такий що є продуктом еволюції праворозуміння, що визначає розумність в якості об'єкту, який розвивається в суспільстві, еволюціонує відповідно до загальної еволюції людського середовища. Відповідно до еволюції людського життя, трансформації його соціокультурного середовища, право, яке існує і функціонує на засадах розумності, має увібрати в себе та поширити в подальшому на суспільство ті раціональні засади його розвитку, ідеї, уявлення, погляди, що відображають сучасне сприйняття суспільством сутності та ролі права, що відповідає поточним умовам життя соціуму.

Виокремлені та охарактеризовані нами ознаки принципу розумності в праві доводять його самостійний характер в системі принципів права та в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки, що зумовлює доцільність:

4) по-перше, уточнення його доктринального визначення з метою удосконалення його розуміння;

5) по-друге, закріплення його термінологічного визначення, оскільки вказаний принцип вживається в положеннях чинного законодавства України, водночас не отримав відповідного законодавчого закріплення як самостійний термін.

Аналіз положень чинного законодавства України доводить той факт, що принцип розумності як самостійний правовий феномен закріплений в положеннях окремих галузевих нормативно-правових актів, водночас на сьогодні в термінологічному аспекті зазначений принцип не отримав свого закріплення. Необхідно зазначити, що вітчизняний законодавець безпосередньо використовує термін «засада розумності» лише в положеннях п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України та ч. 9 ст. 7 СК України, закріплюючи, що на засадах розумності забезпечується регулювання відповідних правовідносин. Переважно принцип розумності закріплюється в положеннях чинного законодавства України через

конкретні юридичні стандарти, що становлять фундамент правової розумності в цілому. Серед юридично значущих предикатів, на яких ґрунтується сам принцип розумності права, можемо виокремити такі основні правові конструкції, як «розумні строки» (п. 2 ч. 1 ст. 678 ЦК України, п. 21 ч. 1 ст. 7 КПК України, п. 11 ч. 1 ст. 4 КАС України, п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, п. 10 ч. 3 ст. 2 ГПК України), «презумпція розумності поведінки особи», (ч. 5 ст. 12 ЦК України), «діяти розумно» (ч. 3 ст. 92 ЦК України), «розумні сумніви» (ч. 2 ст. 17 КПК України, ч. 4 ст. 394 ЦПК України, ч. 2 ст. 293 ГПК України, ч. 2 ст. 333 КАС України), «розумні підозри» (ч. 1 ст. 170 КПК України), «розумний час» (ч. 7 ст. 242 ЦПК України), «розумна економічна причина (ділова мета)» (абз. 3 підпункту 14.1.231 пункту 14.1 статті 14 ПК України), «розумне пристосування» (ч. 9 ст. 7 ВК України) тощо. Слід відзначити, що в правових системах зарубіжних країн використовується юридична конструкція «розумна людина», хоча вона не представлена в положеннях чинного законодавства України. Вказана конструкція є найбільш поширеною в країнах англосаксонської правової сім'ї, де ключовий зміст розумності розкривається через такі терміни, як «reasonable man», «звичайний громадянин» [207, с. 384]. В країнах континентальної правової системи цей юридичний стандарт позначається такими термінами, як «розумна та інформована особа», що використовуються у змісті законодавчих актів Федеративної Республіки Німеччини, Французької Республіки, «розумний працівник», «розумний директор», «розумний акціонер», що вживаються в законодавчих актах Республіки Польщі, Італійської Республіки, Королівства Іспанії, Португальської Республіки тощо. Слід відзначити, що фундамент юридичної конструкції розумної людини був закладений ще в працях юристів Стародавнього Риму, присвячених юридичній відповідальності та формам вини особи (умисел, груба та легка необережність). Ульпіан під час своїх промов зазначав, що груба вина – це надзвичайна недбайливість, тобто нерозуміння того, що всі розуміють (Д. 50.16.213.2). В свою чергу давньоримський юрист Марк Кокцей Нерва стверджував, що надміру груба вина є умислом (Д. 16.3.32). Тобто груба необережність (culpa

lata) ототожнювалась із грубим умислом, а отже і юридична відповідальність наставала в двох випадках однакова. У цьому контексті розуміння римськими юристами феномену розумності дублює найбільш поширене тлумачення цієї засади в сучасному праві, відповідно до якого розумними є ті дії, що вчиняються «нормальною» людиною з середнім рівнем інтелекту і досвіду. Легку необережність (*culpa levis*) юристи визначали за результатами порівняння діяння боржника, тобто зобов'язаної особи, із поведінкою пересічного «розумного господаря». У цьому випадку, зобов'язана сторона визнавалась виною у тому разі, якщо її поведінка поступалася дбайливості «розумного господаря». Фактично ще за часів Стародавнього Риму юристи змодельовали певну абстракцію, еталон турботливого господаря для визначення *culpa levis in abstracto* (вини за абстрактним критерієм). Саме ця юридична конструкція «розумного господаря», започаткована ще в працях римських юристів, стала фундаментом для виникнення таких сучасних правових предикатів, як «розумний директор», «розумний акціонер» тощо. Прикладом юридичної регламентації моделі «розумного господаря» в законодавстві України може слугувати ч. 2 ст. 652 ЦК України стосовно умов розірвання цивільного договору у разі відсутності згоди сторін щодо приведення своїх відносин до обставин, які істотно змінилися. Відповідно до змісту ч. 2 ст. 652 ЦК України договір можна розірвати лише за наявності одночасно двох умов:

- 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;
- 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися.

Як бачимо, за загальним правилом український законодавець покладає на сторони договору обов'язок проявити усю турботливість та обачність, які від них вимагаються, виходячи із змісту договору і принципу розумності, для того, щоб попередити багаторазове і безпідставне невиконання заінтересованою (зловживаючою) стороною своїх договірних зобов'язань, тим самим

забезпечуючи відносну стабільність цивільно-правової матерії та обов'язковість виконання договору для усіх його учасників.

Варто зазначити, що у випадках передбачених законодавством України порушення принципу розумності права шляхом недотримання зобов'язаною стороною конструкції «розумної людини» може стати підставою для настання юридичної відповідальності, переважно цивільно-правового (матеріального) характеру. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 1043 ЦК України управитель, який не виявив при управлінні майном належної турботливості про інтереси установника управління або вигодонабувача, зобов'язаний відшкодувати установникові управління завдані збитки, а вигодонабувачеві – упущену вигоду [189]. Як бачимо, зазначеним положенням ЦК України на управителя майном покладено обов'язок дотримуватись у своїй поведінці моделі «розумного господаря», оскільки в іншому випадку управитель буде змушений відшкодувати збитки, завдані його «недостатньо турботливим і розумним» управлінням.

Відповідно до положень словникових джерел української мови слово «принцип», яке є складовим словосполучення «принцип розумності», вживається у двох самостійних значеннях:

в практичному – як певне правило, вимога або їх сукупність, що є підґрунтям діяльності якого-небудь суб'єкта [13, с. 941]. Тобто мова іде про застосування цих правил та вимог в діяльності суб'єкта, в тому числі і в практичній юридичній діяльності;

в теоретичному – як основне положення якої-небудь теорії, вчення, науки [13, с. 941]. З огляду на вказане, словом «принцип» позначається і ті основні положення, які мають методологічне значення, є важливими для застосування в науково-дослідній діяльності.

Слово «розумність» в етимологічному значенні відображає властивість за значенням «розумний» [148, с. 845], тобто те, що має розум або виражає розум; керується розумом; свідчить про освіченість та ученість. Розумність – це стан або процес, що заснований на законах логіки, відображає високий рівень

людського інтелекту в поведінці, культурі або свідомості [13, с. 789]. Тобто мова іде про те, що право, його усвідомлення, з'ясування сутності та змісту має відбуватись з точки зору його логічності, призначення, соціальної та антропологічної корисності. Такий підхід націлений насамперед на недопущення перекручування справжньої сутності та призначення права, винайдення раціонального зерна, що закладений в право правотворцем або є змістом природного праворозуміння. Крім того, вказаний підхід до пояснення значення слова «розумність» відображає людську властивість до осмисленої, раціональної поведінки. Тобто розум – це насамперед пізнавальна здатність, якої наділена виключно людська істота, що відображає її абсолютне начало, «ядро її родової сутності» [97, с. 229]. Водночас, сприймаючи поняття розумність в широкому значенні маємо відзначити, що розумність позначає не лише суб'єкта (людину), що є розумною істотою. Розумність стосується також і її поведінки, а також окремих явищ (наприклад, витрат) і процесів (наприклад, строків розгляду судової справи). З урахуванням вищевикладеного, беручи до уваги виокремлені нами ознаки принципу розумності в праві, вважаємо за доцільне уточнити визначення вказаного поняття, що дозволить в подальшому уніфікувати його значення та посилити його законодавче закріплення. Під поняттям «принцип розумності в праві» варто визначити комплекс властивостей явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтованих на середньостатистичну людину, із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей, вихідних правил і вимог (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) визначення нею логічно та раціонально зумовлених орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм.

2.2 Функціональне призначення принципу розумності в праві

Питання функціонального призначення принципів права як явища правової реальності, займає центральне місце в межах вивчення теоретико-правових аспектів принципів права в цілому. В науковому плані особливо актуалізуються питання дослідження окремих різновидів принципів права крізь призму їх функціонального призначення в системі принципів права. Це пояснюється тим, що вказане дослідження потенційно спроможне заповнити прогалину наукового пізнання та сприятиме проведенню подальшого вивчення проблем правового забезпечення і практики реалізації відповідного принципу права. Питання функціонального призначення принципу розумності в праві в юридичній літературі майже не досліджені, однак слід відзначити наявність в юридичній науці досить широкого кола праць, які в цілому стосуються принципів права, їх ролі та функціонального призначення. На нашу думку, такий стан наукової розробки принципу розумності права є недостатнім, засвідчує наявність прогалин наукового пізнання функціонального призначення зазначеного принципу права.

В одній зі своїх публікацій ми відзначали, що актуальність дослідження функціонального призначення принципу розумності в праві доводиться і відсутністю єдності поглядів вчених-правознавців на питання визначення категорії «розумність», характеристики його змісту та значення, напрямів удосконалення реалізації в правовій сфері життя суспільства. В свою чергу це відбивається і на результатах наукового дослідження функціонального призначення принципу розумності в праві. Дослідження теоретико-правових аспектів функціонального призначення принципу розумності в праві, на нашу думку, надасть змогу:

- по-перше, встановити специфіку функціонування принципів права в цілому, а також з'ясувати особливості функціонального призначення принципу розумності в праві;

– по-друге, визначити конкретні аспекти ролі принципу розумності в праві в системі принципів права, особливо крізь призму сучасних умов розвитку вітчизняної правової системи та охарактеризувати практику його реалізації [158, с. 219–220].

Слід відзначити, що ідея розумності в житті людини, у суспільних відносинах (в тому числі і у правовідносинах. – *Прим. авт.*) здавна проповідується західною філософією права (І. Кант, Г. Гегель, І. Фіхте та ін.), та визнається основою функціонування правової системи [162, с. 184]. Серед представників юридичної науки, які досліджували питання розумності в праві як невід’ємного його принципу доцільно назвати таких вчених, як С. В. Бобровник, О. В. Зайчук, А. А. Козловський, А. М. Колодій, В. В. Костицький, С. І. Максимов, К. О. Мандрікова, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин та інші. В межах галузевих юридичних наук окремі питання принципу розумності в праві, в тому числі і крізь призму його функціонального призначення та ролі в системі принципів права, були досліджені: О. М. Костенком, Р. О. Стефанчуком, Ю. А. Тоботою, С. Я. Фурсою, Я. М. Шевченко та іншими. Слід особливо відзначити праці зарубіжних вчених: А. Барака, Дж. Велеса, А. Грінвольта, Р. Зіммермана, М. Каппеллеті, Е. Маккендіка, С. Олівера, П. Райта, Р. Трейнора, в яких проблематика розумності досліджена крізь призму принципів правосуддя та функціонування системи судочинства.

Відзначаючи безумовну цінність досліджень зазначених вище науковців, маємо зауважити на необхідності вивчення теоретико-правових аспектів функціонального призначення принципу розумності в праві у розрізі існуючого стану функціонування правової системи України, практики його поширення на правову сферу життєдіяльності суспільства, а також аналізу потенційної можливості вдосконалення функціонування принципу розумності в правовій сфері.

Враховуючи вищезазначене в межах цього підрозділу дисертаційної роботи вважаємо за доцільне:

- по-перше, проаналізувати та узагальнити підходи до характеристики функціонального призначення принципу розумності в праві;
- по-друге, узагальнити практичний прояв реалізації принципу розумності в юридичній практиці;
- по-третє, виокремити функції принципу розумності в праві та надати їм всебічну характеристику [164, с. 141].

Функціональне призначення будь-якого об'єкта правової дійсності відображає його багатоаспектний характер, оскільки такі напрямки впливу можуть мати місце в різних сферах суспільного життя (правовій, економічній, ідеологічній, політичній, моральній тощо). Від рівня та всебічності дослідження функцій принципів права залежить рівень їх реалізованості, а від цього у свою чергу залежить ефективність виконання основоположних завдань права, відображаючи його роль, як найбільш дієвого та ефективного соціального регулятора особливо в частині забезпечення: суспільної безпеки, збалансування інтересів різних прошарків суспільства, ефективного захисту прав людини, встановлення правових механізмів економічного обігу результатів суспільного виробництва тощо. Функції виступають зв'язною ланкою між суспільством і принципом права, перетворюючи його із теоретичної юридичної конструкції на реально діючий механізм, що є цінним на загальносуспільному і державному рівнях. Саме в результаті функціонального аналізу конкретного принципу права ми відповідаємо на одне із найбільш важливих питань: в чому цінність і користь правового принципу для нас як адресатів правових норм.

Важливість та гостра актуальність наукового дослідження функції правових принципів в цілому та принципу розумності зокрема зумовлена тим, що функції:

- по-перше, характеризують особливості впливу відповідної керівної засади права на розвиток суспільства;
- по-друге, надають змогу узагальнити напрямки такого правового впливу на суспільні відносини, всебічно їх дослідити та виробити шляхи їх вдосконалення.

На нашу думку, функціональний аналіз є одним із найбільш ефективних способів пізнання природи права (його сутності, принципів, вихідних начал, змісту), оскільки аналізуючи функціональне призначення права в цілому чи його принципів як його фундаментальних загальних керівних засад, ми маємо змогу не лише виявити сутність та якість його окремих елементів (інститутів, норм тощо), але і визначити систему зв'язків цих елементів як в середині права один між одним, так і «ззовні» правової сфери, а саме з складовими елементами політичної, соціо-культурної, ідеологічної, моральної, економічної систем тощо. Крім того, шляхом функціонального аналізу принципу розумності в праві, що яскраво відображається саме в його фундаментальних засадах, ми уникнемо «подрібнення» проблематики предмету наукового дослідження, що є небажаним наслідком численних епізодичних наукових робіт, присвячених пізнанню сутності лише окремих аспектів зазначеного принципу, а не його цілісному функціональному призначенню. Здійснивши системне вивчення функціонального призначення принципу розумності в праві, ми водночас матимемо змогу побачити найважливіші магістральні напрямки впливу на суспільні відносини усієї фундаментальної засади як цілісного правового утворення, зможемо не лише проаналізувати існуючий стан його реалізації в процесі правотворчості та правореалізації, але і визначити різноманітні перспективні шляхи розвитку відповідної правової засади в різних сферах суспільного життя.

В юридичній науці вченими по-різному розглядається сутність та роль функціонального аналізу правових досліджень окремих явищ, на що ми звертаємо увагу і у своїх публікаціях [165, с. 31; 166, с. 121]. Переважно функціональний аналіз характеризується з точки зору його бінарного призначення. Зокрема, відзначається, що функціональний аналіз в пізнавальному плані являє собою, з одного боку, засіб переосмислення ролі й місця держави і права [5]; встановлення цінності державно-правових явищ для суспільства, а з іншого боку, є критерієм для встановлення недостатності

функціонування держави і права та для їх подальшого вдосконалення [89, с. 2].

З огляду на це вивчення функцій принципу розумності в праві дозволить:

- по-перше, вирішити проблему визначення цілей при формулюванні юридичних норм;
- по-друге, охарактеризувати способи реалізації властивостей права;
- по-третє, посилити аналіз проблем ролі і значення права, їх трансформації в сучасних умовах розвитку соціуму;
- по-четверте, пояснити регулятивний та охоронний потенціал принципу розумності в праві;
- по-п'яте, узагальнити функціональне призначення вказаного принципу в сучасних умовах розбудови держави та права, визначити його переваги та недостатність функціонування, встановити напрями посилення його функціонування.

Принцип розумності в праві, як і будь-яка ідея – це система, що складається з певних елементів, що дозволяють глибше розкрити зміст і призначення даного правового явища. На нашу думку, такими елементами є певні ідеї, синтез яких дозволяє пояснити і сформулювати сутність розумності як правового принципу. Дійсно, при будь-якому підході, а тим більше при аналізі розумності як принципу, яким слід керуватися при здійсненні будь-якої юридично значимої діяльності, він виражається в певній системі ідей, рельєфно показуючи специфіку засобів, способів і форм здійснення такої діяльності, організації суспільних відносин, управління суспільством за допомогою цього принципу. Справедливо зазначають І.П. Віцінговська та В.М. Никифорак про те, що зміст розумності як складової режиму законності не може розкриватися інакше як через систему вимог щодо грамотного сприйняття правових приписів та їх втілення в правовій поведінці [15, с. 17].

В юридичній літературі функціональне призначення принципу розумності в праві переважно розкривається опосередковано крізь призму визначення розумності в цілому як складової раціональної діяльності в сфері права, або крізь призму характеристики юридичної практичної діяльності. Зокрема,

розумність характеризується як вимога усвідомленого ставлення до виконання законів [82, с. 19], визнання та виконання положень нормативно-правових актів [96, с. 44], добровільного дотримання правових норм і недопущення свавілля відносно громадян [19, с. 124], абсолютного усвідомлення загальносоціальної корисності законів [183, с. 62], гарантування прав і законних інтересів громадян шляхом точного дотримання законів і здійснення всіх владно-адміністративних функцій в повній відповідності із законом [56, с. 161] тощо. Слід відзначити, що принцип розумності в праві – це насамперед така субстанція, що виражена в системі політико-юридичних вимог, нормативних сторін, підвалин політико-юридичного життя, що відображають глибокі нормативні засад суспільства. Під принципом розумності з точки зору його функціонального призначення в юридичній літературі розуміються основні правові ідеї, які, будучи самостійними структурними елементами даного принципу, відображають окремі аспекти даного явища в сукупності, висловлюють зміст розумності. У них фіксуються об'єктивні закономірності становлення і реалізації правовідносин, опосередкованих державою, що отримали своє матеріальне втілення у відповідних правових нормах.

Деякі вчені розрізняють принцип і вимоги розумності, маючи на увазі під першими вихідні засади (керівні ідеї), що визначають її риси як своєрідного режиму суспільно-політичного життя, під другими – елементи її власного змісту [38, с. 221]. На нашу думку, поділ принципу розумності на окремі елементи-категорії «вимоги» і «принципи» є штучним та за своєю сутністю не може бути розмежований на зазначені елементи-категорії, оскільки вони позначають конкретний правовий режим, який виявляється у дотриманості відповідного комплексу вимог. Тобто окремо вимоги розумності і окремо розумність як принцип існувати не можуть, навіть в стані органічного взаємозв'язку, вони за своєю сутністю є невід'ємними та неподільними. Отже, на нашу думку, категорія «вимога» не може бути віднесена до числа структурних елементів, що входять в поняття розумність як правового принципу. Хоча з лінгвістичної точки зору слова «вимога» і «принцип» не є

синонімами, їх диференціація з юридичної точки зору є необґрунтованою, якщо мова, звичайно, йде про розумність як правовий принцип. Зокрема слово «вимога» в тлумачних словниках означає наказ, прохання виражених як наказ, правило, умова обов'язкова для виконання [13, с. 345]. В свою чергу слово «принцип» означає підставу, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення; переконання, погляд на речі. Таке положення має теоретичний, тобто загальний характер, що стосується основного [13, с. 749].

В юридичній літературі функціональне призначення принципу розумності в праві переважно розкривається опосередковано крізь призму розуміння розумності в цілому як складової раціональної діяльності в сфері права, або крізь призму характеристики юридичної практичної діяльності. Зокрема, розумність характеризується як вимога усвідомленого ставлення до виконання законів [87, с. 11], визнання та виконання положень нормативно-правових актів [119, с. 49], добровільного дотримання правових норм і недопущення свавілля відносно громадян [168, с. 38–39], абсолютного усвідомлення загально соціальної корисності законів [149, с. 962], гарантування прав і законних інтересів громадян шляхом точного дотримання законів і здійснення всіх владно-адміністративних функцій в повній відповідності із законом тощо. Зазначені погляди вчених, без сумніву, притаманні принципу розумності, однак вони не вичерпують його змісту.

Вважаємо, що пізнання правових принципів через призму їх функціонального призначення дозволяє визначити їх характерні властивості та найбільш істотні прояви на практиці. Але водночас мета функціонального аналізу правової категорії полягає не в створенні «сухого» переліку її найважливіших ознак, що надають змогу відмежувати досліджувану категорію від інших об'єктів правової площини. Правове дослідження функцій означає не просто встановлення будь-яких зв'язків об'єкта, оскільки при функціональному аналізі правової категорії «вичленовуванню» підлягають стійкі, стабільні зв'язки, які характеризуються постійністю проявів.

Також для нас виявилась цікавою наукова думка деяких вчених стосовно визначення функціонального призначення принципу розумності в праві крізь призму забезпечення ним «економічності» правового регулювання. Зокрема, О. В. Андрійчук економічний аспект функціонального призначення вказаного принципу вбачає у здатності ідеї розумності реалізувати цілі учасників суспільних відносин найкращим у конкретних умовах способом, з мінімальними витратами у всіх значеннях цього поняття, з мінімальними незручностями, обтяженнями і втратами як для правопорядку загалом, так і для окремих його суб'єктів. Якими б етично привабливими не були високі ідеї доброї совісті і справедливості в праві, для багатьох суб'єктів правозастосування переважна цінність права, що зумовлює його затребуваність, полягає саме в здатності надійно, стабільно, з опорою на перевірені досвідом і раціонально зрозумілі інститути та алгоритми вирішувати важливі питання соціальної взаємодії, що періодично виникають у житті кожного з нас [2, с. 37]. Також низка науковців характеризують функціональне призначення принципу розумності в межах суб'єктивного та об'єктивного аспекту. З суб'єктивної сторони, функціональне призначення принципу розумності визначається як основоположна якість механізму правового регулювання, що властива суб'єкту пізнавальної здатності та передбачає нормальну діяльність його свідомості, спрямовану на встановлення, упорядкування, систематизацію та виявлення смислового змісту, внутрішніх та зовнішніх зв'язків речей та явищ у правовому полі. А з об'єктивної сторони, головна функція принципу розумності полягає у тому, що розумність виступає як «зовнішнє мірило», що є масштабом оцінки дій суб'єктів, тобто, як принцип цивільного права [21, с. 187]. Заслуговує також окремої уваги і підхід вчених, за яким ключове функціональне призначення принципу розумності є надання ним «духу» доцільності правовому регулюванню. Така думка пояснюється тим, що сутність розумності як правового принципу зводиться до того, що вона виступає ключовим критерієм доцільності та раціональності не лише вчинюваних учасниками правовідносин дій, але і пов'язаних з такими діями явищ дійсності [115, с. 38-39]. Вважаємо,

що такий підхід у функціональному плані «недооцінює» принцип розумності в праві, обмежуючи його роль виключно як критерію інших принципів в праві – доцільності та раціональності. Принагідно варто відзначити, що функціональне призначення принципу розумності в праві вченими досить часто характеризується крізь призму його взаємозв'язку або співвідношення з іншими суміжними принципами права.

На нашу думку, найбільш виразно принцип розумності виявляється у співвідношенні з вимогами доцільності та моральності. Розглядаючи питання співвідношення розумності та доцільності, необхідно підкреслити, що найвища соціальна доцільність виражена в самій сутності прав та в нормативних юридичних актах. Тому неприпустимо відступ від вимог закону по яким би то не було міркувань, навіть за мотивами «вищих інтересів», революційної обстановки, користі тощо, якими вагомими вони не здавалися тій чи іншій особі. Аксиоматичне усвідомлення соціальної корисності права та закону вже є безумовною підставою до його дотримання, виконання або використання, а отже в основі цього алгоритму знаходиться принцип розумності в праві.

З аналогічних позицій вирішується питання про мораль і розумність. Відомо, що мораль і право тісно взаємодіють і взаємопроникають. Вищі моральні ідеали, передова мораль, панівні в даному суспільстві, як правило, виражаються, знаходять своє життя саме в нормах права. Думка про винятковість закону не допускає будь-якого відступу від визнання його розумності з тих міркувань, що здійснення прав і виконання обов'язків, на думку тієї чи іншої особи, не узгоджується з моральними уявленнями. Слід враховувати вже відзначене раніше специфічне положення права і моралі в системі нормативного регулювання: їх різнопорядковість, самостійну цінність і суверенність. Відступ від встановлених законом загальних правил з моральних міркувань можливо лише у випадках і на підставах, які теж передбачаються законом.

Як у будь-якої ідеї, так і у ідеї розумності є свої цілі, які визначають його роль в системі принципів права. Цілі розумності – це її результат, до якого

необхідно прагнути, постійно вдосконалюючи юридичну практику. Особливістю цілей розумності, як правового принципу, є та обставина, що її цілі носять глобальний всеосяжності характер. Найважливішою ціллю принципу розумності є забезпечення балансу між різними юридично значущими інтересами (держави і особистості і т.д.) за допомогою загальносуспільного визнання та свідомої реалізації норм права в порядку, встановленому процедурними нормами. До числа цілей даного принципу можна віднести: впорядкування суспільних відносин на основі норм права; усвідомленість права та високий рівень його суспільного визнання; забезпечення високого рівня правової свідомості та правової культури громадян, сприяння правильному (точному) застосуванню норм права. Виходячи з встановлених нами цілей принципу розумності вважаємо що його роль виявляється у системоутворюючому впливі на функціонування права крізь призму високого рівня його визнання та сприйняття суспільством, виконання вимог права на основі усвідомлення його соціальної корисності та цінності.

В юридичній літературі вченими переважно в цілому наголошується на тому, що функціонально принципи права: закріплюють основні вихідні положення, що втілюють в собі об'єктивні закономірності суспільного життя. Вони акумулюють найбільш характерні риси права, визначають його юридичну природу. Принципи права лежать в основі діяльності правової держави, всіх органів державної влади [160, с. 161; 161, с. 64]. Керуючись ними, держава забезпечує соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи своїх громадян, гарантує виконання ними юридичних обов'язків [61, с. 58]; являють собою керівні ідеї, що виконують роль «соціально-юридичного орієнтира» [102, с. 83]; визначають сутність того або іншого явища та його призначення в суспільстві. Вони відображають закономірності явища та являють собою найбільш загальні норми, що поширюються на всіх суб'єктів тощо. Так, принципи права: відображають сутність, зміст і призначення права, визначають зміст та наслідки правового регулювання; мають об'єктивно зумовлений характер, оскільки походять від сутності права та розвиваються відповідно до

розвитку права; забезпечують стабільність і непорушність юридичних явищ і процесів, які наділені власними принципами; змістом є система вихідних ідей та засад, які є втіленням загального розуміння сутності юридичного явища або процесу; засновуються на ідеях пануючого типу праворозуміння; реалізуються в діяльності уповноважених суб'єктів права [184, с. 42].

Вченими також зроблено спробу обґрунтувати наявність функцій, що притаманні принципам права, які викладені у вигляді певної системи. Не надаючи визначення поняттю «функції принципів права» та не обґрунтовуючи їх самостійність в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки, вченими виокремлюються такі функції, як:

- систематизуюча, на основі якої формуються відповідні системи, галузі та інститути права. Вони забезпечують зв'язок між нормами права та є орієнтиром у правотворчому процесі, систематизації, тлумаченні та реалізації норм права;

- правотворча, що забезпечує єдність формулювання норм права, визначає шляхи удосконалення правових норм, являє собою сукупність керівних ідей для законодавця;

- регулятивна, що визначає особливості застосування правових норм, регламентується загальна лінія вирішення тої чи іншої юридичної справи;

- інтегративна, що виступає в якості пов'язуючого ланцюга між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства та правової системи [118, с. 117].

На прикладі функціонування принципу розумності в цивільному праві А. С. Довгерт стверджує, що зазначений принцип відіграє багатфункціональну роль та виокремлює інтерпретаційну функцію, оскільки розумність визначає засади тлумачення норм цивільного права відповідно до їх раціонального логічного сприйняття та застосування; доповнюючу функцію, яка визначає призначення принципу розумності як такого, що застосовується тоді, коли відсутнє правове забезпечення певної практичної ситуації або виникає виключна правова проблема; виправну функцію, яка сприятиме усвідомленню

порушником цивільних прав або суб'єктом, що не виконує чи неналежно виконує свої цивільні обов'язки недоцільності, шкідливості і нерациональності своєї поведінки, що в подальшому не допускати повторення цивільних правопорушень [190, с. 9]. Крім того, характеризуючи функціональне призначення принципу розумності в праві вченими аналогічно зроблена спроба виокремити і охарактеризувати відповідні його функції, а саме: 1) регулятивна функція, яка виконується принципом тоді, коли відсутнє правове регулювання конкретної життєвої ситуації; 2) критеріальна функція, яка реалізується принципом розумності при наявності відповідного правового регулювання, тоді принцип виступає додатковим критерієм оцінки правомірності або протиправності поведінки суб'єктів правових зобов'язань [9, с. 42]. Додатково вченими виокремлюються ще дві функції принципу розумності, а саме: змістоутворююча функція, де принцип розумності виступає і сприймається суб'єктами як додаткове джерело визначення змісту правовідносин. В якості ще однієї функції називається скасувальна функція, відповідно до якої принцип розумності є умовою (критерієм) перевірки юридичних приписів на відповідність засадам логіки та раціональності життя, і у випадку невідповідності – ці приписи не підлягають застосуванню [119, с. 54]. В якості ще однієї функції вченими виокремлюється обмежувальна функція, яка фактично визначає презумпцію свободи поведінки суб'єктів права, їх наділеність широким колом прав та свобод, які є обмеженими лише критерієм розумності їх використання [87, с. 45–46].

Функціональне призначення принципів права також розкривається через категорію засобу виразу сутності права, розкриття і конкретизації його загального поняття [33, с. 105]. В юридичній літературі піднімається також і проблематика ролі принципів права в контексті їх реалізації в судочинстві. На переконання вчених, принципи права повинні діяти на всіх стадіях нормативного регулювання, починаючи з прийняття закону і закінчуючи його практичним застосуванням. Їх значення полягає в тому, що вони:

- дозволяють долати прогалини в позитивному праві;

- їх використання дозволяє проводити тлумачення закону з правових позицій;
- особлива роль принципів права в правовому регулюванні обумовлена тим, що вони є не тільки критерієм для оцінки чинного законодавства, а й орієнтиром при проведенні реформ законодавства [33, с. 105].

Окреслені вище погляди науковців, беззаперечно, визначають окремі прояви функціонального призначення принципу розумності, однак вони не формують цілісну систему його функцій та не визначають повністю зміст та сутність цієї правової засади. Аналіз вже існуючих наукових підходів до пізнання функціонального призначення засади розумності в праві свідчить про хаотичність і епізодичність доктринальних напрацювань у цьому напрямку та дає змогу зробити висновок про відсутність в юридичній науці цілісного багатоаспектного наукового уявлення про функціональне призначення даного правового принципу.

На нашу думку, під функціями принципу розумності слід розуміти основні напрями впливу ідей розумності на правотворчу, правоінтерпретаційну та правозастосовну діяльність, що визначаються сутністю та соціальним призначенням даного принципу, з метою їх упорядкування. Функції принципу розумності характеризуються тим, що вони є похідними від сутності даного принципу. У контексті дослідження функціонального призначення принципу розумності необхідно пам'ятати, що головним показником того, що певний юридичний принцип не є звичайною теоретичною конструкцією та доктринальною ідеєю, а реально діючим та суспільно корисним положенням, є його активне застосування в юридичній практиці. Саме тому вважаємо за доцільне в межах нашої наукової роботи додатково проаналізувати та узагальнити практичний прояв реалізації принципу розумності в юридичній практиці, а саме в судовій практиці, як на національному рівні, так і на міжнародному рівні на прикладі практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Судова практика доводить насамперед те, що принцип розумності в праві забезпечує реалізацію правоохоронної функції. Відповідно

до усталеної практики ЄСПЛ «майном» може бути «наявне майно», або активи, включно з вимогами, стосовно яких заявник здатен довести, що він мав принаймні «правомірне очікування» дієвої реалізації його майнового права» [217]. Хоча Суд доволі часто використовує концепцію «правомірного очікування», найбільш типова категорія справ така. Унаслідок певного юридичного факту, який уже відбувся (це може бути договір, делікт чи видача ліцензії), особа набуває майнове право. Однак невдовзі по тому, до того як особа це право встигне зреалізувати, держава ухвалює акт (нормативний або індивідуальної дії), котрим таке право скасовується із наданням цьому актові ретроспективної дії щодо фактів, які відбулися до його прийняття. При цьому підстави, з яких особа позбавляється раніше набутого права, не пов'язані з її поведінкою [57, с. 223–224]. На нашу думку, коли суд, вирішуючи певні матеріальні спори оперує поняттям «розумних очікувань» він апріорі не може здійснювати їх захист, оскільки загальноусталеним в теорії права є визначення функції правового захисту як усунення порушення вже існуючого права особи, реалізувати яке вона не може через здійснене на право посягання. Коли ж ми говоримо про «розумні очікування», ми маємо справу із законними інтересами, які підлягають правовій охороні, але не правозахисту в його класичному розумінні. «Розумні очікування» та законні інтереси варто розцінювати як прагнення, потреби, вигоди особи, задоволення яких передбачено або безпосередньо випливає із закону чи іншого правового акту, зокрема судового рішення. Конституційний Суд України у своєму рішенні №18-рп/2004 зазначив що ці правові категорії варто розглядати в логічно-смісловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та

іншим загальноправовим засадам [142]. Стосовно здійснення правової охорони «розумних очікувань» у практиці ЄСПЛ варто навести позицію Суду у справі Пресос Компанія Нав'єра та інші проти Бельгії, в якій заявники оскаржували закон, який ретроспективно скасовував відповідальність надавачів лоцманських послуг за шкоду, завдану внаслідок недбалості їх працівників. ЄСПЛ зазначив, що «... норми, які розглядаються, є нормами деліктного права, відповідно до якого право вимагати відшкодування виникає з моменту заподіяння шкоди. Вимога такого роду «становила актив» і тому була майном у контексті першого речення статті. Покладаючись на рішення Касаційного суду, заявники мали змогу довести, що вони мали «правомірні очікування» відносно того, що їхні вимоги, які виникли на підставі морських інцидентів, будуть вирішені відповідно до загальних положень деліктного права» [46].

Про те, як саме правова розумність прямо чи опосередковано через контретизуючі її зміст норми права регулює правовідносини шляхом: а) встановлення прав, «активних» обов'язків суб'єктів; б) чи конструюючи загальну модель їхньої поведінки, ми вже розповіли вище. Але чи може принцип розумності так само спрямовувати вплив на суспільні відносини з метою забезпечення охорони конкретних прав, свобод, законних інтересів їх суб'єктів та в цілому правопорядку в суспільстві? Безумовно відповідь на це питання буде стверджувальна. Для більш всебічного розуміння сутності правоохоронного впливу правової розумності та суспільне життя пропонуємо виділити в структурі цієї функції дві ключові підфункції: 1) превентивну; 2) контролюючу. Зазначені підфункції мають єдину мету впливу, що надає змогу об'єднати їх в межах єдиної генеральної охоронної функції засади розумності в праві; такою «об'єднуючою» метою є забезпечення стабільності, особливої впевненості в соціальній дійсності, де на фоні антогонізму інтересів та протилежності поглядів членів суспільного середовища принцип розумності окреслює надійні та гарантовані державою лінії їхньої поведінки.

У цілому превентивна підфункція правоохоронної функції пов'язана з недопущенням порушень прав та законних інтересів громадян, їх колективів та

організацій, законності та правопорядку у суспільстві. Превентивний характер впливу принципу розумності можна вбачати у визначеннях сутності цієї засади деякими науковцями. Виходячи із цього визначення вплив ідеї розумності спрямований на охорону правопорядку в суспільстві, оскільки вимоги цієї засади унеможливають факти посягання на права чи законні інтереси інших суб'єктів, а модель «розумної» поведінки виключає можливість зловживання суб'єктом своїми правами. Прикладом превенції, як складової правоохоронної функції принципу розумності в праві, є положення ч. 3 ст. 92 Цивільного кодексу України, відповідно до якого орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. Отже, закріпивши загальний обов'язок усіх структурних підрозділів діяти розумно відповідно до установчих документів їх юридичної особи, законодавець через принцип розумності забезпечив загальну охорону прав і законних інтересів такої юридичної особи та попередив завдання їм шкоди нерозумними та недобросовісними діями органів чи конкретних посадових осіб такої юридичної особи.

Так само через покладання фідучіарних обов'язків на учасників товариства та настання небажаних для них правових наслідків у разі їх неналежного виконання можемо спостерігати конкретний практичний приклад реалізації контрольної підфункції принципу розумності. Відповідно до ч. 3 ст. 122 Цивільного кодексу України у разі спору між учасниками повного товариства повноваження на ведення справ товариства, надані одному чи кільком учасникам, можуть бути припинені судом на вимогу одного чи кількох інших учасників товариства за наявності для цього достатніх підстав, зокрема внаслідок грубого порушення учасником, уповноваженим на ведення справ товариства, своїх обов'язків чи виявлення його нездатності до розумного ведення справ. Дотримання вимог принципу розумності фактично є умовою не лише як визнання дійсними угод та інших юридично значимих дій, скоєних органами юридичної особи, а й забезпечення злагодженої та продуктивної

роботи організації загалом. Запорукою досягнення головної мети будь-якого господарського товариства, а саме ефективного здійснення комерційної діяльності та отримання в результаті максимального прибутку, є розумне ведення справ такої юридичної особи компетентним та добросовісним учасником, оскільки незважаючи на те, що юридична особа виступає у правовідносинах самостійно, вона сама не наділена інтелектом, здатність самостійно вирішувати свої внутрішньо організаційні та зовнішні проблеми. Усвідомлюючи надзвичайну важливість «розумного керівника» для юридичної особи, законодавець передбачив заходи контролю та примусу до учасника товариства, який займався веденням справ нерозумно, тим самим поставивши під загрозу належне функціонування організації. Отже, в загальному розумінні контрольна підфункція правоохоронної функції розумності в праві полягає в тому, що в процесі різноманітних видів юридичної практики принципи виступають як найважливіші засоби, за допомогою яких встановлюються прогалини та протиріччя, помилки та інші дефекти у різноманітних правових діях, рішеннях та актах-документах.

Отже, правоохоронна функція принципу розумності полягає в: 1) недопущенні зловживання правами та прямих порушень прав та законних інтересів громадян, їх колективів та організацій; 2) контролі за дотриманням суб'єктами моделей «розумної» поведінки, тим самим забезпечуючи законність і правопорядок у суспільстві.

Наступною функцією принципу розумності в праві, виходячи з судової практики, варто виокремити правозахисну функцію. Характеристика правозахисної функції пов'язана зі розмежуванням близьких за значенням категорій – «охорона прав» та «захист прав». В юридичній літературі домінуючою є думка про те, що поняття «охорона прав» та «захист прав» слід розмежовувати, оскільки вони направлені на досягнення різних цілей та відрізняються способами використання. Охорона прав спрямована на попередження та недопущення порушень прав, а захист прав здійснюється при порушенні прав, погрозі порушення, або при перешкоді їх здійсненню. Вказане

означає, що не можна ототожнювати ці різнопланові категорії, оскільки «охорона прав» в юридичному сенсі означає статичний стан норм права, що спрямований безпосередньо на попередження порушень прав. Порушення цих прав веде до динамічного стану реалізації права на захист. Тобто до захисту прав громадяни вимушені звертатися лише тоді, коли порушені їх права чи інтереси, що охороняються законом [99, с. 160–161]. Складовою правозахисної функції є реалізація її компенсаційного призначення. В даному випадку принцип розумності є ключовим критерієм для визначення компенсації особі, призначеної за таких фактичних обставин, коли об'єктивно матеріально визначити та перевести увесь обсяг завданої шкоди в грошовий еквівалент не є можливим. Прикладом такої фактичної ситуації є завдання моральної шкоди. Згідно абз. 3 ч. 3 ст. 23 Цивільного кодексу України розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Компенсаційне призначення правозахисної функції принципу розумності полягає у тому, що у разі вчинення «нерозумних» дій по відношенню до інших суб'єктів, порушник несе відповідальність, як правило, майнового (компенсаційного) характеру. Наприклад, заподіяння шкоди юридичній особі внаслідок нерозумних дій її органу тягне за собою обов'язок щодо їх відшкодування, а доведення факту затягування в суді процесу розгляду і вирішення справи, має наслідком виплату компенсації за шкоду, завдану порушенням особи права на судовий захист у розумні строки.

Яскравим прикладом здійснення судом правозахисної функції виходячи із принципу розумності є визначення підстав та розміру компенсації моральної шкоди. Оскільки порушення прав особи (зокрема, на приватне життя, на повагу честі та гідності, на недоторканість ділової репутації тощо) вже відбулось, то у

справах, наведених мною нижче, суд відповідно до законодавства, враховуючи вимоги принципу розумності, забезпечував правовий захист для позивачів. У Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 грудня 2019 року у справі № 275/1052/17 (провадження № 61-46525св18) було вирішено питання стягнення компенсації моральної шкоди за договором постачання електричної енергії та газу. Суд виходив з того, що діями газопостачальної організації (Відповідача) через відключення будинку позивача від газопостачання, Позивач, будучи особою похилого віку, інвалідом першої групи, був вимушений перелаштовувати свій спосіб життя, знаходити альтернативні засоби опалювання житла, приготування їжі, позивачу було завдано моральну шкоду, яка полягала у душевних стражданнях, які суд оцінив в грошовому еквіваленті. Так, безпідставне припинення газопостачання споживачу вказує на суттєве порушення та обмеження її побутових потреб, та вимагає від неї додаткових зусиль для організації свого життя [107]. Серед іншого, звертаючись до суду, позивач стверджував про завдання йому моральних страждань та переживань унаслідок протиправних дій ДПІ щодо зупинення реєстрації його електронних документів. Згідно із частиною першою, пунктами 2, 4 частини другої, частиною третьою статті 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Велика Палата Верховного Суду вважає, що порушення особою зобов'язання призводить до пониження її ділової репутації. Тому обґрунтованими є висновки першої й апеляційної інстанцій щодо заподіяння відповідачем позивачу моральної шкоди. Суди попередніх інстанцій, керуючись засадами розумності та виваженості, вважали за необхідне зменшити розмір заявленої до стягнення моральної шкоди. Велика Палата Верховного Суду погоджується з таким висновком [107].

Однією із ключових функцій принципу розумності в праві є регулятивна. В загальній теорії права під регулятивною функцією розуміють напрям впливу права на суспільні відносини, завдяки якому окреслюються чіткі правила поведінки різних суб'єктів права при однозначному закріпленні меж

державного втручання у сферу особистих прав і свобод, встановлюються юридичні права та взаємні обов'язки учасників суспільних відносин з метою забезпечення верховенства права, пріоритету прав і свобод особи, забезпечення загальносуспільних потреб та інтересів. Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її вплив як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права [169, с. 112]. Безумовно, принцип розумності в праві, як і будь-який інший правовий принцип, відіграє важливу роль в механізмі впорядкування суспільних відносин. У науковій літературі як радянського періоду, так і сьогодення, в цілому як ознаку принципів права вчені вказують на їх регулятивний характер, оскільки принципи є продуктом свідомості й волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою та регулюють стільки, скільки регулює саме право [93, с. 12–14].

3. Регулятивну функцію принципу розумності в праві умовно можливо поділити на дві основні підфункції. З одного боку, будучи міжгалузевим принципом, засада розумності пронизує зміст великої кількості правових норм, визначає магістральний напрямок правового регулювання багатьох сфер суспільних відносин (в кримінальному судочинстві, здійсненні майнових прав, укладанні та виконанні господарських договорів тощо). В даному випадку, регулятивна функція принципу розумності проявляється в тому, що він слугує ідеальним орієнтиром для нормотворця, який перш ніж закріпити певне правило поведінки, має відповісти на питання: чи не суперечитиме зміст майбутньої правової норми засадам раціональності суспільного життя. На нашу думку, регулятивна функція принципів права в цілому та розумності зокрема, віднайшла свій найбільш яскравий прояв у правовій системі країн-членів Європейського союзу, де тривала правозастосовна та нормотворча практика доводить активну роль правових засад в механізмі правового регулювання

суспільних відносин. Активні євроінтеграційні процеси, що охопили практично всі сфери сучасного державотворення та правового життя мали наслідком визнання за адаптацією законодавства України до законодавства Європейського союзу статус пріоритетної складової процесу інтеграції України до ЄС, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Особливість регулятивної ролі принципів права ЄС полягає також в тому, що вони можуть безпосередньо вирішувати конкретні юридичні справи. Відтак, на думку вчених, правові принципи становлять вихідні начала правової системи, на які юристи посилаються при відсутності нормативно-правового акту, прецеденту, звичаю чи договору [172, с. 146].

В якості ще одної функції принципу розумності в праві варто виокремити правотлумачну функцію. З цього приводу особливої уваги заслуговує ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.11.2019 року у справі № 216/3521/16-ц (провадження № 61-28299св18), в якій Судом на основі окремих вимог принципу розумності в праві проведено тлумачення правових норм в частині розумної передбачуваності судових рішень. Так, судом була вирішена проблема стягнення компенсації моральної шкоди за порушення цивільно-правового договору, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено та не містять таких вказівок норми ЦК України чи іншого закону, що регулюють відповідний вид договору. Верховний Суд зазначив, що різний підхід до стягнення збитків та компенсації моральної шкоди і відповідно різні умови для застосування статей ЦК України (зокрема, 22 і 23), не може розглядатися в контексті динамічного розвитку судової практики і забезпечити розумну передбачуваність судових рішень. Колегія суддів вважає, що компенсація моральної шкоди за порушення цивільно-правового договору може бути стягнута на підставі статті 23 ЦК України навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено та не містять таких вказівок норми ЦК України чи іншого закону, що регулюють відповідний вид договору. У зв'язку з наведеним колегія суддів вважає за

необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладених в раніше ухвалених рішеннях Верховного Суду України [111] та Великої Палати Верховного Суду [106]. Тому колегія суддів вважає, що очевидна необхідність формування єдиної правозастосовної практики у спорах про стягнення компенсації моральної шкоди за порушення договору для забезпечення розумної передбачуваності судових рішень, а тому справа містить виключну правову проблему і її вирішення необхідне для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики [180].

Крім того, цікавою виявилась правова позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у Постанові від 04.04.2018 року в справі № 212/2362/16-ц (провадження № 61-1675св17), де на підставі системного тлумачення принципу розумності і справедливості, з одного боку, та положень статті 1168 ЦК України – з іншого боку, Верховний Суд вирішив проблемне питання щодо переліку суб'єктів, яким компенсується моральна шкода внаслідок смерті потерпілого. Відповідно до положень цивільного законодавства України до переліку суб'єктів відносяться діти потерпілого. В частині другій статті 1168 ЦК України не деталізуються, що до них належать зачаті, але не народжені діти потерпілого. Проте, з урахуванням принципів справедливості та розумності (статті 3 ЦК України), до суб'єктів, яким компенсується моральна шкода внаслідок смерті потерпілого, потрібно віднести в тому числі і зачатих дітей, але народжених після смерті потерпілого. Протилежний висновок ставив би в нерівне положення зачатих дітей, але народжених після смерті потерпілого, стосовно дітей, народжених на час смерті потерпілого, і суперечив би принципу верховенства права (стаття 8 Конституції України) [108].

Окремо варто виокремити і правопоновлюючу функцію принципу розумності в праві, реалізація якої також підтверджується судовою практикою. Одним із механізмів забезпечення реалізації гарантованого Конвенцією права особи на доступ до правосуддя, а також права на оскарження судового рішення

(фактично — права на виправлення судової помилки) з урахуванням принципу правової визначеності, є поновлення судом пропущеного з поважних причин строку на звернення до суду та строку на оскарження у розумних межах, з дотриманням засад оптимальності і пропорційності. Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити серед фундаментальних обґрунтувань на користь прийняття рішення про поновлення пропущеного строку звернення до суду постулат, який впливає з вимог принципу розумності: не можуть бути встановлені обмеження щодо реалізації права на судовий захист у такий спосіб або до такої міри, щоб саму суть права було порушено; ці обмеження повинні переслідувати легітимну мету, та має бути розумний ступінь пропорційності між використаними засобами та поставленими цілями [133]. Як неодноразово зазначав у своїх рішеннях Верховний Суд, стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Таким чином, суди повинні ретельно перевіряти доводи сторони захисту, які обґрунтовано ставлять під сумнів версію сторони обвинувачення. У випадку, якщо суд після такої перевірки відхиляє доводи сторони захисту, він має навести переконливі мотиви такого висновку, які не залишають розумного сумніву у винуватості обвинуваченого. Разом з тим, якщо небезпідставні доводи сторони захисту не можуть бути спростовані з наведенням переконливих мотивів, які ґрунтуються на обставинах відповідного провадження, то це свідчить про існування розумного сумніву в доведеності винуватості особи [181].

Однією із головних зовнішніх функцій принципу розумності в праві є системна. Системна функція принципу розумності походить від того, що вказаний принцип не є ізольованим від інших складових системи принципів, а є правовою засадою системності принципів права. Досягнення основоположної мети права як соціального регулятора – встановлення справедливості та ефективного вирішення соціальних конфліктів – було б неможливим, якщо б в

механізмі правового регулювання принцип розумності в праві був позбавлений системного характеру, діяв епізодично, вибірково та відокремлено від інших засадничих положень та норм права. Задля забезпечення ефективного регулювання правових відносин принцип розумності застосовується на практиці нерозривно із принципом верховенства права, принципом законності, принципом рівності усіх перед законом, іншими загальними засадами та конкретними правовими нормами. Ми повністю погоджуємось із думкою О. Я. Лавріва, який як основну ознаку принципів права називає їх системність та взаємоузгодженість [79, с. 26]. Безперечно, принципи права повинні бути не тільки взаємоузгодженими між собою, а й з іншими елементами правового регулювання. Завдяки системній функції принцип розумності в праві сприяє єдності правозастосування та тлумачення права, забезпечує дію єдиних засад як на стадії нормативного, так і індивідуального правового регулювання [4, с. 5, 11]. Зокрема, в даному аспекті прикладом реалізації системної функції принципу розумності в праві є застосування положення абз. 2 ч. 6 ст. 353 Цивільного кодексу України, відповідно до якого у разі повернення реквізованого майна особі у неї поновлюється право власності на це майно, одночасно вона зобов'язується повернути грошову суму або річ, яка була нею одержана у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна. Отже, розумність плати в даному випадку унеможливорює виникнення діаметрально протилежної юридичної практики, коли в одній фактичній ситуації особі буде виплачена непропорційно велика грошова сума, а в іншому випадку – мізерні кошти, які явно не відповідають цінності реквізованого майна, що використовувалось державою протягом певного періоду часу, розміру упущеної вигоди власника внаслідок неможливості використання ним свого майна в період його примусового відчуження, обсягу незручностей, завданих особі реквізицією тощо. Розумна плата за весь час використання реквізованого майна має визначатися домовленістю сторін, а в разі недосягнення узгодженого сторонами компромісу – судом. При визначенні розумної плати за використання майна мають

враховуватись час такого використання, його характер, спосіб використання тощо. При визначенні розумної плати за використання, оскільки не передбачено іншого механізму, також має бути враховано зменшення вартості реквізованого майна за час його примусового відчуження, в тому числі шкода, заподіяна майну. Розумна плата має враховувати ціни, що існують не в час існування надзвичайних обставин, а в час, що передував їх настанню [123]. У разі відсутності в законодавстві застереження про розумний характер такої плати могло б відбуватись взагалі інше тлумачення вирішення цієї спірної ситуації між державою та людиною, у зв'язку із чим виникли б підстави для недобросовісного використання державою в особі уповноважених органів тяжких для власника обставин та укладання угоди про здійснення такої плати на надзвичайно не вигідних умовах для людини. В одній зі своїх публікацій ми відзначали, що системна функція принципу розумності є похідною від його основоположних цілей, а саме: впорядкування суспільних відносин на основі норм права; усвідомленість права та високий рівень його суспільного визнання; забезпечення високого рівня правової свідомості та правової культури громадян, сприяння правильному (точному) застосуванню норм права. Виходячи з встановлених цілей принципу розумності, вважаємо, що його роль виявляється в системоутворюючому впливі на функціонування права крізь призму високого рівня його визнання та сприйняття суспільством, виконання вимог права на основі усвідомлення його соціальної корисності та цінності [158, с. 220]. Принцип розумності в праві забезпечує єдність, узагальнення всього нормативно масиву, при чому не лише в межах конкретної галузі права (наприклад, цивільного права), але нормативного наповнення усієї правової системи України. Як зауважує А. М. Колодій, системний характер принципів права полягає в тому, що вони покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють підвалини відображення у ньому економічних, політичних і

моральних відносин. Принципи виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права [62, с. 28–40]. Таким чином системоутворююча функція принципу розумності полягає у відведенні цій правовій засаді ролі об'єднуючого регулятора, що забезпечує єдність правотворення, правозастосування, правотлумачення та унеможливорює неоднозначність нормативного та індивідуального правового регулювання.

Усталеною та беззаперечною видається думка переважної більшості правознавців щодо принципу права є в тому числі категорією ідеологічного плану. Це, у свою чергу, означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію загального закріплення суспільних відносин, що і дає можливість розглядати їх з позиції певних ідей, керівних засад [63, с. 42–43]. Оскільки будь-який принцип права (принцип розумності у цьому контексті не є винятком. – *Прим. авт.*) являє собою керівну ідею, що пронизує собою усю систему праву, визначаючи його зміст та магістральний напрямок розвитку, вважаємо за доцільне виокремити його ідеологічну функцію. Сама ідея розумності являє собою систематизоване наукове вираження таких принципів і поглядів про те: що з себе представляє розумність, як принцип права, її сутність, елементний склад; як забезпечити визнання суспільної корисності права; за допомогою яких засобів можна домогтися досягнення правом загальносоціальної корисності; яким повинен бути раціональний припис права, націлений на визнання та добровільне виконання [158, с. 221].

Особливістю ідеологічної функції принципу розумності, є те, що для її повноцінної реалізації недостатньо звичайної колективної легітимації цієї правової засади на рівні законодавства чи іншого джерела права (наприклад, договору). Завдання ідеологічної функції принципу буде досягнуто лише за умови загальносуспільного визнання відповідної керівної засади непорушним постулатом, суспільно важливою цінністю. Розумність як загальновідомий,

усіма визнаний та необхідний правовий орієнтир має стати однією із основ суспільної свідомості, в іншому випадку ідеологія цього принципу приречена на перетворення в мертву декларацію, аналог «бумажного права». Варто пам'ятати, що об'єктивні властивості принципів права полягають у тому, що кожній історичній епосі і кожній правовій системі притаманні свої правові принципи, які з більшою чи меншою повнотою відображають існуючі закономірності суспільного розвитку. Якщо порівняти практику тлумачення та застосування принципу розумності права в соціалістичній системі та за умов ринкових відносин, можна прийти до висновку, що в ці різні історичні періоди ця правова засада набувала різний зміст. На нашу думку, така відмінність у змістовному наповненні принципу розумності багато в чому була зумовлена зв'язком цієї керівної засади із соціальний ладом, політичним режимом, формою держави та, безумовно, ідеологією, яка істотно відрізнялась у ці дві історичні епохи. Отже, ідеологічна функція принципу розумності полягає у впливі цієї засади на формування уявлень про навколишній світ, тим самим формуючи у людини певний світогляд та виховуючи в неї дух неухильного дотримання зразкової правомірної, раціональної поведінки.

Окремою функцією принципу розумності є інформаційна функція, яка на думку Є. М. Корж, полягає у формуванні системи правової інформації, суб'єктів, об'єктів і юридичних засобів правового інформування та підтримання інформаційної цілісності правової системи, що пов'язані між собою різноманітними взаємодіями і взаємовпливами для досягнення мети правового регулювання. До елементів механізму реалізації інформаційної функції права відносяться: система правової інформації; суб'єкти, які здійснюють функції права; об'єкти впливу інформаційної функції права; юридичні засоби правового інформування та підтримання інформаційної цілісності правової системи [73, с. 12]. Поняття «правова інформація» визначено у ст. 18 Закону України «Про інформацію» як сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх

профілактику тощо [41]. Інформаційний характер принципу розумності проявляється у тому, що надаючи суб'єктам правовідносин інформацію про розумність строків вчинення певних процесуальних чи інших юридично значимих дій, ціни, якості товару тощо, принцип розумності тим самим орієнтує суб'єктів на неухильне дотримання цих правових орієнтирів і моделі їхньої правомірної поведінки.

Крім того, виходячи з юридичної природи і специфіки принципу розумності, слід виділити також такі функції, як: 1) стабілізаційна, оскільки принцип розумності є політико-юридичним, він відіграє важливу роль у забезпеченні стабільної демократичної політичної системи, яка була б гарантом політичної стабільності та безконфліктності, ліберальності суспільства і його інститутів. Встановлення легітимних норм права, адекватних потребам суспільного розвитку, призводить не тільки до розвитку суспільних відносин, воно стабілізує відносини в суспільстві, виводить їх на новий більш якісний рівень розвитку, що сприяє нормальному і стабільно - сприятливому існуванню суспільства; 2) уніфікації практики застосування норм права, що полягає в належному забезпеченні однаковості практики застосування норм права компетентними державними органами відповідно до духу і букви закону, усвідомленому суб'єктами правозастосування; 3) виховна, яка розкриває розумність як вираз загальнообов'язковості права, що впливає на свідомість особистості з метою розвитку переконань і поглядів про суворе і неухильне дотримання норм права. Вона визначає способи поведінки людини в правовому просторі. Крім того, ідея розумності формує уявлення у індивіда і в суспільстві в цілому про корисність дотримання норм права; 4) прогностична, що відображає одну з найважливіших особливостей розумності щодо відповідності (адекватності) норм права конкретному рівню суспільного розвитку, потребам суспільства і людини, відповідності норм законодавства праву. У цьому і полягає сутність прогностичної функції розумності в праві щодо надання прогнозу про ефективність дії тієї чи іншої правової норми.

Висновки до Розділу 2

- За своєю сутністю принцип розумності в праві поєднує в собі однорідні зустрічні вимоги: з одного боку – щодо відповідності права можливості бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, яка володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду, а з іншого боку – щодо керування людиною своєю поведінкою раціонально, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права.

- Складовими застосування принципу розумності в праві є комплекс правил: а) якщо право є таким, що не може бути сприйнятим та зрозумілим будь-якою пересічною людиною, або таке розуміння буде хибним чи неоднозначним – не можна вимагати від людини його дотримання та виконання; б) якщо людина не може керувати своєю поведінкою розумно, відповідно до сприйнятого і зрозумілого змісту права з незалежних від неї обставин (стан здоров'я, вік, особливі життєві обставини) така людина не може бути притягнута до юридичної відповідальності; в) якщо право є таким, що може бути сприйнятим та стати зрозумілим для будь-якої пересічної людини, і сама людина спроможна його сприйняти та зрозуміти в силу своїх індивідуальних властивостей, а також керувати своєю поведінкою усвідомлено, в тому числі відповідно до сприйнятого та зрозумілого нею права, порушення чи невиконання вимог правових норм визнається правопорушенням.

- На підставі аналізу доктринальних підходів до визначення поняття «принципу розумності» здійснено їх узагальнення в межах критеріального, імперативного та презюмуючого підходів.

- Доведено доцільність розширити розуміння принципу розумності в праві, врахувавши відповідні аспекти його прояву в правовому житті соціуму. Виходячи з цього, принцип розумності як багатопроявний феномен можливо охарактеризувати у різних значеннях в залежності від: 1) характеру його прояву (у суб'єктивному та об'єктивному значенні); 2) функціонального призначення

(у регулятивно-правовому та охоронно-правовому значенні); 3) ролі в механізмі правового регулювання (у позитивному та негативному значенні); 4) сутності принципу (у динамічному та статичному значенні).

- Доповнено систему ознак принципу розумності в праві, на підставі чого уточнено його визначення як комплексу властивостей явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтованих на середньостатистичну людину, із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей, вихідних правил і вимог (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) визначення нею логічно та раціонально зумовлених орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм.

- Функціональне призначення принципу розумності в праві: по-перше, відображає цілі, покладені на правові норми при їх формулюванні; по-друге, засноване на способах реалізації властивостей права; по-третє, походить від ролі та значення права, перебуває під впливом його трансформації в сучасних умовах розвитку соціуму; по-четверте, покликане сприяти регулятивному та охоронному потенціалу права; по-п'яте, враховує переваги та недостатність функціонування норм права, забезпечує посилення їх впливу.

- Узагальнено та охарактеризовано функції принципу розумності в праві, до яких віднесено: правоохоронну, контрольну, правозахисну, правопоновлюючу, регулятивну, системну, ідеологічну та стабілізаційну.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ ТА ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ

3.1 Міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві

Насамперед слід відзначити, що право – це продукт раціональної діяльності людини, який походить від її розумових здібностей, відповідно і формалізація права, його тлумачення та подальша соціалізація має відбуватись, засновуючись на розумових здібностях людини. Без них право не спроможне бути виявлене, формалізоване, розтлумачене і реалізоване, тому питання правового забезпечення принципу розумності в праві мають важливе пізнавальне значення, оскільки походять від його раціональних засад та націлені на посилення його осмислення, сприйняття та ефективності впливу.

Актуальність наукової розробки питань правового забезпечення принципу розумності в праві в Україні обумовлюється насамперед особливостями поточної розбудови вітчизняної правової системи, необхідністю підвищення рівня дієвості і ефективності принципів права, потребами всебічного впровадження в сфері законотворчості та правореалізації принципу розумності, створення необхідних правових передумов розбудови всіх сфер життєдіяльності вітчизняного суспільства на засадах розумності функціонування права в цілому. Вказане підтверджується поглядами вчених, які звертають увагу на те, що сьогодні Україна проходить досить складний і не менш важливий етап розбудови державно-правових інституцій, який часто в юридичній літературі позначають дефініцією «трансформаційний або перехідний етап» [28, с. 18; 30, с. 54–55]. Вказаний етап розбудови державно-правових явищ передбачає, в тому числі і зміни у функціонуванні правової системи, посилення її заснованості на принципах розумності, професійності та справедливості, що супроводжується загальною тенденцією до впровадження функціонування державно-правових

інституцій на засадах розумності. Зміни в організації функціонування державно-правових інституцій відповідають прагненню сучасної України здійснити рішучий перехід від старої радянської до європейської демократичної державно-правової моделі, заснованої на засадах розумності, професійності та справедливості.

Актуальність наукового дослідження особливостей правового забезпечення принципу розумності в праві доводиться також недостатністю його правового гарантування в Україні, доктринальною нез'ясованістю його правового значення (або як принципу функціонування права, або як принципу розбудови правової системи, або як об'єкту правового гарантування тощо). Невпорядкованим в правовому плані залишається також питання механізму реалізації принципу розумності в праві, його гарантування та недопущення порушення. Враховуючи особливості вектору нашого наукового дослідження, проблематика правового забезпечення принципу розумності в праві виходить на перший план в межах загальної парадигми правового забезпечення принципів права. Зазначене пояснюється недоліками та недостатністю існуючих правових засобів та методів їх забезпечення, що суттєво підвищує ризики:

- низької якості всіх різновидів юридичної практики (особливо законотворчої, правоохоронної і правозахисної);
- непослідовності розвитку та розбудови вітчизняної правової системи;
- зловживань в сфері права;
- порушення засад логіки в юридичних механізмах та процедурах, які разом фактично призводять до недостатності раціонального підходу в процесі розбудови державно-правової сфери суспільного життя [156, с. 130].

Згідно із ст. 1 Конституції України Україна визначається як права, соціальна держава [71], що покладає на неї відповідальність за розбудову державно-правової системи на засадах законності, офіційності, публічності, гуманізму, засновуючись на засадах політичного плюралізму і, важливо – розумності, без врахування якого неможливо забезпечити високий рівень

сприйняття вказаної системи суспільством, її авторитетності та громадської підтримки, зрозумілості та ефективності.

Посилює актуальність тематики цього підрозділу дисертації перебування України в активній фазі євроінтеграції, активна її участь у численних міжнародних урядових організаціях, що потребує не лише посилення наукового дослідження зазначеного принципу, але і його належне правове забезпечення, адаптування юридичної практики до міжнародних стандартів, особливо в частині посилення ролі і значення вказаного принципу в сучасних умовах розбудови правової системи України.

З урахуванням вищезазначеного, відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження питань правового забезпечення принципу розумності в праві в Україні, його стану та недоліків, вважаємо за доцільне виокремити завдання, які ставимо перед собою в цьому підрозділі дисертації:

- провести критичний аналіз положень міжнародних правових актів, що регламентують принцип розумності в праві;
- узагальнити стан міжнародно-правового забезпечення принципу розумності в праві України.

Протягом тисячоліть право, залишаючись основним регулятором суспільно-державного життя, забезпечує раціональну та оптимальну регламентацію різноманітних сфер життєдіяльності суспільства. Метою такої правової регламентації насамперед є мінімізація ризиків виникнення будь-яких соціальних протиріч, а також подолання вже існуючих соціальних конфліктів. З урахуванням того, що принцип розумності в праві насамперед має правовий характер, відповідно в пізнавальному плані він може бути розглянутий як об'єкт правового забезпечення. Такий підхід до розширення меж вивчення предмету цієї дисертаційної роботи матиме цілком виправданий характер оскільки дозволить:

1. по-перше охарактеризувати правові аспекти принципу розумності в праві;

2. по-друге, визначити особливості його правового забезпечення в Україні;
3. по-третє, встановити потенційно перспективні шляхи посилення функціонування вказаного принципу.

Складність та багатоаспектність принципу розумності в праві, його національний та міжнародний характер прояву зумовлює можливість аналізу вказаного принципу крізь призму його міжнародного, а також внутрішньодержавного (національного) правового забезпечення. У зв'язку із євроінтеграційним вибором України та її активною участю у міжнародному політико-правовому житті, дослідження стану правового забезпечення принципу розумності в праві насамперед варто розпочати з аналізу особливостей правового забезпечення принципу розумності нормами міжнародного права, а також його забезпечення практикою Європейського суду з прав людини. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію (Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950 року). – *Прим. авт.*) та практику Суду як джерело права [39]. 21 січня 1959 року у Страсбурзі (Франція) був створений Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який став ключовою інституцією в системі охорони та захисту прав людини і її основоположних свобод у світі. На цю інституцію Рада Європи поклала одну із своїх найважливіших функцій, а саме втілення в життя та забезпечення беззаперечної реалізації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [68] (далі – Конвенція) тими державами, що ратифікували і перетворили цей міжнародно-правовий документ на частину свого законодавства. Здобувши незалежність та усвідомивши потребу у міжнародному визнанні й співробітництві, Україна почала активно закладати підвалини для свого проєвропейського майбутнього, тому достатньо швидко, а саме 11 вересня 1997 року в Україні відбулась ратифікація вказаної Конвенції. Після її включення в систему законодавства України нашою державою було взято зобов'язання щодо

забезпечення дотримання і гарантування на національному рівні відповідного арсеналу прав людини, що закріплені у вищезазначеній Концепції та додаткових протоколах до неї. В одному із своїх перших рішень Європейська Комісія з прав людини зазначала, що зобов'язання згідно з Конвенцією фактично мають об'єктивну природу, оскільки їх метою є не взаємна уступка державами-учасниками своїх прав та обов'язків з метою забезпечення певних загальних інтересів, а створення нового публічного порядку, внаслідок чого виникають не стільки суб'єктивні та взаємні права для держав, скільки обов'язок захищати основні права людей від їх порушення державами-учасниками. Дещо пізніше ЄСПЛ вніс уточнення в цю тезу, зазначивши, що «на відміну від класичних міжнародних угод Конвенція містить окрім звичайних двосторонніх зобов'язань також і універсальні об'єктивні зобов'язання» [84].

Важливе місце в системі цих об'єктивних зобов'язань держав щодо захисту прав людини і основоположних свобод займає обов'язок кожної країни, що є членом Ради Європи, створити ефективну національну систему відправлення правосуддя, що забезпечить своєчасну реалізацію гарантованого Конвенцією права на справедливий суд і посприє створенню нового людиноцентричного публічного порядку на території кожної держави, що знаходиться в європейському політико-правовому просторі. Незважаючи на надзвичайно важливе значення саме цього права, в багатьох державах-ратифікантах досі продовжує «кульгавіти» судова система, у зв'язку із чим, кожна п'ята заява приватної особи до ЄСПЛ містить у собі позовну вимогу щодо відновлення її гарантованого права на справедливий суд, яке було порушене відповідним членом-ратифікантом Європейської конвенції з прав людини. Аналізуючи статистичні дані, наведені ЄСПЛ, які узагальнюють кількість порушень конкретних конвенційних положень державами, які ратифікували даний міжнародний акт, з 1959 по 2020 рік, можемо побачити, що «рекордсменом» по невиконанню є універсальне та об'єктивне зобов'язання кожного члена Ради Європи дотримуватись принципу розумності строків судового провадження. У цьому контексті і Україна, на жаль «не може

похвалитись» наявністю ефективної, справедливої судової системи, яка б забезпечувала своєчасний захист прав і основоположних свобод людини. В якості підтвердження цієї тези, маємо змогу використати вже згадані вище статистичні дані ЄСПЛ, відповідно до яких з моменту набуття чинності Конвенції до 2020 року включно 40,5 % усіх заяв до Суду проти України стосувались порушень права людини на справедливий суд Українською державою в особі її уповноважених органів і суб'єктів. У світлі нашої наукової роботи, заслуговують особливої уваги наступні статистичні дані: 30,4 % заяв, у свою чергу, містили обвинувачення України у невиконанні її конвенційного зобов'язання щодо розгляду справ справедливим і неупередженим судом у розумні строки [223].

На нашу думку, вагому роль в частині міжнародного правового забезпечення принципу розумності в праві відіграє, насамперед, положення, закріплене в ст. 6 § 1 Конвенції, яке регламентує порядок реалізації права на справедливий суд. Відповідно до зазначеного положення кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [68]. Необхідно зазначити, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є фундаментальним міжнародно-правовим актом, який містить у собі основні «відправні» положення, що мають отримати своє подальше втілення у практиці ЄСПЛ, а також і в практиці судочинства національних суб'єктів судочинства щодо недопущення його порушення. У зв'язку з вищезазначеним положенням Конвенції, перш за все, варто підкреслити, що поняття строку охоплює розгляд справ у судах першої, апеляційної та касаційної інстанції. При цьому розгляд справ у конституційних судах не враховується (див. пункти 47—48 рішення у справі «Букхольц проти Німеччини» 1981 р. [215, с. 67]. – *Прим. авт.*). Досліджуючи кримінально-процесуальний аспект виконання державою-учасницею положення ст. 6

Конвенції, необхідно також зазначити, що досудова стадія провадження (дизнання, слідство), має бути розглянута судом як частина кримінального провадження в цілому. Із цього випливає обов'язок держав-учасниць дотримуватись певних вимог, передбачених у ст. 6 Конвенції, а саме вимог щодо розумної тривалості суду або захисту права на захист. Відповідно до правової позиції ЄСПЛ, висловленої у справі Імбріюшіа проти Швейцарії (§ 36), застосовування вимоги розумності строків в рамках досудової стадії провадження має відбуватись тією мірою, якою нехтування цими обов'язковими вимогами на початку процесу може згубно вплинути на законність судового розгляду [203]. Варто пам'ятати, що слідчий не зобов'язаний доводити обґрунтованість кримінального обвинувачення і постановляти про це окреме рішення, вчинені ним дії безпосередньо впливають на розумність і законність перебігу наступних стадій провадження, включно з самим судовим розглядом кримінальної справи.

Враховуючи вище окреслений стан недостатньої реалізованості положень даної статті Конвенції, доцільно візуалізувати основні причини недотримання державами принципу розумності строків судового провадження та водночас визначити ключові способи забезпечення його розумної тривалості. Для того, щоб унеможливити невиправдне і протиправне подовження певної стадії судового провадження, під час оцінки розумності її строку необхідно враховувати весь судовий процес розгляду конкретної справи загалом, що підтверджується відповідним рішенням ЄСПЛ [212]. Це зумовлює, у свою чергу, обов'язкове виконання членами Конвенції наступних вимог, передбачених правовою позицією ЄСПЛ в різноманітних справах, а саме:

1. відстрочення протягом конкретної стадії провадження можливо за умови, що загальна тривалість провадження не є надмірною (*Pretto and Others v. Italy* (Претто та інші проти Італії), § 37) [221];
2. у зв'язку із попередньою тезою необхідно пам'ятати, що незважаючи на те, що відстрочення в межах різних стадій судового провадження можуть не

спричинити проблем, їх загальна і сумарна оцінка спричиняє перевищення терміну (*Deumeland v. Germany* (Доймланд проти Німеччини), § 90) [204];

3. тривалі періоди затримання проваджень без будь-яких подальших пояснень є неприйнятними (*Beaumont v. France* (Бомартен проти Франції), § 33) [200].

Також в якості прикладу можливо навести матеріали справ Сюрмелі проти Німеччини, Фрайдендер проти Франції та Комінгерсоль проти Португалії, за результатами розгляду яких ЄСПЛ зазначив, що серед критеріїв визначення обґрунтованості тривалості судового провадження можна виокремити його складність, участь в судовому процесі заявника й відповідних органів державної влади, а також предмет спору [210].

Такі критерії визначення розумності строку як складність судового провадження та предмет спору достатньо часто є тісно пов'язаними між собою, оскільки комплексність справи нерідко зумовлена наступними фактичними та правовими аспектами: складністю предмету доказування у справі, без чого неможливо правильно вирішити справу по суті та застосувати норми матеріального права; обсягом фактів предмета доказування, який може змінюватися у зв'язку зі зміною підстав позову, збільшенням чи зменшенням позовних вимог; кількістю доказів, наданих сторонами тощо. Як бачимо, зазначені проблеми, що зумовлюють комплексність справи, нерозривно пов'язані із предметом спору. Так, у судовій справі Бублик проти України 2009 р. [126] йшлося в тому числі і про затягування розгляду спору національними судами, тим самим було ускладнено поновлення права на житло заявниці. У викладених фактичних обставинах цієї справи було зазначено, що національні суди повинні були розглянути велику кількість письмових доказів, незважаючи на те, що питання, яке вони розглядали, не потребувало тривалого розгляду справи заявниці. Тому ЄСПЛ дійшов висновку, що предмет судового спору, про який йдеться, не може вважатись особливо складним і, відповідно, розгляд даної судової справи упродовж 7 років і 3 місяців порушує п. 1 ст. 6 Конвенції.

Аналізуючи судову практику ЄСПЛ та особливості недотримання розумних строків судового провадження національними судами в Україні можемо узагальнити, що недотримання принципу розумності в праві переважно знаходить свій прояв у:

1. відсутності оперативності сторін у представленні подань, що може негативно вплинути на термін проваджень [225];
2. частих і неодноразових змінах представника [212];
3. запитах або актах бездіяльності, що впливають на хід проваджень [198];
4. спробах забезпечити мирову угоду [219];
5. помилковому зверненні проваджень до суду, у якого немає відповідної юрисдикції [200].

Варто пам'ятати, що відсутність відповідальності державних органів за поведінку відповідача не звільняє їх від обов'язку забезпечити розгляд судової справи упродовж розумного строку навіть у тому випадку, коли дії однієї із сторін судового провадження спрямовані на його відтермінування. Зазначене положення підтверджується правовою позицією ЄСПЛ, яка сформульована при розгляді справи Мінчева проти Болгарії [132].

На фоні утвердження теорії людиноцентризму в європейській правозахисній системі у справах Букхольц проти Німеччини [127]; Папагеоргіу проти Греції [125]; Гумен проти Польщі [129] ЄСПЛ неодноразово зазначав, що виключно за виною держави відстрочування проведення будь-яких процесуальних дій та затягування судового процесу може стати підставою для порушення вимоги стосовно «розумного строку», передбаченої Статтею 6 Конвенції [210].

Ще однією умовою забезпечення розумності винесеного судового рішення національним судом при вирішенні специфічних і складних питань є залучення експертів. Робота відповідних експертів може займати достатньо великий проміжок часу, що у свою чергу, негативно впливає на тривалість судового провадження, тим самим порушує принцип розумності строків його здійснення, гарантований ст. 6 Конвенції. Одночасно виникає зворотне питання – яким

чином оптимально вирішити цю неозначену проблему і забезпечити повноцінну реалізацію принципу розумності права в рамках відправлення правосуддя? На нашу думку, відповідь на це питання міститься у правовій позиції ЄСПЛ, сформульованій у справі Сюрмелі проти Німеччини (Велика Палата, § 129), відповідно до якої відповідальність за підготовку справи і оперативного проведення провадження покладається на суддю [222].

Достатньо часто можна зустріти у вітчизняній судовій практиці аргументацію завантаженістю роботи відповідного судового органу, якою намагаються виправдати невиконання державою зобов'язання розглядати судові справи упродовж розумних строків. Вважаємо, що такий аргумент є безпідставним та необґрунтованим відповідно до судової практики ЄСПЛ. Зокрема, у справі Вокатуро проти Італії [225] ЄСПЛ зазначив, що надмірна завантаженість не може бути взята до уваги, оскільки країни-учасниці зобов'язані організувати свої внутрішньодержавні правові системи таким чином, щоб гарантувати право на отримання остаточного рішення у справах упродовж відповідного терміну [210].

Якщо неодноразові зміни судді затримують провадження через те, що судді починають ознайомлення зі справою, це не позбавляє державу від її зобов'язань стосовно розумного строку провадження, оскільки забезпечення належної організації виконання правосуддя – завдання держави. Таку позицію ЄСПЛ висловив у змісті рішення, прийнятого за результатами розгляду справи Лехнер і Хес проти Австрії [216].

Ще одним міжнародно-правовим актом, в якому отримав своє юридичне забезпечення принцип розумності, є Конвенція про права осіб з інвалідністю, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН (2006 року) [70]. В якості правового терміну, що вживається у змісті згадуваної Конвенції та юридично регламентує механізм реалізації принципу розумності, є термін «розумне пристосування». Відповідно до ст. 5 § 3 зазначеної Конвенції для заохочення рівності й усунення дискримінації осіб з інвалідністю держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для забезпечення розумного пристосування.

У преамбулі Конвенції про права осіб з інвалідність міститься визначення поняття розумного пристосування як внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних і підхожих модифікацій і коректив, що не становлять непропорційного чи не виправданого тягара, для цілей забезпечення реалізації або здійснення особами з інвалідністю нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод. Крім того, у даній Конвенції передбачена засада розумності та справедливості при медичному страхуванні та страхуванні життя, якщо останнє дозволене національним правом [70]. Фактично мова іде про використання раціонального підходу щодо внесення відповідних коректив для реалізації або здійснення особами з інвалідністю прав і основоположних свобод. При чому застосування таких корективів має засновуватись на розумних засадах, не допускати виникнення непропорційного чи не виправданого тягара та бути націленим на забезпечення рівноможливої з іншими людьми реалізації таких прав та свобод. Відповідні права та свободи можуть бути реалізовані лише засновуючись на розумних засадах, що відбуватиметься крізь призму розумово встановлених засад справедливості та співмірності реалізації і здійснення особами з інвалідністю прав людини та основоположних свобод.

Іншим міжнародно-правовим актом, який містить у собі норми, що регламентують механізм реалізації засад правової розумності, є Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (1969 року) [92]. У межах наукового дослідження стану міжнародно-правового забезпечення принципу розумності в праві заслуговує на окрему увагу положення ст. 1 § 6 даної Конвенції, відповідно до якого «шкода від забруднення» означає:

1. збитки або шкоду, завдану поза судом забрудненням, що виникли внаслідок витоку або зливу нафти із судна, де б такий витік або злив не стався, за умови, що відшкодування завданої довіллю шкоди, окрім втраченої внаслідок такої шкоди вигоди, обмежується витратами на вжиття розумних заходів з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті;

2. витрати на попереджувальні заходи і подальші збитки або шкоду, заподіяні попереджувальними заходами.

Що стосується визначення розумними певних заходів, які були чи повинні бути вжиті задля відтворення нормального стану навколишнього середовища, необхідно врахувати як мінімум три визначальні аспекти: 1) розумна пропорційність між вартістю вже фактично вжитих і таких заходів, що мають бути вжиті; 2) розумність вартості заходів з відтворення середовища у водах, де відбулось злиття нафти; 3) розумна вірогідність настання успіху після вжиття відповідних заходів з відновлення нормального стану навколишнього середовища. Якщо п. 1 § 6 ст. 1 Конвенції 1992 року спрямований на реалізацію принципу розумності під час вжиття заходів по ліквідації збитків, завданих забрудненням нафтою поза судном, то п. 2 відповідної статті юридично регламентує необхідність здійснення витрат для превентивної функції держав-учасниць Конвенції, а саме на здійснення попереджувальних заходів – тобто будь-яких розумних заходів, вжитих будь-якою особою після того, як стався інцидент, для попередження або зменшення шкоди від забруднення. Варто пам'ятати, що відповідно до ст. 5 § 8 коментованої Конвенції витрати або пожертвування, які зазначені або здійснені власником судна добровільно і в розумних межах з метою відвернення або зменшення шкоди від забруднення, надають йому ті ж права до фонду, які мають інші кредитори.

Стосовно відповідальності судовласників за завдану шкоду навколишньому середовищу внаслідок витоку чи зливи нафти так само мають бути враховані засади розумності. Зокрема, відповідно до ст. 4 Конвенції 1992 року при інциденті з двома або більше суднами із завданням шкоди від забруднення, власники всіх причетних до нього суден, якщо вони не звільняються від відповідальності на підставі ст. 3, несуть солідарну відповідальність за всю сукупність збитків, які не можуть бути розумно поділені. Аналізуючи наведене положення цього міжнародно-правового акту можемо зробити висновок, що за загальним правилом після розрахунків збитки мають бути розумно (прямопропорційно до фактично завданої шкоди кожним

судновласником) розподілені між усіма суб'єктами множинного інциденту (будь-якої пригоди або низки пригод однакового походження, які завдали шкоди забрудненням нафтою або створюють серйозну і неминучу загрозу заподіяння такої шкоди).

Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» (1982 року) також містить у собі окремі статті, що передбачає обов'язок дотримуватись принципу розумності. Визнаючи тверду відданість принципам свободи вираження поглядів та інформації, як основоположному елементу демократичного й плюралістичного суспільства, держави, що є членами Ради Європи, ставлять за мету створення відповідних можливостей для передавання і поширення інформації та ідей, розумного доступу до них на національному й міжнародному рівнях [26]. Саме за рахунок реалізації розумного доступу до інформації, держави матимуть змогу не тільки забезпечити захист права кожного на самовираз, пошук, одержання і поширення інформації та ідей з будь-якого джерела відповідно до норм і принципів міжнародного права, але і створити ефективну систему внутрішньодержавної інформаційної безпеки, яка є невід'ємним елементом суверенітету будь-якої розвинутої сучасної країни.

У п. 2 ст. 12 Міжнародної Конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006 року) як один із аспектів принципу розумності в праві передбачена засада розумності підстав вчинення конкретних дій уповноваженим суб'єктом. Кожна держава-учасниця гарантує будь-якій особі, яка стверджує, що та чи інша особа стала жертвою насильницького зникнення, право надати відповідні факти компетентним органам, які оперативне та неупереджено розглядають це твердження, та, у разі необхідності, негайно проводять ретельне та неупереджене розслідування. У всіх випадках, коли є розумні підстави вважати, що мало місце насильницьке зникнення будь-якої особи, відповідні органи проводять розслідування навіть за відсутності офіційної скарги [91]. Стаття 17 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин

(1988 року) передбачає розумність підстав як невід'ємний елемент підозри сторони щодо участі судна в незаконному обігу наркотичних та (або) психотропних речовин. Зокрема, відповідно до п. 2 коментованої статті сторона, яка має розумні підстави підозрювати, що судно, яке несе її прапор або не має прапора або розпізнавальних знаків, що вказують на його реєстрацію, бере участь у незаконному обігу, може запросити допомогу інших Сторін у попередженні його використання з цією метою. Сторони, до яких звертаються з подібним проханням, надають таку допомогу в межах наявних в їх розпорядженні засобів [66].

Важливе місце в системі міжнародно-правового забезпечення принципу розумності займає юридична регламентація засади розумності строку (періоду, часу), що прив'язується до питання настання юридичних наслідків. Зокрема, у п. 1 ст. 23 Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005 року) закріплено положення про те, що будь-який спір між двома чи більше державами-учасницями стосовно тлумачення або застосування цієї Конвенції, який не може бути врегульований шляхом переговорів протягом розумного строку, передається на прохання однієї з них на арбітраж [90]. Аналогічне положення міститься і в п. 2 ст. 35 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [64]. Також ст. 10 Європейської конвенції про громадянство зобов'язує кожну державу-учасницю забезпечити, щоб заяви стосовно набуття, збереження, втрати, поновлення чи засвідчення її громадянства розглядалися упродовж розумного проміжку часу. Крім того, цей міжнародно-правовий акт зобов'язує кожну державу, що є учасницею Конвенції дотримуватись принципу розумності щодо встановлення адміністративних зборів за набуття, збереження, втрату, поновлення чи засвідчення її громадянства відповідно до п. 1 ст. 13 Європейської Конвенції про громадянство [34].

Необхідно підкреслити, що засада розумності плати (збору, податку, ціни тощо) є окремою юридичною конструкцією, що також отримала міжнародно-правове забезпечення. Зокрема, відповідно до п. 3 ст. 13 Конвенції про охорону

річки Дунай (1994 року) з метою отримання об'єктивної інформації про загальні умови річкового навколишнього середовища водозбірного басейну ріки Дунай будь-яка з Договірних сторін може просити другу Договірну сторону надати дані, яких та не має. Остання повинна намагатися задовольнити запит, при цьому може обумовити відповідну розумну плату для Сторони, що робить запит, за збирання та, у разі необхідності, обробку таких даних або інформації [69]. Засада розумності плати отримала свою юридичну регламентацію і в рамках визначення професійного гонорару для осіб, які беруть участь в процесі міжнародного усиновлення відповідно до п. 2 ст. 32 Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (1993 року) [67]. Крім того, юридично регламентований принцип розумності права в межах стягування із заявника розумного розміру збору за надання копії офіційного документу органом держави, що є учасницею Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів (2009 року). Відповідно до п. 2 ст. 7 коментованої Конвенції за надання копії офіційного документа з заявника може стягуватися збір, який має бути розумним і не перевищувати фактичних витрат на виготовлення копії та доставку документа. Тарифи оплати повинні бути опубліковані [65].

Аналіз міжнародно-правового забезпечення принципу розумності в праві можливо було б продовжувати, проте вище ми відзначили основні аспекти його прояву та правового забезпечення. Підсумовуючи проведений нами аналіз міжнародно-правового забезпечення принципу розумності в праві, можемо зробити висновок про його універсальний та загальний характер як основоположної засади, регламентованої на рівні норм міжнародного права в різноманітних галузях (міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного приватного права, міжнародного права соціального захисту тощо). Окрім того, міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві переважно реалізоване при закріпленні:

1. строків здійснення юридичних процедур (досудового слідства, судового розгляду справи, проведення офіційних переговорів між суб'єктами права тощо);

2. підстав вчинення конкретних дій уповноваженим суб'єктом в частині розумного доступу до інформації, забезпечення захисту права кожного самовиражатися, шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї з будь-якого джерела, створення ефективної системи внутрішньодержавної інформаційної безпеки тощо;

3. розміру збитків або шкоди, що завдана неправомірними діями або нещасним випадком;

4. заходів з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті для подолання негативних наслідків господарської діяльності;

5. розміру витрат на попереджувальні заходи щодо недопущення заподіяння збитків;

6. заходів, які були чи повинні бути вжиті задля відтворення нормального стану навколишнього середовища, змістом чого є врахування: по-перше, розумної пропорційності між вартістю вже фактично вжитих і таких, що мають бути вжиті, заходів; по-друге, розумності вартості заходів з відтворення природного середовища; по-третє, розумної вірогідності настання успіху після вжитті відповідних заходів з відновлення нормального стану навколишнього середовища;

7. розмірів офіційних зборів, які встановлюються суб'єктами міжнародного права за вчинення юридично значимих дій, що має відповідати реальним витратам за їх вчинення та ін.

3.2 Принцип розумності як об'єкт правового забезпечення в законодавстві України

Принцип розумності в праві є важливою складовою правової системи будь-якої сучасної держави. Тому цілком обґрунтованим є поєднання міжнародно-правового та національно правового забезпечення його функціонування [159, с. 101–102]. З огляду на це важливо продовжити вивчення питання правового забезпечення принципу розумності шляхом аналізу норм права, які регламентують вказаний принцип на рівні законодавства України. Важливе значення для характеристики стану правового забезпечення принципу розумності в Україні мають положення Цивільного кодексу України, який закріпив у змісті ст. 3 розумність як один із основоположних принципів цивільного права України [189]. Формальне закріплення у 2003 році на законодавчому рівні у змісті Цивільного кодексу України принципу розумності стало новацією для вітчизняної правової системи, оскільки в радянський період поняття розумності в праві лише епізодично розкривалось на рівні правової доктрини. Як зазначає А. С. Довгерт, положення вказаної статті Цивільного кодексу України посідає ключове місце в сучасній приватно-правовій системі, включаючи праворозуміння, законотворення, правозастосування тощо [191, с. 9]. Тому цілком виправданим є юридичне закріплення принципу розумності як керівної засади не лише в цивільній, але і в інших приватно-правових галузях. У цьому контексті можемо відзначити також закріплення принципу розумності у ч. 9 ст. 7 Сімейного кодексу України, відповідно до якої сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, згідно з моральними засадами суспільства.

Варто підкреслити, що механізм цивільно-правового регулювання переважної більшості цивільних правовідносин ґрунтується на диспозитивному методі, який надає максимальну свободу суб'єктам права. Але свобода у правовому вимірі не може мати абсолютного і необмеженого характеру, оскільки в іншому випадку це призведе до хаосу та свавілля в суспільно-державному житті. Основним критерієм, який характеризує правомірне та об'єктивно зумовлене обмеження свободи суб'єктів правовідносин в широкому розумінні є розумність їх дій (бездіяльності). Тобто, з одного боку, фізична

особа, яка є учасником правовідносин або виступає від імені юридичної особи чи держави, наділяється можливістю самостійно, на підставах, визначених законом, вирішувати практичні ситуації, що виникають у відповідній сфері приватно-правових відносин, виходячи із загальних властивостей розуму людини до раціонального сприйняття світу та її спроможності до розумного керування своєю поведінкою. З іншого боку, таке самостійне та на засадах свободи регулювання суб'єктами права відносин має загальні рамки, окреслені, перш за все, засадами розумності. На нашу думку, важливе місце в системі положень законодавства України, які регламентують принцип розумності, займає норма, закріплена в п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України. Законодавцем було визначено серед загальних засад цивільного права – справедливість, розумність і добросовісність. Не можна не визнати той факт, що зазначене законодавче положення має певні недоліки та неточності, що становлять предмет дискусії як серед науковців, так і серед юристів-практиків. Основним питанням, яке залишив законодавець без відповіді, є питання щодо самостійності принципу розумності як загального принципу в праві. Відповідаючи на це питання, правознавці фактично поділились на дві групи: перша група правознавців наголошує на абсолютній самостійності розумності як засади в праві, у той час, як інша група фахівців дотримується іншої точки зору, відзначаючи, що з урахуванням правил законодавчої техніки формалізація змісту ст. 3 ЦК України була здійснена таким чином, щоб закріпити розумність як складову частину єдиного принципу, до складу якого також відносяться принципи справедливості та добросовісності. На користь цієї думки може слугувати аргумент щодо формального закріплення трьох понять – справедливості, добросовісності і розумності – в єдиному пункті коментованої статті. Якщо б законодавець вважав розумність, справедливість і добросовісність трьома окремими принципами цивільного законодавства, то він закріпив би їх відповідно у трьох окремих пунктах відповідної статті ЦК України. Із цим аргументом можна не погодитись, оскільки таке поєднання справедливості, добросовісності і розумності в одному пункті відбулось скоріше не з метою заперечення

самостійності цих трьох засад в цивільному законодавстві, а з метою закріплення вимоги щодо обов'язкового одночасного дотримання усіх трьох принципів в кожному конкретному випадку. Аргументом на користь останньої думки може слугувати положення ч. 1 ст. 627 ЦК України, яка законодавчо закріплює вимогу одночасного дотримання принципу розумності, справедливості, добросовісності та свободи договору. Також законодавчо закріпленим підтвердженням поєднання в одному принципі засад розумності, справедливості і добросовісності може слугувати положення ч. 3 ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язання має ґрунтуватися одночасно на засадах добросовісності, розумності та справедливості. З цього можливо зробити висновок про те, що фактично усі цивільно-правові відносини договірною характеру «пронизані» засадою розумності, а деякі законодавчі положення в ЦК України буквально закріплюють вимогу дотримання юридичних стандартів цієї правової засади. Зокрема, засади розумності в положеннях Цивільного кодексу України закріплюються в частині:

1. можливості встановлення законом правових наслідків недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права (ст. 12);
2. визнання поведінки особи добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом (ч. 5 ст. 12);
3. визначення розміру відшкодування моральної шкоди, при якій мають враховуватись вимоги розумності і справедливості (абз. 2 ч. 3 ст. 23);
4. комплексу вимог до органу або особи, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, в тому числі і покладення на неї обов'язку діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень (ч. 3 ст. 92);
5. вирішення спору між контрагентами (наприклад, спору за договором довічного утримання між відчужувачем та набувачем – ч. 2 ст. 749);
6. визначення розумного строку, наприклад, при безоплатному усуненні недоліків товару в розумний строк (п. 2 ч. 1 ст. 678); відсутності розпорядження товаром зі сторони продавця, який передав покупцеві більшу кількість товару,

ніж обумовлено договором (ч. 2 ст. 670); передання покупцеві приналежності товару та документів на нього, що визначається покупцем (ч. 1 ст. 666) [189] тощо.

Водночас слід відзначити, що зміст Цивільного кодексу України не закріплює визначення принципу розумності в праві, така сама ситуація і в положеннях інших актів цивільного законодавства України, що ми визначаємо як недолік. Така законодавча прогалина спричиняє не лише різне тлумачення та розуміння вказаного принципу на доктринальному рівні, але і призводить до так званої «нерозумної» поведінки суб'єктів правовідносин, оскільки достатньо важко вчиняти діяння у відповідності до принципу розумності, коли суб'єкти права не до кінця розуміють зміст принципу розумності права. Проте таку прогалину законодавчого забезпечення заповнюють відповідні доктринальні підходи до розуміння принципу розумності в праві, аналіз яких нами надано у попередньому розділі дисертації

Наступним юридичним предикатом, який став складовою частиною вітчизняного цивільно-правового забезпечення принципу розумності, є розумна плата (ціна, винагорода). Ця правова категорія отримала своє законодавче закріплення в межах юридичної регламентації механізму здійснення ревізиції майна (абз. 2 ч. 6 ст. 354 ЦК України), плати у разі неможливості виконати договір про надання послуг не з вини виконавця (ч. 2 ст. 903 ЦК України), стягнення провізної плати, не визначеної сторонами (ч. 1 ст. 916 ЦК України). Окрім того, відповідно до ч. 1 ст. 874 ЦК України законодавчо закріплене поняття «розумної ціни», яку підрядник зобов'язаний врахувати під час продажу предмету договору підряду за умови нез'явлення замовника за одержанням виконаної роботи чи іншого його ухилення від її прийняття. У ч. 1 ст. 1074 ЦК України законодавець регламентує підстави обмеження прав клієнта щодо розпорядження грошовими коштами на його рахунку (наприклад, за рішенням суду або з метою замороження активів, пов'язаних із тероризмом), зазначаючи, що у цьому випадку банк не має права встановлювати заборону та обтяження, але може встановлювати розумну винагороду за це. Окрім ціни,

плати та винагороди відповідно до Цивільного кодексу України мають відповідати принципу розумності також здійснені витрати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, які відповідно до ч. 1 ст. 1232 ЦК України мають бути відшкодовані спадкоємцями. Розумними витрати можуть бути визнані у випадку, якщо вони були виправдані обставинами, за яких були вчинені.

Важливе практичне значення відіграє механізм реалізації принципу розумності в рамках деліктних правовідносин під час визначення підстав притягнення до юридичної відповідальності суб'єкта цивільно-правових відносин. Перш за все, необхідно зазначити про законодавчо закріплену презумпцію розумності поведінки суб'єкта відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України, де передбачено наступне: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [189]. Тобто, щодо кожної особи, яка володіє цивільним правом, припускається, що вона сама здатна визначити сутність права, доцільність та характер його здійснення. При цьому «добросовісність» має трактуватися як категорія моральна, що відображає врахування особою інтересів інших учасників цивільних відносин, публічного інтересу тощо, а «розумність» — як категорія інтелектуальна, що припускає адекватність оцінки особою цінності певного цивільного права, доцільності своїх дій, наслідків здійснення або нездійснення цивільного права.

Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України при визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди враховуються вимоги розумності та справедливості [189]. Механізм реалізації принципу розумності у цьому виді правовідносин юридично регламентований у ч. 3 ст. 23 ЦК України, а також у п. 9 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4, де встановлено, що розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру правопорушення, характеру, обсягу (глибини)

страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, ступеню вини особи, яка завдала моральної шкоди, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин, що мають істотне значення [189; 114].

Принцип розумності не оминув і питання правового забезпечення деліктних цивільно-правових відносин, що виникають у зв'язку із настанням субсидіарної (додаткової) відповідальності. Згідно із ч. 2 ст. 619 ЦК України закріплено право кредитора пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність лише після попереднього пред'явлення вимоги до основного боржника [189]. Ключовою умовою реалізації права вимоги кредитора до особи із субсидіарною відповідальністю в повному обсязі є: 1) або наявність відмови основного боржника від задоволення кредиторських вимог; 2) або неотримання кредитором від нього відповіді на пред'явлену вимогу в розумний строк від нього. Крім того в доктрині цивільного права принцип розумності в праві визначається через такі категорії, як «добросовісність» та «справедливість», що є невід'ємною властивістю зовнішнього прояву поведінки учасника цивільних правовідносин. При чому така поведінка учасника цивільних правовідносин визначається крізь призму її відповідності праву, а також обґрунтованості і доцільності, що передбачає визначення корисності такої поведінки [117, с. 144–145]. Окрім того, вченими принцип розумності визначається також і як спроможність учасника правовідносин передбачати обставини, які потенційно можуть впливати на права та обов'язки інших учасників відносин [194, с. 288] або як комплекс вимог до дій учасників цивільних правовідносин щодо їх сумісності з цілями юридичної норми, їх відповідності сутнісним елементам чи принципам договору, загальним принципам права, публічному порядку, вимогам моралі [195, с. 52]. На нашу думку, принцип розумності в цивільному праві фактично є засобом збалансування прав та інтересів учасників цивільних правовідносин, відновлення їх порушених прав, забезпечення їх поведінки щодо вчинення діянь виключно розумно. В цьому плані Ю. А. Тобота пропонує вважати розумність

передумовою дієздатності учасника цивільних відносин – фізичної особи, оскільки розумність покладено в основу інтелектуального моменту дієздатності [175, с. 96].

Аналіз проблематики цивільно-правового забезпечення принципу розумності в праві можливо було б продовжувати, проте вище ми відзначили основні аспекти його прояву та правового забезпечення. Підсумовуючи проведений вище аналіз цивільно-правового забезпечення принципу розумності в праві, можемо зробити висновок, що вказаний принцип знаходить своє закріплення та тлумачення як продовження давньоримської доктрини розумності в праві, його розумного сприйняття та застосування. Принцип розумності в цивільному праві закріплений в нормах таких його інститутів як інститут договірної права, деліктного права, цивільно-правової відповідальності тощо, а також виокремлюється в якості складової принципів цивільного права. Крім того, принцип розумності так само регламентований як складовий елемент системи принципів сімейного права України (ч. 9 ст. 7 СК України [145]). Окрім того, зазначений принцип відповідно до положень цивільного законодавства України знаходить свій прояв у:

1. закріпленні вимог розумності щодо меж свободи суб'єктів правовідносин, які мають відповідати засадам розумності їх дій (бездіяльності);
2. поєднанні з принципами справедливості та добросовісності, в результаті чого встановлено обов'язок одночасного дотримання усіх трьох принципів (розумності, справедливості та добросовісності) в кожному конкретному випадку, а саме: а) при укладанні та виконанні умов договору (ч. 1 ст. 627 ЦК України); б) заснованості зобов'язання одночасно на засадах добросовісності, розумності та справедливості (ч. 3 ст. 509 ЦК України) тощо;
3. можливості встановлення законом правових наслідків недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх цивільних прав;
4. закріпленні презумпції добросовісності і розумності поведінки особи, якщо інше не встановлено судом (ч. 5 ст. 12 ЦК України);

5. визначенні розміру відшкодування моральної шкоди, при якій мають враховуватись вимоги розумності і справедливості (абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України);

6. правовій вимозі до органу або особи, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень (ч. 3 ст. 92 ЦК України);

7. можливості вирішення спору між контрагентами (наприклад, спору за договором довічного утримання між відчужувачем та набувачем – ч. 2 ст. 749 ЦК України);

8. визначенні розумного строку (наприклад, щодо безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк – п. 2 ч. 1 ст. 678 ЦК України; відсутності розпорядження товаром зі сторони продавця, який передав покупцеві більшу кількість товару, ніж обумовлено договором – ч. 2 ст. 670 ЦК України; передання покупцеві приналежності товару та документів на нього, що визначається покупцем – ч. 1 ст. 666 ЦК України) [189] тощо.

За аналогією варто звернути увагу і на положення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Відповідно до ст. 7 КПК України закріплено одну із загальних засад кримінального провадження – розумність строків (п. 21 ч. 1 ст. 7). Відповідно до цього положення під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень. Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя, а судового провадження – суд. Особливостями кримінального процесуального правового забезпечення принципу розумності є законодавче закріплення критеріїв для

визначення розумності строків кримінального провадження, до яких згідно з ч. 3 ст. 28 КПК України відносяться:

1. складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо;
2. поведінка учасників кримінального провадження. Поведінка заявників становить об'єктивну обставину і враховується, щоб визначити, чи є перевищення розумного строку;
3. спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

Окрім того, розумність в кримінальному провадженні також законодавцем пов'язується із:

- 2) презумпцією невинуватості, відповідно до якої ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 17);
- 3) гарантуванням права на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ч. 1 ст. 21);
- 4) наявністю розумних підозр як підстави для арешту майна в кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 170) та ін. [78].

Слід також звернути увагу і на те, що в частині розумності строку розгляду судових справ, в тому числі і в сфері кримінальної процесуальної діяльності, є застереження Європейського Суду з прав людини, який чітко зазначає, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.) [68] покладає на держави, які є підписантами цієї Конвенції або її ратифікували в установленому національним правом порядку, обов'язок забезпечити організацію своїх правових систем таким чином, щоб гарантувати добросовісність і справедливість розгляду судових справ, їх вирішення в розумний строк [134]. Слід погодитись з такою позицією та відзначити не лише

зростаючу роль принципу розумності в праві, але і його невід'ємність від стандартів функціонування сучасної правової системи, який виступає умовою її ефективності функціонування та засобом її виміру. З огляду на це сьогодні принцип розумності в праві потребує не лише законодавчого визнання, але і законодавчого закріплення механізму його функціонування, посилення тлумачення його сутності та змісту (особливо крізь призму існуючих позицій Європейського суду з прав людини), а також забезпечення його поширення в практиці правозастосування в Україні.

На нашу думку, в ст. 28 КПК України законодавець надав більш конкретну юридичну регламентацію принципу розумності строків. Зокрема, в ч. 1 коментованої статті законодавець запропонував правове визначення поняттю розумності строків, які є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Крім того, чітко визначені суб'єкти та органи державної влади, які зобов'язані під час здійснення повноважень, дотримуватись цієї засади, а саме: проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд. Важливе положення міститься і у ч. 3 коментованої статті КПК України, яка закріплює три основні критерія для визначення розумності строків кримінального провадження:

- а) складність кримінального провадження;
- б) поведінка учасників кримінального провадження;
- в) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [78].

Зокрема, складність кримінального провадження як один з критеріїв визначення розумності строків кримінального провадження зумовлює можливість подовження строку досудового розслідування. За загальним правилом, на цю стадію кримінального провадження відведено 2 місяці з дня повідомлення особі про підозру. Відповідно до ст. 294 КПК України цей строк може бути продовжений: 1) до 3-х місяців у разі складного провадження (рішення приймає керівник місцевої прокуратури); 2) до 6-и місяців у разі

особливо складного провадження (рішення приймає керівництво регіональної прокуратури); 3) до 12 місяців у разі винятково складного провадження. Як бачимо, максимальна тривалість досудового розслідування не може перевищувати один рік. Якщо граничні рамки строків досудового розслідування отримали свою загальну юридичну регламентацію на рівні кримінального процесуального строку, то забезпечення розумності строків в межах судового розгляду провадження є більш проблематичним питанням, оскільки українське законодавство не встановлює конкретних строків. У статті 318 КПК України регламентовано необхідність проведення судового розгляду «протягом розумного строку» [78], але від законодавця такий строк не отримує своєї подальшої конкретизації. За загальною практикою недотримання розумних строків відбувається на етапі розгляду провадження судом першої інстанції.

Крім того, поняттям розумності законодавець оперує в положеннях КПК України для визначення однієї із вимог, які мають бути обов'язково дотримані слідчим суддею при вирішенні питання щодо арешту майна. Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 173 КПК України розумність та співрозмірність обмеження права власності, що є обов'язковою засадою здійснення арешту майна за клопотанням особи. Принцип розумності у цьому аспекті полягає у тому, що суд задовольняє клопотання про арешт майна лише за наявності достатніх підстав вважати, що такий захід є необхідним для забезпечення можливої конфіскації майна та/або цивільного позову. Для того, щоб вирішення питання про арешт майна було максимально «розумним», для оцінки його вартості може бути запрошений компетентний спеціаліст.

Альтернативність санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, а також наявність норм, які мають враховуватись судом при призначенні покарання, створюють передумови для посилення ролі неформальних факторів, що беруться до уваги при визначенні конкретної міри покарання [122, с. 198]. Різноманітні неформальні фактори (засади гуманізму, справедливості, індивідуальна характеристика суб'єкта кримінального правопорушення тощо) обов'язково беруть до уваги під час судового розгляду

кримінального провадження. Успішність та ефективність розгляду судової справи безпосередньо залежить від дотримання принципу розумності в рамках співвідношення усіх неформальних і формальних чинників у кожному конкретному випадку. У разі недотримання принципу розумності виникає пряма загроза призначення несправедливого і неефективного покарання для особи, винної у вчиненні конкретного кримінального правопорушення. Необхідність дотримання судами принципу розумності під час призначення покарання зумовлена положенням ч. 2 ст. 65 КК України, відповідно до якого особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень [77]. Виходить, що законодавець цілеспрямовано моделює кримінально-правову санкцію в альтернативному або відносно-визначеному вигляді для того, щоб суди при вирішенні конкретної кримінальної справи обирали найбільш «розумне», ефективне покарання, що буде достатнім для виправлення поведінки правопорушника і перешкодження новим правопорушенням.

Наступною публічною галуззю права, де отримав свою формалізацію принцип розумності, стало адміністративне судочинство, основною засадою якого було визначено розумність строків розгляду справи судом відповідно до п. 8 ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Законодавче визначення розумного строку адміністративного судового провадження міститься в п. 11 ч. 1 ст. 4 КАС України, в якому розумний строк є найкоротшим строком розгляду і вирішення адміністративної справи, достатнім для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах [59].

Так само і в цивільному процесі розумність строків цивільного провадження займає місце однієї із керівних засад, реалізація якої забезпечує ефективний та своєчасний захист прав та законних інтересів осіб (п. 10 ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України [192]. Не є виключенням і Господарський процесуальний кодекс України, в якому відповідно до п. 10 ч. 3

ст. 2 розумність строків розгляду справи визначена як основна засада господарського судочинства. На фоні великої кількості невіршених спорів в судах цивільної юрисдикції загострюється проблемне питання щодо порушення конституційного права на судовий захист, гарантованого ст. 55 Конституції України [71], що у свою чергу негативно впливає на здійснення правосуддя та підриває авторитет судової влади в Україні. У Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) йдеться про розгляд судом справ у порядку спрощеного позовного провадження протягом розумного строку, але не більше шістдесяті днів з дня відкриття провадження у справі. У ч. 2 ст. 121 ЦПК України міститься законодавче визначення розумного строку, яке повторюється і в ч. 2 ст. 114 ГПК України [22]. Отже, розумним є той строк розгляду судової справи, що передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного (чи господарського) судочинства. Так, ч. 1 ст. 11 ЦПК України та ч. 1 ст. 15 ГПК України передбачено, що суд визначає в межах, встановлених відповідним Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо. Засада розумного балансу приватних та публічних інтересів передбачає, що цілі обмежень прав приватної особи повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються. [103, с. 42]. Окремої уваги заслуговують ідеї Р. А. Майданика, який, ґрунтуючись на сучасному праворозумінні, заснованому на ідеях співробітництва і досягнення балансу протилежних інтересів, приходять до висновку про сутність розумності як передумови забезпечення балансу публічних і приватних інтересів [86, с. 35]. Тому можемо зробити висновок, що правова регламентація механізму забезпечення принципу розумності

спрямована на досягнення балансу інтересів, і ні в якому випадку не на протиставлення приватної та публічної складової життєдіяльності суспільства чи підсилення «боротьби» між державою та приватною особою, а на забезпечення ефективного партнерства та співробітництва між ними, шляхом створення сприятливих для цього правових умов.

Вагоме значення для реалізації принципу верховенства права та змагальності в судовому процесі відіграють судові дебати, які відповідно до ч. 1 ст. 193 ЦПК України є частиною судового розгляду, в якій сторони та інші особи, що беруть участь у справі, виступають з промовами з метою переконати суд у тому, яке рішення він повинен постановити [192]. На сьогоднішньому етапі розвитку судової системи в Україні можемо констатувати факт того, що велика кількість прокурорів, адвокатів, юрисконсультів, які беруть участь у судовому процесі не мають достатнього обсягу знань в галузі логіки, судової риторики для того, щоб їхні промови в рамках судових дебатів мали цікаве, чітке та доцільне змістовне наповнення. Для того, щоб в межах судових «перегонів» перешкодити багаторазовим повторенням аналогічної інформації, цілеспрямованому затягуванню судового процесу та ускладненню здійснення правосуддя, необхідно законодавчо визначити часові рамки для цієї стадії судового провадження. Наприклад, відповідно до ч. 7 ст. 242 ЦПК України тривалість судових дебатів визначається головною з урахуванням думки учасників справи, виходячи з розумного часу для викладення промов. Як бачимо, тривалість судових дебатів не має виключної юридичної регламентації, а тому суд не має достатніх повноважень безпідставно обмежувати учасника судового провадження на висловлення своєї промови. Проте з метою попередження виникнення хаосу в залі судових засідань та забезпечення своєчасного захисту порушених прав, свобод і законних інтересів осіб, головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється. Крім того, для уникнення «затягнутого» судового провадження на стадії судових дебатів сторони можуть оперувати вже виявленими доказами та позовними вимогами,

таким чином не можна подавати нові докази, заяву про залишення позову без розгляду, збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог.

У частині функціонування ЄСПЛ слід наголосити, що Судом відзначено важливе місце серед умов прийнятності заяви – дотримання критерію «явної обґрунтованості» заяви [116, с. 3–4]. Наприклад, заява зацікавленої сторони може бути визнана Судом явно необґрунтованою, у разі не надання заявником доказів, достатніх на підтвердження фактів та правових аргументів, які заінтересована сторона наводить. Зокрема це стосується тих випадків, коли заявник не може пояснити, яке саме положення Конвенції було порушене і чому. Крім того, порушення принципу розумності у зв'язку із явною необґрунтованістю позовних вимог відбувається і в тому разі, якщо заява настільки заплутана, що Суд об'єктивно не в змозі зрозуміти факти, на які скаржиться заявник. Вигадані, надумані, неправдиві та абсурдні скарги, тобто ті, що явно суперечать здоровому глузду, також є підставою для визнання відповідної заяви явно необґрунтованою, такою що суперечить принципу розумності, а отже не є прийнятною для Європейського суду з прав людини. Ще одним юридичним стандартом, що заслуговує уваги в рамках дослідження принципу розумності права, є так звана «розумна підстава». Ця правова категорія є поширеною як у вітчизняній, так і в європейській правових системах, часто використовується для позначення достатньої підстави здійснення дій, що можуть обмежувати права особи. Можемо зробити висновок, що розумна підстава виступає якісним критерієм оцінки дій та рішень суб'єктів на їх достатню обґрунтованість і розумність в цілому, таким чином захищаючи суспільні відносини від небезпечних, протиправних та явно нерозсудливих варіантів поведінки. Наприклад, для здійснення негайного обшуку уповноважений суб'єкт (працівник правоохоронного органу) повинен мати достатню, а отже безальтернативно розумну підставу; в іншому випадку, ці дії можуть стати підставою для притягнення до юридичної відповідальності відповідного працівника правоохоронного органу, оскільки такий негайний обшук буде розцінений як протиправний і незаконний. Принцип розумності у

цьому контексті реалізується за рахунок обґрунтованості (розумності) підозри, дотримання меж необхідності, чіткого формулювання підозри тощо.

Важливим юридичним стандартом доказового характеру, який безпосередньо впливає із принципу розумності, є правова конструкція «поза розумним сумнівом». Дана юридична конструкція є індикатором, що визначає справедливе, виважене, обґрунтоване судове рішення, яке можна назвати розумним. Обґрунтованість, раціональність, обачність та послідовність є обов'язковими вимогами принципу розумності, а отже і невід'ємними характеристиками судового рішення, в якому остаточні висновки не викликають і не можуть викликати в майбутньому жодних розумних сумнівів їх доведеності. Реалізуючи принцип розумності в цьому аспекті, ми виключаємо будь-які здогадки, емоції, припущення, використовуючи сильні й доведені аргументи проти зроблених висновків. Зокрема, в країнах англо-саксонської правової сім'ї механізмом реалізації засади «поза розумним сумнівом» є система уповноважених, авторитетних, а отже «розумних присяжних», які мають бути повноцінно переконані беззаперечністю наведених фактів у конкретній справі, що розглядається за їх участю. Правовим забезпеченням цього юридичного стандарту принципу розумності в законодавстві України слугує ст. 17 КПК України, відповідно до положень якої особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом [78]. Обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише в тому випадку, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом. Тобто, дотримуючись засади змагальності та виконуючи свій професійний обов'язок, передбачений ст. 92 КПК України, обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія, якою розумна і

безстороння людина може пояснити факти, встановлені в суді, а саме – винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення [109]. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, - є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням [110].

Слід відзначити, що у положеннях ЦПК України законодавець також оперує категорією «розумні сумніви» в межах юридичної регламентації відмови у відкритті касаційного провадження. Відповідно до ч. 4 ст. 394 ЦПК України у разі оскарження ухвали (крім ухвали, якою закінчено розгляд справи) суд може визнати касаційну скаргу необґрунтованою та відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо правильне застосування норми права є очевидним і не викликає розумних сумнівів щодо її застосування чи тлумачення [192]. Аналогічне положення передбачене в ч. 2 ст. 293 Господарського процесуального кодексу України [22] та ч. 2 ст. 333 Кодексу адміністративного судочинства України [59].

У вітчизняному законодавстві відсутнє визначення терміну «поза розумним сумнівом», тому задля кращого його розуміння варто звернутись до практики Європейського суду з прав людини, який неодноразово розкривав сутність предикату «поза розумним сумнівом», в тому числі розглядаючи справи проти України. Зокрема, у п. 43 Рішення ЄСПЛ від 14 лютого 2008 р. у справі «Кобець проти України», Суд зазначив, що відповідно до його прецедентної практики при оцінці доказів він керується критерієм «поза розумним сумнівом». Таке доведення має впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і взаємоузгоджених. У цій правовій позиції ЄСПЛ можна виокремити такі конститутивні ознаки: а) обов'язкова наявність сукупності ознак чи неспростовних презумпцій; б) ознаки чи презумпції повинні бути достатньо вагомими, чіткими і взаємоузгодженими. Тому за

відсутності таких ознак не можна констатувати, що вину доведено поза розумним сумнівом [3, с. 20–21]. Але на нашу думку, витратити час і сили на пошуки ідеального і єдиного визначення для поняття «поза розумним сумнівом» є недостатньо обґрунтованою та витребуваною справою, оскільки ця юридична категорія є неоднозначною й оціночною, що залежить від багатьох різноманітних факторів кожної конкретної справи, тому і віднайти єдину формулу «поза розумним сумнівом» для всіх юридичних казусів є неможливим. У цьому контексті доцільно погодитись із думкою американського науковця Томаса Мулріна про те, що ані англійцям, ані канадцям, ані австралійцям досі не вдалося виробити такої дефініції, яка б не була піддана критиці з боку власної судової системи [218, с. 225]. На наш погляд, відсутність термінологічного визначення у законодавстві України поняття «поза розумним сумнівом» не є недоліком вітчизняного правового забезпечення принципу розумності, а очевидним фактом, що зумовлений декількома причинами. По-перше, відсутність законодавчо закріпленого визначення категорії «поза розумним сумнівом» надає їй більш динамічного характеру і передбачає можливість розвитку цієї правової конструкції у відповідності до соціальних стандартів, які з часом можуть підпадати під кардинальні зміни. По-друге, наявність єдиного термінологічного визначення поняття «поза розумним сумнівом» не стане гарантією неухильного і добросовісного виконання вимог цього юридичного предикату.

Правове забезпечення юридичного стандарту «розумні сумніви» стало не лише відігравати важливу роль у сучасній вітчизняній правовій доктрині, але і набуло вагомого практичного значення. Закріплення законодавцем конструкції «поза розумним сумнівом» стало одним із показників розвитку абсолютно нової ідеології у вітчизняному судовому процесі, заснованій на змагальності, гласності та рівноправності сторін.

Достатньо поширеною в сучасному праві є тенденція до розширення кола правових моделей: юридично значущі ознаки суб'єкта і його статусу вже не обмежуються виключно «правом» та «обов'язком». В українському

законодавстві вже є звичними такі категорії, як «законний інтерес», «свобода» і, в решті решт, «правомірне очікування», яке в правовій доктрині часто позначається під такими дефініціями, як «легітимне» чи «розумне» очікування. Важливість і актуальність дослідження і практичного застосування конструкції «розумних очікувань» зумовлена тим, що ця так звана «погранична» юридична модель забезпечує юрисдикційний захист для особи навіть в тих випадках, коли неможливо вказати на порушення конкретного суб'єктивного права чи недотримання іншим суб'єктом конкретного кореспондуючого юридичного обов'язку. Легітимні очікування є зовнішнім проявом такої вимоги принципу розумності, як обачність і передбачуваність.

Варто відзначити, що концепція «розумних очікувань» зароджується в англійській правовій системі, де суди вперше почали оперувати терміном «legitimate expectations» для характеристики дії або рішення органу публічної влади, які суперечать принципу верховенства права, хоча буквально і не порушують суб'єктивні права й процесуальні гарантії, котрі прямо передбачені чинним законодавством, але і не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються). На сьогодні, поняття «легітимні очікування», «розумні очікування», «законні сподівання» поширені в практиці ЄСПЛ, яка є складовою джерел права в Україні відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [39]. У матеріально-правовому сенсі розумні очікування суб'єктів мають захищатися від непередбачуваних змін законодавства, яким встановлено відповідний правовий режим (власності, інвестиційної діяльності тощо). У процедурному ж сенсі легітимні очікування стосуються однакової та послідовної правозастосовної практики, уникнення вибіркового правосуддя [6, с. 42].

Одним із варіантів тлумачення «розумного» (легітимного) очікування є правова позиція Європейського суду з прав людини у справі «Федоренко проти України». У цьому рішенні ЄСПЛ зазначив, що «заявник мав щонайменше «законні сподівання» на дохід відповідно до пункту договору про доларовий

еквівалент суми в гривні, і це сподівання може вважатися «майном» у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Європейський суд з прав людини також констатував, що дії управління юстиції можна розцінити як такі, що звели нанівець «законні сподівання» заявника за договором і позбавили його, зокрема, умови, на яку він погодився під час укладання договору. Таким чином, відповідне діяння уповноваженого суб'єкта публічної адміністрації було визнано судом протиправним по відношенню до Федоренко, оскільки воно порушило його «розумні очікування» [137].

Ще в одному рішенні ЄСПЛ у справі «Суханов та Ільченко проти України» [136] зазначено, що за певних обставин «законне сподівання» на отримання «активу» також може захищатися положеннями ст. 1 Першого протоколу. Так, якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «законне сподівання», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя – наприклад, коли є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування (наприклад, див. рішення у справі «Копецький проти Словаччини». – *Прим. авт.*). Проте не можна стверджувати про наявність законного сподівання, якщо існує спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства і вимоги заявника згодом відхиляються національними судами [124].

Аналізуючи положення національного законодавства України, можемо прийти до висновку, що незважаючи на відсутність безпосереднього законодавчого закріплення «розумних очікувань» ця юридична конструкція фактично існує у правовій практиці, оскільки необхідність виконання легітимних очікувань приватних осіб впливає із розширювального тлумачення конституційної норми, що міститься в ст. 19 Конституції України. Відповідно до зазначеної статті органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Надаючи системне тлумачення статті 19 Конституції України та концепції «легітимних очікувань»

можемо дійти до висновку, що захист «розумних сподівань» в Україні має відбуватись із певною обережністю для того, щоб відповідні рішення ЄСПЛ не використовувались національними судами для надання «індульгенції» протиправним рішенням суб'єктів публічної влади. Варто пам'ятати, що реалізація концепції «розумних очікувань» є більш доцільною саме у спорах між приватними особами і державою (державними органами, уповноваженими суб'єктами) з приводу права власності і майна, аніж з приводу невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

На сьогодні в українському законодавстві ще не набув свого розвитку інститут «розумних» (легітимних) очікувань, проте актуальність поступового запровадження його у вітчизняну правову систему зумовлена багатьма факторами. По-перше, необхідністю імплементації даної правової концепції, що зумовлена євроінтеграційними процесами в Україні, зобов'язаннями нашої держави, що випливають із Угоди про асоціацію з ЄС і положеннями Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [40]. По-друге, принцип захисту легітимних (розумних) очікувань активно застосовується ЄСПЛ у своїй практиці. Системно інтерпретуючи положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а також Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» наша держава зобов'язана враховувати практику Суду, а отже і принцип захисту розумних очікувань в нормотворчій та правозастосовній діяльності.

Аналізуючи особливості правового забезпечення юридичного стандарту легітимних (розумних) очікувань варто зробити наступні висновки:

1. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях, пов'язаних із феноменом «розумних очікувань» поєднує речові і зобов'язальні права в єдине загальне поняття «майно»;

2. принцип законності, передбачений ч. 2 ст. 19 Конституції України, є однією із керівних засад для побудови правового порядку в Україні, а отже правова регламентація і реалізація правової категорії «розумних очікувань»

мають бути обґрунтованими, розумними і «обережними». Особлива «обережність» застосування концепції «легітимних сподівань» необхідна для того, щоб одночасно реалізувати права приватної особи, підтримати авторитет державної влади і перешкодити виправданню незаконних дій органів влади недобросовісними сторонами;

3. правове забезпечення розумних очікувань в законодавстві України суттєво актуалізується, особливо на фоні підвищення зовнішньополітичної активності України та євроінтеграційних процесів в ній, проте вітчизняна імплементація цього юридичного стандарту із європейської юридичної практики має бути здійснена із урахуванням національних та внутрішньодержавних особливостей.

У зв'язку із поточною розбудовою України як правової демократичної держави, враховуючи євроінтеграційні процеси в Україні, сьогодні значно підвищується актуальність реформування вітчизняної правової системи в дусі людиноцентризму, що покликаний мінімізувати соціальну напругу, сприяти посиленню гармонізації відносин між державою і людиною. На сучасному етапі державотворення в Україні спрямовуються значні зусилля на забезпечення довіри громадянського суспільства до державної влади та підвищення її авторитету на міжнародній арені. Досягнути цієї мети без належного і ефективного реформування судової сфери є неможливим, оскільки саме ця галузь права максимально дозволяє державі на законних підставах обмежувати конституційні права людини та громадянина і, крім того, втручатись у приватно-правову сферу життєдіяльності індивіда. У державі, яка на конституційному рівні визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, необхідно чітко і якісно юридично регламентувати умови і порядок державного втручання, яке має бути достатньо передбаченим, вмотивованим, відповідати вимогам демократизму, тобто бути розумним [71].

Безумовно, таке втручання держави в особисте життя людини має отримати на законодавчому рівні розумні межі – юридично регламентовані

напрямки та «рамки» впливу держави через уповноважених суб'єктів на діяльність особи, яка перебуває під державною юрисдикцією. Аналізуючи положення Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, можемо прийти до висновку, що принцип розумності в кримінально-правовій і кримінально-процесуальній сферах реалізується у двох основних аспектах: в межах дотримання розумних строків розгляду кримінального впровадження і в рамках призначення «розумного» покарання для винної особи.

Наступною складовою правового забезпечення принципу розумності є його забезпечення нормами вітчизняного податкового права. У змісті Податкового кодексу України (далі – ПК України) законодавець не лише закріплює презумпцію розумності поведінки платника податків, але і оперує такою юридичною категорією, як розумна економічна причина (ділова мета), під якою розуміє причину, яка може бути наявна лише за умови, що платник податків має намір одержати економічний ефект у результаті господарської діяльності. Для більш ґрунтовного та якісного розуміння предикату розумної економічної причини в практичній площині можемо звернутись до абз. 3 підпункту 14.1.231 пункту 14.1 статті 14 ПК України, де зазначено, що для цілей оподаткування вважається, що операція, здійснена з нерезидентами, не має розумної економічної причини (ділової мети), якщо:

1. головною ціллю або однією з головних цілей операції є несплата (неповна сплата) суми податків та/або зменшення обсягу оподаткованого прибутку платника податків;
2. у зіставних умовах особа не була б готова придбати (продати) такі товари, роботи (послуги), нематеріальні активи, інші предмети господарських операцій, відмінні від товарів, у непов'язаних осіб [105].

Важливе місце у моделі правового забезпечення принципу розумності в Податковому кодексі України також займають положення, які стосуються загальних умов притягнення до фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Зокрема, у п. 112.2

ст. 112 ПК України закріплено правову презумпцію про те, що вжиті платником податків заходи щодо дотримання правил та норм податкового законодавства вважаються достатніми. При чому предметом доведення контролюючого органу є в тому числі і те, що вчиняючи певні дії або допускаючи бездіяльність, за які передбачена відповідальність, платник податків діяв нерозумно [105]. Фактично розумність в значенні вказаної норми податкового права визначається, з одного боку, як презумпція поведінки платника податків, а з іншого боку – як домінанта, протилежність якої має бути предметом доведення контролюючим органом. На підтвердження вказаного можливо навести положення п. 112.2 ст. 112 ПК України, відповідно до якого особа вважається винною у вчиненні правопорушення, якщо буде встановлено, що вона мала можливість для дотримання правил та норм, за порушення яких цим Кодексом передбачена відповідальність, проте не вжила достатніх заходів щодо їх дотримання.

Окремо варто звернути увагу і на положення Виборчого кодексу України (далі – ВК України), що набув чинності 01.01.2020 р. та фактично став новою віхою для розвитку не лише вітчизняної виборчої системи, але і усього публічного політико-правового порядку в Україні. Одним із проявів відповідності цього кодифікованого нормативно-правового акту усталеним у світовій юридичних практиці стандартам виборчого процесу є закріплення в ньому ключових правових конструкцій, які формують принцип розумності права в цілому. Зокрема, в процесі підготовки ВК України законотворцем було імplementовано положення ст. 5 § 3 Конвенції про права осіб із інвалідністю [70] щодо обов'язку держав-учасниць впроваджувати усі належні заходи для забезпечення розумного пристосування і усунення таким чином дискримінації осіб із інвалідністю. Вітчизняним «юридичним прототипом» цього положення Конвенції стала ч. 9 ст. 7 ВК України, відповідно до якої виборці з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) з метою реалізації виборчих прав мають право на забезпечення розумним пристосуванням у відповідності до індивідуальних потреб для безперешкодної участі у виборчому процесі в порядку, визначеному вказаним Кодексом [14].

Окрім цієї загальної норми, яка фундаментально формалізує розумне пристосування в рамках українського виборчого процесу, законодавець юридично регламентував конкретні механізми реалізації цього аспекту розумності шляхом закріплення спеціальних процедурних норм, вимог до суб'єктів публічної адміністрації щодо розумного забезпечення реалізації усіма виборцями (в тому числі особами із порушенням стану здоров'я) їх виборчого права на підставах та у порядку, визначених цим кодексом та іншими правовими положеннями. Зокрема, у п. 2 ч. 1 ст. 62 Виборчого кодексу України передбачено, що з метою створення належних умов для особистого голосування виборця з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) такий виборець в приміщенні для голосування забезпечується розумним пристосуванням (допоміжними засобами) у порядку та випадках, визначених Центральною виборчою комісією [14]. Крім того, з метою забезпечення розумного доступу до публічної інформації та повноцінної реалізації кожним виборцем загального виборчого права інформаційні плакати кандидатів на пост Президента України та партій виготовляються в доступних форматах, що забезпечують можливість ознайомлення з ними виборцям з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) із застосуванням розумного пристосування (п. 2 ч. 1 ст. 107 та п. 2 ч. 3 ст. 162 ВК України) [14]. Також законодавець не залишив без уваги питання регламентації розумного пристосування в рамках роботи члена виборчої комісії, що має певні порушення здоров'я, передбачивши у ч. 8 ст. 38 ВК України обов'язок відповідної виборчої комісії забезпечити розумне пристосування у відповідності до індивідуальних потреб відповідного члена для безперешкодної участі у роботі виборчої комісії [14].

Крім того, принцип розумності є керівним у випадках допущення та виправлення помилок, зроблених у документації, яка є обов'язковою для реалізації громадянином України його конституційного активного виборчого права. З метою забезпечення високого рівня реалізованості права громадянина бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування

у ВК України передбачено, що помилки і неточності, виявлені документах, в поданих на реєстрацію партією, кандидатами на пост Президента України чи кандидатами в депутати, на посаду сільського, селищного, міського голови, якщо їх наявність не є перешкодою для розуміння змісту викладених відомостей, не є підставою для відмови в реєстрації кандидатів у депутати (ч. 2 ст. 104, ч. 3 ст. 159, ч. 3 ст. 230 [14]).

Також слід відзначити, що сьогодні Україна спрямовує значні зусилля на перетворення «старої» пострадянської країни на високо розвинуту європейську інформаційну державу, в якій публічне управління відбуватиметься через максимально зручні та ефективно працюючі гаджети. Українська цифрова трансформація лише починає набирати обертів, а отже ще не всі сфери публічно-правового порядку перейшли із документованої площини до електронної. У цьому контексті вітчизняний виборчий процес не є винятком, оскільки ще достатньо велика сукупність виборчих процедур в Україні продовжує відбуватись не завдяки засобами діджиталізації, а за старою схемою із залученням цілої купи документів та багатотисячної системи посадових службовців, які під час здійснення своїх повноважень у виборчій сфері не здатні абсолютно мінімізувати людський фактор. У зв'язку з існуванням людського фактору ми не можемо повністю заперечити виникнення неточностей чи певних опісок у вже сформованому виборчому списку. Вирішення цієї проблеми має відбуватись «під егідою» принципу розумності. Зокрема відповідно до ч. 8 ст. 44 ВК України голова або заступник голови чи секретар дільничної виборчої комісії в день голосування виправляють неточності та технічні опіски в уточненому списку виборців – неправильне написання прізвища, власного імені (усіх власних імен), по батькові (за наявності), дати народження, номера будинку, квартири місця проживання – у разі, якщо, незважаючи на такі технічні опіски, є зрозумілим, що до списку виборців включено саме того виборця, який прибув на виборчу дільницю для голосування [14]. Саме критерій «зрозумілості» для посадових осіб виборчої дільниці є умовою для виправлення неточностей та технічних опісок в

уточненому списку виборців. На нашу думку, так зрозумілість має бути об'єктивною, неупередженою, достовірною та не викликати сумнівів у зазначених посадових осіб виборчої дільниці.

Аналіз правового забезпечення принципу розумності в праві можливо було б продовжувати, проте ми охарактеризувати найбільш ключові аспекти його правового забезпечення в різних галузях права, що знайшло відповідне правове закріплення в положеннях чинного законодавства України. Проведене нами вище наукове дослідження питань правового забезпечення принципу розумності в праві засвідчує його різновекторність, присутність в механізмі правового регулювання різних сфер суспільних відносин. Водночас, слід відзначити певну хаотичність і непослідовність його правового забезпечення, відсутність єдиного концептуального підходу до визначення особливостей його поширення при регулюванні тієї чи іншої сфери суспільних відносин. З урахуванням вищезазначеного, виходячи з того, що принцип розумності є складним правовим феноменом, забезпечується системою норм міжнародного права та положень законодавства України, вважаємо за доцільне посилити доктринальний аналіз правового забезпечення вказаного принципу шляхом його узагальнення та характеристики як особливої моделі його правового забезпечення. На нашу думку, таке узагальнення варто провести відповідно до наступної системи критеріїв.

По-перше, правове забезпечення принципу розумності в праві України можливо узагальнити в залежності від *рівня формалізації*, яке представлено на: 1) *міжнародно-правовому рівні*, де за допомогою норм міжнародного права закріплено: (а) основоположної засади здійснення юридичних процедур (досудового слідства, судового розгляду справи, проведення офіційних переговорів між суб'єктами права тощо); (б) підстави вчинення юридично значимих дій уповноваженим суб'єктом в частині розумного доступу до інформації, забезпечення захисту права кожного самовиражатися, шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї з будь-якого джерела, створення ефективної системи внутрішньодержавної інформаційної безпеки тощо;

(в) правову вимогу визначення розміру: офіційних зборів за вчинення юридично значимих дій; збитків або шкоди, що завдана неправомірними діями або нещасним випадком; витрат на попереджувальні заходи щодо недопущення заподіяння збитків; (г) порядок вжиття заходів, які були чи повинні бути вжиті задля відтворення нормального стану навколишнього середовища;

2) *національному (внутрішньодержавному) рівні*, де законодавцем закріплено положення, що відображають специфіку відповідної сфери правового регулювання, закріплюючи вимоги щодо відповідності принципу розумності:

(а) меж свободи суб'єктів правовідносин; (б) правових наслідків недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх прав; (в) строків здійснення юридично значимих дій та процедур; (г) правових презумпцій поведінки особи; (д) механізму визначення розміру відшкодування шкоди; (е) основ вирішення спорів між суб'єктами права; (ж) здійснення тлумачення термінів, що вживаються в положеннях чинного законодавства тощо.

По-друге, національний (внутрішньодержавний) рівень правового забезпечення принципу розумності в праві можливо додатково узагальнити за *критерієм галузевого правового регулювання* в межах наступних підрівнів:

1) *конституційно-правовий*, змістом якого є система норм та інститутів конституційного права України, які закріплюють вихідні засади формування складу суб'єктів публічної влади, здійснення публічної влади, функціонування політичної системи, здійснення фізичними особами своїх прав та свобод, виконання ними своїх обов'язків тощо; 2) *цивільно-правовий*, змістом якого є система норм та інститутів цивільного права України, що визначають: вихідні засади меж свободи суб'єктів цивільних правовідносин; поєднання принципу розумності із принципами справедливості та добросовісності, а також їх розмежування; правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх цивільних прав; зміст презумпції добросовісності і розумності поведінки особи; механізм визначення розміру моральної шкоди; вимоги до органу або особи, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені тощо; 3) *кримінально-правовий*, змістом якого є

система норм та інститутів кримінального права України, що закріплюють підстави і порядок притягнення суб'єктів до кримінальної відповідальності, умови звільнення від кримінальної відповідальності, правила призначення покарань, підстави звільнення від відбування покарань; 4) *цивільний процесуальний*, змістом якого є система норм та інститутів цивільного процесуального права України, що визначають вимоги дотримання розумних строків розгляду судових справ (в тому числі у порядку спрощеного позовного провадження) або вчинення окремих цивільно-процесуальних дій (визначення тривалості судових дебатів); можливість настання правових наслідків у випадку виникнення «розумних сумнівів», які стосуються правильності застосування норм права при вирішенні питання про відмову у відкритті касаційного провадження; 5) *кримінальний процесуальний*, змістом якого є система норм та інститутів кримінального процесуального права України, що стосуються дотримання розумних строків розгляду кримінального впровадження, розумності підстав для обмеження права, а також призначення «розумного» покарання для винної особи; 6) *податково-правовий*, тобто система норм та інститутів податкового права України, які закріплюють презумпцію розумності поведінки платника податків, регламентують визначення такого терміну, що вживається в положеннях Податкового кодексу України, як «розумна економічна причина (ділова мета)», встановлюють ознаки, що свідчать про відсутність розумної економічної причини (ділової мети) в господарській діяльності тощо.

По-третє, правове забезпечення принципу розумності в праві України можливо також узагальнити в залежності від характеру норм права, які його регламентують, що дозволяє виокремити: 1) *правове забезпечення принципу розумності матеріальними нормами права*, за допомогою яких закріплено: сам принцип розумності, систему вимог до суб'єктів права (позивача, відповідача, суду тощо); терміни, які вживаються в положеннях законодавчих актів (розумні сумніви, розумна економічна причина (ділова мета) тощо), презумпцію розумності поведінки суб'єкта права; 2) *правове забезпечення принципу розумності процесуальними нормами права*, які регламентують розумні строки

здійснення юридичного процесу, вчинення юридично значимих дій (призначення покарання), визначення розумної тривалості часу для юридично значимої поведінки суб'єктів права тощо.

По-четверте, правове забезпечення принципу розумності в праві України доцільно також узагальнити в залежності від форми правового закріплення в межах: 1) *доктринально-правової форми*, відповідно до якої правове забезпечення принципу розумності в праві представлене у вигляді системи спеціальних правових норм, що надають йому правового статусу, посилюють його термінологічне забезпечення, визначають правові засади вчинення юридично значимих дій або здійснення юридичного процесу; 2) *прецедентно-правової форми*, відповідно до якої правове забезпечення принципу розумності в праві представлене у вигляді системи правових висновків (положень) обґрунтованих в порядку діяльності судових установ щодо застосовування вимоги розумності строків, оцінки розумності строку, гарантування права на отримання остаточного рішення у справах упродовж відповідного терміну тощо; 3) *нормативно-правової форми*, відповідно до якої правове забезпечення принципу розумності в праві представлене у вигляді системи правових приписів, котрі регламентують механізм його реалізації в частині визначення правових наслідків недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх прав, строків здійснення юридично значимих дій та процедур, механізму визначення розміру відшкодування шкоди, основ вирішення спорів між суб'єктами права тощо.

3.3 Вдосконалення правового забезпечення та посилення функціонування принципу розумності в праві України

Як доводить практика функціонування правової системи України, сьогодні ми можемо засвідчити той факт, що, декларуючи формування України як правової держави, закріплюючи принципи права та принципи окремих

різновидів юридичної практичної діяльності, намагаючись регламентувати та впровадити в життя засади законності, верховенства права та закону, все одно наявними є негативні, подекуди юридично шкідливі прояви функціонування правової системи. Вказане насамперед виявляється у:

3.1 високому рівні правової колізійності та конфліктності положень законодавства України, його недостатній відповідності нормам міжнародного права та права Європейського Союзу;

3.2 неузгодженості в юридичній діяльності суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування, що виявляється в тому числі і у окремих конфліктних випадках у взаємовідносинах між цими суб'єктами;

3.3 низькому рівні політичної та правової єдності в суспільстві;

3.4 недостатності політичної волі для ухвалення тих або інших законодавчих рішень (особливо тих, що стосуються законодавчого забезпечення здійснення реформ, зменшення податкового тиску на суб'єктів господарської діяльності, посилення протидії корупції в державі тощо);

3.5 поширеності практики прийняття політично вмотивованих законодавчих актів, а також законодавчих актів, положення яких завідомо спотворені задля зменшення їх регламентаційного впливу або недопущення їх подальшої реалізації тощо.

Важливе значення в механізмі усунення недоліків правового забезпечення більшості сфер суспільних відносин в Україні, високого рівня колізійності законодавства, недосконалості правозастосовної діяльності має принцип розумності в праві, який функціонально спроможний закласти основи тлумачення та застосування права, а також мінімізувати негативний вплив зазначених вище факторів розвитку сучасної правової та політичної систем України. Засновуючись на принципі розумності в праві, можливо здійснити тлумачення та реалізацію права не відповідно до суб'єктивних інтересів тих або інших індивідів, а згідно з усвідомленням цінності права, його соціальної та антропологічної корисності.

Слід відзначити, що розумність є невід'ємною властивістю права, яке апріорі є розумним, оскільки зароджується, розвивається, формується і поширюється виключно в людському середовищі, відповідно засновується на здатності людського розуму до раціонального пізнання та раціональної діяльності. Водночас, таке сприйняття права є недостатнім для дієвого та ефективного його функціонування. Справа в тому, що в життєдіяльності будь-якого суспільства може настати «переломний» момент, зумовлений певними поворотними історичними подіями, переворотом у світогляді населення, соціально-економічними, політичними або правовими кризами, після яких в ньому відбувається «ланцюг» трансформаційних та еволюційних процесів. Для сучасної України у свій час таким «переломним моментом» стало здобуття незалежності та її подальший розвиток як повноправного члена міжнародного співтовариства. Водночас маємо зазначити, що на сьогодні Україна перебуває на досить складному і не менш важливому етапі розвитку державно-правових інституцій, який часто в юридичній літературі позначають під дефініцією «трансформаційний (перехідний) етап». На превеликий жаль, ми вимушені визнати той факт, що через майже три десятиріччя після розпаду СРСР в Україні продовжує зберігатись радянський підхід до розуміння і функціонування принципів права як таких, що лише формально закріплюються для виконання суто теоретичної та загально ідейної функції. Принцип розумності, який став об'єктом нашого наукового дослідження, не є виключенням у цьому контексті. Тривалий проміжок часу в працях радянських правознавців панувала думка про те, що правові принципи, в цілому, є виключно теоретичним, подекуди ідеологічним феноменом, що народився в правовій думці деяких науковців (філософів) минулого, а отже принципи права переважно не спроможні вийти з доктринальної оболонки і перетворитись на об'єкт вітчизняної правової реальності, вони є лише складовою в загальному механізмі формування правової свідомості громадян. Водночас, багаторічний європейський досвід розвитку та функціонування правової системи доводить, що принципи права – це не безкорисна вигадка і плід уяви деяких європейських

науковців-ідеалістів, а реально існуючі у праві положення прямої дії, які не лише активно функціонують у правових системах європейських країн, але і починають набувати свого розвитку в українських правових реаліях. На сучасному етапі розвитку юридичної науки та практики ми маємо констатувати, що саме принципи є фундаментом усього права, саме вони є засадами і орієнтирами розвитку і функціонування всіх складових вітчизняної правової системи, спроможні забезпечуючи гармонійну розбудову правової системи та ефективно правове регулювання.

Намагання нашої країни здійснити комплекс реформ в правовій сфері життєдіяльності суспільства, націлений на перехід від старої радянської до європейської демократичної державно-правової моделі, неможливо реалізувати виключно формальним шляхом – шляхом закріплення принципів права в положеннях чинного законодавства України. Насамперед важливо впроваджувати в правову систему України ті принципи права, які мають системоутворююче функціональне призначення, важливе місце серед яких займає принцип розумності в праві. Високий рівень правового забезпечення принципу розумності, його ефективного функціонування в правовій системі України дозволить змінити пануюче в зарубіжних країнах уявлення про Україну як про нестійку державу, якій притаманні хиткість, дисбаланс у діяльності політико-правових інститутів, нестабільність політичного та правового життя та низький рівень раціональності і ефективності правового регулювання. Тому високий ступінь актуальності наукового дослідження питань вдосконалення правового забезпечення принципу розумності в праві України підтверджується також існуючим станом розвитку правової системи України, необхідністю її удосконалення та підвищення рівня авторитетності права, правового регулювання, функціонування державно-владних суб'єктів в Україні.

Сьогодні у вітчизняній юридичній практиці все більше поширюється практика безпосереднього застосування принципів права як таких, що закріплені нормами права, які є нормами прямої дії. Проте водночас ми змушені визнати той факт, що у вітчизняному правовому житті практичне застосування

принципу розумності в різних галузях, настання правових наслідків за його дотримання чи навпаки порушення, а також наукове дослідження причин і наслідків такого стану практики його функціонування носить епізодичний характер, є недостатньо розробленим в науковому плані. На нашу думку, така ситуація зумовлена:

- по-перше, низьким рівнем концептуальності розуміння принципу розумності. Всім добре відомо, що запорукою реалізованості будь-якої правової норми, в тому числі і принципу розумності, є усвідомлення її істинного змісту, тому забезпечення концептуальності в рамках дослідження та розуміння правової розумності стане фундаментом і для якісного правового забезпечення даної засади і ефективного застосування принципу розумності;

- по-друге, існуючими недоліками правового забезпечення принципу розумності права України, відсутністю необхідної цілісності й системності у вітчизняній моделі його правової регламентації.

Визначаючи високий рівень актуальності дослідження шляхів вдосконалення правового забезпечення принципів права в цілому, і розумності зокрема, доцільно відзначити, що основою такого вдосконалення має стати посилення їх наукового дослідження. На нашу думку, принципи права є духом права, оскільки саме вони визначають внутрішню правову «атмосферу» та магістральний напрямок розвитку і функціонування усієї правової системи. Принципи права є індикаторами, за допомогою яких ми можемо відповісти на питання, наскільки правове життя конкретної країни є ідеальним та які конкретні інститути чи норми права потребують свого вдосконалення у зв'язку із їхньою невідповідністю ключовим правовим засадам. Розумність – є природою права, його сутністю та умовою його застосування. Тому у рамках тематики цього підрозділу дисертації, вважаємо за доцільне звернути увагу на два основні аспекти: а) необхідність посилення концептуальності пізнання принципу розумності в праві; б) вдосконалення правового забезпечення та функціонування принципу розумності в праві України. З урахуванням вищевикладеного, в цьому підрозділі дисертації вважаємо за доцільне:

2 виокремити перспективні напрями подальшого наукового дослідження принципу розумності в праві України;

3 обґрунтувати напрями вдосконалення правового забезпечення та функціонування принципу розумності в праві Україні.

Насамперед слід звернути увагу на те, що проблематика нашого наукового дослідження має вагоме не лише теоретичне, але і практичне значення, оскільки визначатиме перспективи посилення функціонування принципу розумності в праві. Результати проведеної нами наукової роботи можуть в перспективі стати не лише підґрунтям для розробки нової сучасної концепції розвитку принципів права та механізмів їх реалізації, але й основою для вироблення єдиної політики щодо посилення ролі і значення принципів права в умовах розбудови правової системи нашої держави. Слід відзначити, що прийняття Закону України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» (1995 року) та Закону України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (2002 року) [43; 44] фактично стало ключовою рушійною силою для початку будівництва проєвропейського майбутнього України, заклало підвалини складного, проте активного процесу адаптації українського законодавства до правових стандартів європейського рівня. Подальше підписання Україною Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (1994 року) [177] і Спільної стратегії Європейського Союзу щодо України (1999 року) [150], а також затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу (1998 року) [178] і Програми інтеграції України до Європейського Союзу (2000 року) [179] стало одним із визначальних напрямків правової реформи в Україні, яка активно впроваджується в різних галузях законодавства України і досі. Окремим об'єктом міжнародного та європейського правового забезпечення став принцип розумності, який науковцями визначається як один із найбільш «молодих» та одночасно важливих європейських принципів права [119, с. 47–48]. Відображаючись в цілій системі юридичних стандартів (розумні сумніви, розумна людина, розумні очікування

тощо), принцип розумності почав набувати свою «часткову» правову регламентацію, в тому числі і у вітчизняному законодавстві. Проте маємо визнати, що і українська модель правового забезпечення правової розумності, і стан концептуального розуміння цієї правової засади в Україні, безумовно, потребують свого вдосконалення, шляхи якого будуть окреслені у даній науковій роботі.

Аналізуючи стан правового забезпечення принципу розумності в праві України, маємо звернути особливу увагу насамперед на конституційно-правовий фундамент окремих стандартів правової розумності, зокрема такої юридичної конструкції як «розумні строки розгляду справи судом». Відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції, розумні строки розгляду справи судом є однією із основних засад судочинства в Україні. Враховуючи формальне закріплення даного юридичного стандарту на конституційному рівні і недостатній рівень його реалізованості в практиці вітчизняного судочинства, можемо говорити про неналежне виконання державою її зобов'язань перед Українським народом, передбачених Конституцією. Як свідчить світова практика та європейський досвід у рамках реалізації принципів права та судочинства, в тому числі й розумності строків судового провадження, вагому роль відіграє розкриття істинного змісту відповідних правових положень для того, щоб суб'єкти права належним чином розуміли механізм реалізації вказаної засади судочинства. Відповідна конституційна норма об'єктивно потребує офіційного тлумачення, суб'єктом якого, відповідно до законодавства України, насамперед є Конституційний Суд України. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» серед повноважень Конституційного Суду України одне із найважливіших місць займає офіційне тлумачення Конституції та законів України [42]. Надавати роз'яснення істинного змісту положень Конституції та законів України є виключною компетенцією даного судового органу. Провівши моніторинг та аналіз змісту рішень Конституційного Суду України, розміщених на його офіційному веб-сайті [140], можемо констатувати, що на сьогодні Суд не надав в жодному із своїх рішень офіційного тлумачення

або роз'яснення розумності судового провадження як основної засади вітчизняного судочинства, так само оминав тлумачення тих норм вітчизняного права, якими закріплено ті або інші аспекти (цивільно-правові, цивільні процесуальні, кримінальні процесуальні тощо) принципу розумності в праві.

Підсумовуючи вище наведене, наголошуємо на необхідності посилення правоінтерпретаційної складової в механізмі реалізації принципу розумності в праві та важливості проведення Конституційним Судом України аналізу п. 7 ч. 1 ст. 129 Конституції України і надання ним системного тлумачення змісту даного положення у сукупності із іншими взаємопов'язаними положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України [45; 78; 192] й інших внутрішньодержавних нормативно-правових актів. Вважаємо, що за наслідками здійснення офіційного тлумачення положень, що стосуються розумного строку розгляду судових справ ми зможемо покращити стан реалізованості даного принципу судами України, встановити ключові юридичні предикати, на яких ґрунтується засада розумності судового провадження та удосконалити стан концептуальності розуміння вказаного принципу, а також його правового забезпечення. Крім того, офіційне тлумаченням «розумності судового розгляду справи» Конституційним Судом України перешкоджатиме в подальшому виправдуванню порушення цього принципу наявністю недоліків законодавчої техніки, низьким рівнем юридичної визначеності положень, що закріплюють принцип розумності тощо. Як наслідок, зможемо в кожному конкретному випадку констатувати про недотримання (порушення) принципу розумності строків судового розгляду справи відповідними учасниками судового провадження. Оскільки таке недотримання (порушення) пов'язане із відповідним порушенням: а) конституційного права громадян України на судовий захист (ст. 55 КУ), б) загального права людини на справедливий судовий розгляд справи у розумні строки, гарантованого Європейською Конвенцією від 1950 р. І таке недотримання (порушення) буде підставою не лише для звернення до судів апеляційної чи касаційної інстанцій, або до ЄСПЛ,

але і для притягнення винного суб'єкта до встановленої юридичної відповідальності.

Аналіз положень чинного законодавства України, проведений у попередніх підрозділах дисертації, дозволяє підкреслити епізодичність правового забезпечення принципу розумності в праві в Україні, що знаходить свій прояв у вигляді таких юридичних стандартів як «розумні сумніви», «розумні строки», розумні очікування», «розумна людина» тощо. З урахуванням такої багатоманітності проявів принципу розумності в праві, на нашу думку, одним із основних недоліків його юридичної регламентації є відсутність його законодавчого визначення в термінологічному апараті, особливо в положеннях цивільного законодавства України, а також в положеннях актів процесуальних галузей вітчизняної законодавчої бази. Слід відзначити, що, незважаючи на відсутність законодавчо закріпленого визначення терміну «розумність», правове забезпечення принципу розумності в цивільному законодавстві України представлено найширше. Зокрема, вказаний принцип вживається у змісті більш ніж в 50-ти статей Цивільного кодексу України (ст. 3, ст. 353, ст. 564, ст. 619, ст. 700, ст. 903 ЦК України та ін.). Тому маємо зазначити, що відсутність законодавчого визначення принципу розумності створює ризик не лише різного тлумачення та розуміння цього принципу на доктринальному рівні, але і неоднозначність подальшої поведінки суб'єктів правовідносин. На нашу думку, посилення доктринального розуміння принципу розумності в праві, на підставі чого вироблення удосконаленого його визначення та закріплення його на законодавчому рівні, сприятиме забезпеченню законності та правопорядку в тих сферах суспільних відносин, що регламентуються в тому числі за допомогою принципу розумності в праві.

В основу доктринального розуміння та законодавчого визначення принципу розумності варто вкласти:

7. по-перше, обґрунтоване нами у попередньому розділі дисертації удосконалене розуміння принципу розумності;

8. по-друге, особливості існуючого стану правового забезпечення принципу розумності в Україні, що дозволить уніфікувати у змісті законодавчого визначення принципу особливості його прояву в тій чи іншій сфері правового регулювання.

Принципове значення в системі законодавчого забезпечення принципу розумності має п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, який визначив серед загальних засад цивільного права справедливість, розумність і добросовісність. Незважаючи, що вказане положення ЦК України взагалі не містить визначення терміну «розумність», воно не позбавлене і ряду інших як логічних, так і юридико-технічних недоліків. Основним питанням, яке залишив законодавець без відповіді, є питання щодо самостійності принципу розумності як загального принципу в праві. Деякі вчені переконані, що розумність поруч із справедливістю та добросовісністю є лише складовою частиною одного принципу [186, с. 18; 23, с. 16]. Інша група науковців, прибічниками якої є і ми, вважають, що не можна мінімізувати як доктринальне, так і юридично-практичне значення всіх трьох принципів визначених у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, заперечуючи їхню самостійність [187, с. 112; 98, с. 371; 153, с. 34; 194, с. 288–289]. Принципи добросовісності, розумності та справедливості слід розглядати як окремі самодостатні принципи, оскільки кожна із трьох правових засад має різне теоретичне, практичне значення та масштаб і сферу своєї реалізації. Отже, якщо дотримання засади справедливості є загальнообов'язковим і повсякчасним в рамках не лише цивільно-правового регулювання, але і усієї правової системи, то стосовно принципу розумності в деяких випадках законодавець припускає його порушення на підставі обставин, які об'єктивно зумовлюють недотримання принципу розумності задля повноцінної реалізації особою своїх прав. Крім того, у ЦК України в переважній більшості норм законодавець прямо не закріплює обов'язок щодо одночасного і повноцінного дотримання усіх трьох засад. Так, норми ЦК України в одних випадках вимагають від учасників цивільних відносин діяти розумно і справедливо (відповідно до ст. 627 ЦК України), в інших – тільки

добросовісно (ч. 1. ст. 330 ЦК України), третя група норм зобов'язує суб'єкта цивільних правовідносин діяти розумно (ч. 2 ст. 564 ЦК України). Але у цивільному законодавстві можна зустріти і такі норми, що формально закріплюють обов'язкову реалізацію усіх трьох принципів (зокрема, у ч. 2 ст. 509 ЦК України). Тому, як ми бачимо, розумність, справедливість та добросовісність варто вважати автономними, але тісно взаємодіючими між собою принципами. В свою чергу автономність (самостійність) принципу розумності зумовлює доцільність законодавчого закріплення визначення відповідного терміну. Водночас, варто підкреслити, що найпоширенішим аргументом, який використовують науковці для заперечення самостійності принципу розумності, є формальне закріплення трьох понять – справедливості, добросовісності і розумності – в єдиному пункті ч. 1 ст. 3 ЦК України, присвяченій основним засадам цивільного законодавства. Деякі правознавці розмірковують наступним чином: якщо б законодавець вважав розумність, справедливість і добросовісність трьома окремими принципами цивільного законодавства, то він закріпив би їх в трьох окремих пунктах відповідної статті ЦК України [175, с. 76; 196, с. 96; 188, с. 10]. Із цим аргументом можна не погодитись, оскільки таке «возз'єднання» справедливості, добросовісності і розумності в одному пункті відбулось скоріше не з метою заперечення самостійності цих трьох засад в цивільному законодавстві, а з метою підкреслення тісного зв'язку усіх трьох принципів в різних цивільно-правових ситуаціях. Але, якщо розмірковувати таким чином, то і «судовий захист цивільного права та інтересу» доцільно поставити поруч із розумністю та справедливістю у зв'язку із тим, що вони є нерозривно пов'язаними, а здійснення судового захисту нерозумно та несправедливо є підставою для визнання відповідного рішення судді протиправним та настання для нього юридичної відповідальності у порядку, визначеному законодавством. Такі «паралелі» у рамках взаємодії усіх принципів цивільного права, визначених у ст. 3 ЦК України можна проводити надалі. З урахуванням вищевикладеного, вважаємо за доцільне взяти за основу правила законодавчої техніки:

1. змінити структуру ст. 3 ЦК України, а саме: замість шести пунктів формально закріпити вісім пунктів, таким чином структурувавши зміст п. 6 на три самостійні пункти, закріпивши «розумність», «справедливість» та «добросовісність» в окремих пунктах вказаної статті ЦК України.

2. доповнити зміст виокремлених пунктів ст. 3 ЦК України шляхом надання кожному з принципів термінологічне закріплення.

В основу законодавчого визначення терміну «розумність» доцільно вкласти подвійну її сутність, що визначаються, з одного боку – суб'єктивною складовою, оскільки розумність реалізується насамперед в усвідомленій раціональній діяльності людини, а з іншого – об'єктивною складовою, що розкривається як об'єктивний критерій існування і функціонування права в цілому. Важливо також звернути увагу на те, що у змісті визначення ми вживаємо поняття «суб'єкт права», а не «учасник чи суб'єкт правовідносин» у зв'язку із більш конкретним змістовним наповненням саме першого варіанту. Таким чином, визначаючи розумність як засаду раціональності в поведінці (діяльності, діяннях, правовій активності тощо) саме суб'єкта права, ми автоматично поширюємо її не лише на особу, яка є безпосереднім учасником правовідносин, але і на суб'єкта правотлумачення, правозастосування, правотворчості, на публічну або приватну особу, яка ще не почала безпосередньо реалізовувати свої юридичні права та обов'язки, але яка вже є носієм правосвідомості. Підкреслюємо, що будь-яка правова активність в ідеалі має відповідати принципу розумності, тим самим забезпечувати раціональність та пропорційність у всій правовій площині. Отже, логічно, що на основі першої частини легального визначення будуть формуватися такі юридичні конструкції, як «розумний господар», «розумний акціонер», «розумний директор», «розумні сумніви» тощо.

Крім того, до складу пропонованого нами законодавчого визначення поняття «розумність» віднесено наступні ключові її властивості, а саме:

3 об'єктивна обґрунтованість, яка, перш за все, передбачає, що застосування правової норми та здійснення правового впливу на конкретні

суспільні відносини повинні мати достатні підстави, які об'єктивно відображають необхідність здійснення саме такого правового регулювання;

4 ефективність, що є характеристикою раціональності правового регулювання, яке має забезпечувати об'єктивно необхідні результати при оптимальних витратах та часового проміжку задля досягнення таких результатів;

5 зваженість, яка є характеристикою права, формалізованого, інтерпретованого та реалізованого на раціональних засадах. Зазначена властивість визначає право як важливий соціальний регулятор, яке є результатом інтелектуальної діяльності людини;

6 пропорційність засобів правового регулювання його меті, що є запорукою реалізації принципу розумності в праві.

Окремо варто звернути увагу на таку юридичну категорію, як «розумні очікування», яка все частіше використовується законодавцем для формулювання законодавчих положень. Застосування вказаної юридичної категорії походить від презумпції правомірності поведінки людини, якщо інше не встановлено і не доведене у передбаченому законом порядку. На фоні ускладнення суспільних відносин з'являються нові правові предикати, які поступово розширюють арсенал юридичних інструментів задля забезпечення більш повноцінної реалізації прав та ефективного виконання обов'язків в сучасних умовах розвитку життя. Поруч із поняттям суб'єктивного права та суб'єктивного обов'язку законодавець все частіше починає оперувати такими правовими категоріями, як свобода, законний інтерес, публічний та приватний інтерес і, зокрема, розумні очікування. Останнє правове поняття, у свою чергу, є зовнішнім проявом такої вимоги принципу розумності, як обачність і передбачуваність права.

Важливість і актуальність наукового дослідження, практичного застосування і забезпечення юридичної регламентації конструкції «розумних очікувань» в Україні зумовлені тим, що ця «погранична» юридична модель забезпечує юрисдикційний захист для особи навіть в тих випадках, коли

неможливо вказати на порушення конкретного суб'єктивного права чи недотримання іншим суб'єктом конкретного кореспондуючого юридичного обов'язку. Крім того, необхідність імплементації даної правової концепції зумовлена євроінтеграційними процесами в Україні, зобов'язаннями нашої держави, що випливають із Угоди про асоціацію з ЄС і положеннями Концепції «Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [40]. Варто пам'ятати, що ЄСПЛ достатньо часто розглядає та вирішує справи, в яких має місце порушення державою-учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на підставі порушення відповідною країною законних (розумних) очікувань особи. На превеликий жаль, стороною не однієї подібної справи є сама Україна. У зв'язку із цим, створення належної моделі правового забезпечення розумних очікувань в українському законодавстві стане запорукою підвищення на міжнародній арені авторитету України як правової держави, яка спрямовує свою діяльність на забезпечення ефективного юрисдикційного захисту приватної особи, а не на порушення та численні обмеження її прав, гарантованих нормами міжнародного права.

Для того, щоб належним чином юридично регламентувати стандарт законних (розумних) очікувань на внутрішньодержавному рівні, необхідно ретельно вивчити підхід ЄСПЛ до реалізації та захисту цього правового предикату, а потім успішно із урахуванням вітчизняних соціально-правових особливостей його імплементувати. Отже, відповідно до правової позиції ЄСПЛ у справах Федорченко проти України, Сук проти України, Прессос Компанія Навьєра А.О. та інші проти Бельгії [135; 137; 139] тощо, право власності може бути «існуючим майном» або коштами, включаючи позови, для задоволення яких позивач може обґрунтовувати їх принаймні «виправданими очікуваннями» щодо отримання можливості ефективного використання права власності. Враховуючи судову практику ЄСПЛ та гостру необхідність правового забезпечення концепції «легітимних очікувань» у цивільному законодавстві України вважаємо за доцільне удосконалити термінологічне визначення поняття

«право власності», розширивши його зміст, що на сьогодні викладене у змісті ст. 316 Цивільного кодексу України. У зв'язку з цим пропонуємо викласти ч. 1 ст. 316 Цивільного кодексу України в наступній новій редакції:

Стаття 316. Поняття права власності

1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб та легітимні (або розумні, або виправдані, або законні) очікування особи на ефективне здійснення нею права власності.

Варто зазначити, що при розробці правової моделі «розумних очікувань» в розрізі українського законодавства, необхідно попередити небажане злиття двох різних концепцій: приватно-правового принципу захисту добросовісних дій (*bona fides acts*) та публічно-правового принципу захисту законних очікувань, оскільки останній панує виключно у сфері діяльності суб'єктів публічної адміністрації та органів законодавчої влади [199]. Водночас, наголошуючи на пріоритетному публічно-правовому змісті концепції «законних очікувань», при формуванні вітчизняної моделі їх правової регламентації варто звернутись до правового досвіду Великої Британії, оскільки саме англійські адміністративні суди стали «першовідкривачами» такого юридичного феномену як законні (розумні) очікування. У цілому зміст даної концепції можна викласти наступним чином: якщо суб'єкт владних повноважень створив для осіб обґрунтовані підстави сподіватись на отримання певних прав понад ті, що гарантуються у відповідності до принципів справедливості і природного права, конкретні особи вважаються такими, які мають законні (легітимні) очікування, що підлягають захисту [202]. Тобто, виходячи із цього, у правовому забезпеченні концепції розумних очікувань має бути закріплена обов'язкова наявність як однієї із сторін у відповідному спорі – суб'єкта владних повноважень, рішення, дія чи бездіяльність якого стали підставою для виникнення законного (розумного) очікування. Таку правову позицію висловлює англійський дослідник Т. Ленг. Виходячи із практики Європейського Суду, науковець відзначає, що легітимні очікування виникають як результат:

1) висловлення органом влади чіткої позиції в індивідуальній справі; 2) ясної вказівки у регламенті чи іншому загальному акті; 3) введення в оману, якщо ця омана була створена діями владного органу; 4) розумного очікування, спричиненого діями Союзу у конкретній ситуації, особливо, якщо таке очікування є вибіркоким, дає підстави вважати, що лише певні групи опиняться у більш сприятливому становищі чи користуватимуться певними вигодами [214, с. 171–172].

Отже, останнім ключовим елементом у вітчизняному правовому забезпеченні принципу захисту законних (розумних) очікувань є законодавче закріплення спорів, що виникають з приводу «розумних» очікувань, за юрисдикцією конкретного суду (судів). У цьому контексті маємо два альтернативні шляхи: судовий захист або в межах загальної юрисдикції, або в порядку адміністративного судочинства. Можливість забезпечення захисту законних (розумних) очікувань приватної особи зумовлена тим, що предметом відповідного спору завжди буде майно даної особи в розширювальному розумінні ст. 1 Протоколу Конвенції 1950 р. Тобто, законні очікування доцільно вважати особистим майновим правом. Але з іншого боку, в рамках захисту легітимних очікувань йде ж мова як правило про певне рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого відбулось порушення цих очікувань, тому як альтернативу першому варіанту можна запропонувати захист «розумних» очікувань адміністративними судами. Другий варіант юрисдикційного захисту законних (розумних) очікувань є доцільним з огляду як мінімум на дві обставини. По-перше, відповідно до статистичних даних діяльності загальних та адміністративних судів в Україні [47–52], завантаженість адміністративних судів є меншою порівняно із навантаженням на загальні суди. По-друге, аналізуючи досвід інших країн як континентальної, так й англосаксонської правової сім'ї, можемо прийти до висновку, що юрисдикція саме адміністративних судів включає в себе захист легітимних очікувань приватних осіб. Але, проаналізувавши п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу про адміністративне судочинство, маємо зазначити, що серед законодавчо

визначених видів публічно-правових спорів, які є предметом адміністративної справи, немає тих, що виникають з приводу захисту та реалізації законних (виправданих) очікувань приватної особи, у зв'язку із чим необхідно внести відповідні доповнення до зазначеної статті і доповнити п. 2 ч. 1 ст. 4 КАС України новим абзацем 5, виклавши його в наступній редакції:

публічно-правовий спір - спір, у якому:

хоча б одна сторона є суб'єктом владних повноважень, а іншою стороною є приватна особа, на яку поширюються його повноваження і спір виник у зв'язку із порушенням даним суб'єктом владних повноважень виправданих (розумних) очікувань приватної особи на отримання та (або) реалізацію певного права на підставі рішення, дії чи бездіяльності відповідного суб'єкта владних повноважень.

Одним із найважливіших юридичних стандартів правової розумності, який потребує посилення юридичної регламентації в рамках судочинства є розумність строків судового провадження. Вагоме значення цієї керівної засади в судовому процесі зумовлено тим, що саме суд уповноважений здійснювати захист прав, свобод і законних інтересів у порядку та на підставах, визначених законом (ст. 55 Конституції України) [71]. Держава має забезпечити таку систему судоустрою та судочинства, при якій відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів, а також притягнення до юридичної відповідальності винних осіб відбувалось би своєчасно, фактично у той проміжок часу, коли об'єктивно є така потреба та доцільність. Отже, законодавча регламентація строків проведення різних стадій судових проваджень, в межах яких судових захист був би своєчасним, ефективним та результативним, є одним із превалюючих завдань сучасної України. У зв'язку з цим важливе місце серед напрямків покращення стану реалізації принципу розумності займає вдосконалення правового забезпечення цієї правової засади в межах кримінального процесуального права України. У державі, яка на конституційному рівні визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, необхідно чітко і

якісно юридично регламентувати межі, в тому числі і часові, державного втручання, яке має бути достатньо передбаченим, вмотивованим, відповідати вимогам демократизму, в цілому бути об'єктивно обґрунтованим та розумним [71].

В контексті зазначеного вище, аналізуючи статистичні дані, наведені ЄСПЛ, які узагальнюють кількість порушень конкретних конвенційних положень державами, які ратифікували даний міжнародний акт, з 1959 по 2019 рік, можемо побачити, що «рекордсменом» по невиконанню є універсальне та об'єктивне зобов'язання кожного члена Ради Європи дотримуватись принципу розумності строків судового провадження. У цьому контексті, Україна «не може похвалитись» наявністю ефективної, справедливої судової системи, яка б забезпечувала своєчасний захист прав і основоположних свобод людини. В якості підтвердження цієї тези, маємо змогу використати вже згадані вище статистичні дані ЄСПЛ, відповідно до яких з моменту набуття чинності Конвенції до 2019 року включно 40,5 % усіх заяв до Суду проти України стосувались порушень права людини на справедливий суд Українською державою в особі її уповноважених органів і суб'єктів. У світлі нашої наукової роботи, заслуговують особливої уваги наступні статистичні дані: 30,4% заяв, у свою чергу, містили обвинувачення України у невиконанні її конвенційного зобов'язання щодо розгляду справ справедливим і неупередженим судом у розумні строки [223]. Виходячи з вказаних статистичних показників правове забезпечення принципу розумності в кримінальному процесі потребує свого перегляду і вдосконалення з метою підвищення рівня його реалізованості. Так, станом на 31.12.2019 р. на розгляді в ЄСПЛ перебувало загалом 59 800 справ проти держав – сторін Конвенції, з них 8 850 справ – проти України, що складає 14,8 % від загальної кількості справ. У зв'язку з цим Україна займала 3-тє місце серед усіх країн – членів Ради Європи за кількістю справ, що розглядаються проти держави [197].

Враховуючи вказану статистику Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини визначив серед основних проблем, які призвели до

констатації Європейським судом порушень Україною положень Конвенції, в тому числі і недоліки дотримання вимог принципу розумності, а саме: надмірна тривалість проваджень у цивільних і кримінальних справах [197]. Безумовно, основною вимогою для здійснення кримінальних проваджень із дотриманням розумності його строків є чітка юридична регламентація початку і завершення їх перебігу, а також їх змісту. В цьому плані В. І. Маринів вважає, що для вирішення питання про визначення розумності строків необхідно проаналізувати вітчизняну судову практику та рішення ЄСПЛ. Вчений зазначає, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України не дає відповіді на питання, що є початком та закінченням строку для визначення його розумності [88, с. 260–261]. Для вдосконалення правового забезпечення принципу розумності строків кримінального провадження варто врахувати усталену практику ЄСПЛ, відповідно до якої «розумний строк» починається з того моменту, коли особі пред'явлено обвинувачення; це може статися до того, як справа попаде до суду, зокрема, з дня арешту, з дати, коли зацікавлену особу було повідомлено про те, що проти неї порушено кримінальну справу, або з дня, коли було розпочате досудове слідство (див. рішення ЄСПЛ у справі «Меріт проти України» 2004 р.) [131]. Виконання рішення, прийнятого судом, має також розцінюватися як складова частина «судового розгляду» в сенсі положень Конвенції (див. рішення ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції» (1997 р.) [128].

Що стосується застосування принципу «розумність строків» під час здійснення кримінального провадження, то на практиці виникає багато проблемних питань з цього приводу. Найменше проблем дотримання розумних строків виникає на стадії досудового провадження. На нашу думку, це зумовлено насамперед тим, що: 1) в КПК України чітко визначені строки досудового розслідування; 2) нагляд за дотриманням строків досудового розслідування здійснюється прокурором та судом; 3) за порушення процесуальних строків під час досудового розслідування винних осіб можна притягти до відповідальності.

Проте незважаючи на ці позитивні риси юридичної регламентації та практичної реалізації засади розумності строків у досудовому розслідування зустрічаються випадки багаторічного тримання підозрюваної особи в стінах слідчих ізоляторів в нестерпних умовах.

З урахування зазначеного вище, перш за все, необхідно забезпечити правові умови неухильного дотримання ч. 4 ст. 28 КПК України, відповідно до якої гарантується першочерговий судовий розгляд проваджень, у яких підозрювані чи обвинувачені тримаються під вартою. У цьому контексті, ми маємо юридично регламентувати настання дисциплінарної відповідальності тих посадових осіб, вина яких доведена у порушенні даного положення КПК України. У разі невиконання ухвали про привід, невідкладно порушувати питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності винних у бездіяльності посадових осіб, а також звертатися до правоохоронних органів щодо розслідування фактів такої бездіяльності. Крім того, з метою попередження затягування кримінального провадження та реалізації засади змагальності сторін в межах забезпечення явки своїх свідків у судовому засіданні, закріпити у змісті КПК України повноваження щодо вирішення судом питання про розгляд відповідної кримінальної справи без тих свідків, які систематично не з'являються без поважної причини.

Крім того, необхідно поширити практику застосування судом у порядку та на підставах визначених кримінальним процесуальним законодавством санкцій за порушення принципу розумності щодо тих учасників, які цілеспрямовано не з'являються у судовому засіданні, проте явка яких є обов'язковою для забезпечення справедливого вирішення відповідної кримінальної справи. У цьому контексті необхідно законодавчо запропонувати альтернативні санкції для таких недобросовісних учасників судового провадження: попередження, грошове стягнення, примусовий привід тощо.

З метою підвищення іміджу України на міжнародній арені та уникнення численних позовів до ЄСПЛ проти нашої держави у зв'язку із порушенням її органами принципу розумності строків судового розгляду справи, необхідно

законодавчо посилити регламентацію механізму забезпечення принципу розумності в праві. Зокрема, доцільно було б закріпити на законодавчому рівні в цивільному, адміністративному та господарському судочинстві повноваження апеляційних та касаційних судів при перегляді рішень судів нижчих інстанцій досліджувати питання дотриманням ним розумних строків провадження. У разі виявлення фактів порушення судами нижчих інстанцій розумних строків провадження суди апеляційної та касаційної інстанції мали б повноваження постановити окрему ухвалу та направити її до Вищої ради правосуддя щодо розгляду відповідних фактів та застосування відповідних заходів правового характеру. Відповідно внести зміни і доповнення до ст. 262 ЦПК України, ст. 246 ГПК України, ст. 249 КАС України. Оскільки в кримінальному судочинстві інститут окремих ухвал не передбачено, тому доцільно закріпити у змісті КПК України повноваження апеляційних та касаційних судів при перегляді рішень судів нижчих інстанцій досліджувати питання дотриманням ним розумних строків провадження і у випадку встановлення таких фактів – повідомляти Вищу раду правосуддя.

Крім того, аналізуючи судову практику ЄСПЛ у справах, пов'язаних із порушенням розумних строків розгляду кримінальних справ можемо узагальнити, що досить часто порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відбувається у зв'язку недоставлянням без поважних причин у судові засідання осіб, які тримаються під вартою. У цьому контексті, доцільно посилити на законодавчому рівні юридичну відповідальність тих посадових осіб, які винні в цьому.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує питання захисту прав особи, до якої був застосований запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, але яка була визнана остаточно судом невинною. Враховуючи необхідність посилення засад людиноцентризму у сучасному кримінальному праві та кримінальному провадженні, необхідно законодавчо визначити право виправданої особи на отримання грошової компенсації, зазначивши конкретний розмір такої компенсації за кожен день тримання під вартою та порядок її отримання. У

цьому контексті варто пам'ятати, що відповідно до практики ЄСПЛ, ефективним правовим захистом для особи є можливість оскаржити в суді затягування справи та отримати відшкодування (див. рішення ЄСПЛ по справі «Меріт проти України») [131].

Аналізуючи судову практику національних судів України та рішення ЄСПЛ у справах про порушення Україною статті абз. 1 ст. 6 Конвенції найбільше випадків затягування процесу, а отже і порушення принципу розумності строків відбувається на стадії безпосереднього судового розгляду. Ця ситуація зумовлена декількома основними недоліками вітчизняного правового забезпечення:

4 відсутністю в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України чітко регламентованих часових рамок судового розгляду відповідних справ;

5 відсутністю правового механізму нагляду за дотриманням строків під час судового розгляду;

6 наявність цілого ряду складнощів в межах притягнення винних осіб у затягуванні судового розгляду справи до юридичної відповідальності.

Коли під час судового розгляду кримінального провадження на національному рівні порушується принцип «розумності строків» та не вдається притягнути винних до відповідальності, така можливість є на міжнародному рівні. Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово визнавав дії органів влади України, зокрема суду, такими, що порушують принцип «розумності строків». Проаналізувавши судову практику ЄСПЛ, можна стверджувати, що Україні недостатньо лише закріпити розумність строків судового провадження як основну засаду кримінального судочинства, але регламентувати ефективні правові механізми дотримання розумних строків під час досудового розслідування та розгляду судом кримінальних справ та запровадити дієві юридичні інструменти задля протидії затягуванню судового процесу на рівні внутрішнього кримінального процесуального законодавства. У цьому контексті є показовим досвід Польщі. Так, ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Кудла проти

Польщі» (2000 р.) [130] зазначив порушення ст. 13 Конвенції, що полягає у відсутності у заявника ефективного засобу юридичного захисту в національному судовому органі, що не дає можливості реалізувати право на судовий розгляд справи в розумні строки. У зв'язку з цим Суд зобов'язав Польщу сплатити заявникові значну суму справедливої сатисфакції за допущені порушення [75, с. 371]. На виконання вищевказаного рішення Польща прийняла у 2004 році Закон «Про скарги на порушення права сторони у судовому провадженні на розгляд справи в розумний строк». Аналогічні закони були прийняті в Італії, Португалії, Фінляндії та Хорватії [75, с. 373]. На нашу думку, такий досвід іноземних країн є позитивним для України і може бути запозичений. Тому, прийняття аналогічного законодавчого акту в нашій державі стане не лише інструментом захисту права сторони судового провадження на ефективне та своєчасне відправлення правосуддя, але і першою фундаментальною сходинкою до досягнення розбудови національної судової системи, яка б змогла забезпечити достатньо швидкий та не менш справедливий розгляд усіх судових справ.

Посилення правового забезпечення принципу розумності в праві України буде неефективним без вжиття інших заходів наукового та організаційно-правового характеру, що дозволять посилити його реалізацію, впровадити в правову систему України європейські стандарти його функціонування. З огляду на зазначене вище до таких шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України вважаємо за доцільне віднести наступні.

1. Активізувати роботу по узагальненню практики Верховного Суду, яка стосується розгляду судових справ, пов'язаних із реалізацією або порушенням принципу розумності. Вбачається особливо важливим – посилити роботу над узагальненням правових позицій Верховного Суду в цьому питанні, аналізом практики відступлення від них. Відповідно до ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що

містить відповідну норму права. Частиною 6 ст. 13 вказаного законодавчого акту передбачає також, що такі висновки враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [45]. Незважаючи на певну неузгодженість зазначених положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» слід відзначити важливу роль таких висновків Верховного Суду в частині реалізації принципу розумності в праві. Крім того, положеннями ряду процесуальних кодифікаційних актів (ст. 237 ГПК України, ст. 264 ЦПК України, ст. 242 КАС України) законодавчо закріплено обов'язок відповідного суду врахувати висновки щодо застосування норм права, викладених в постановках Верховного Суду, зокрема при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин [22; 59; 192]. Так само в межах кримінального судочинства положеннями КПК України передбачено обов'язок суду, обираючи і застосовуючи норми закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, врахувати висновки щодо застосування відповідних норм права, що викладені в постановках Верховного Суду (ч. 6 ст. 368 КПК України [78]).

Варто підкреслити, що нестабільність і неузгаальненість судової практики є однією із ключових вад національної судової системи, яка особливо загострюється при колізійних положеннях законодавства України, наявності в його положеннях неточних формулювань, абстрактних правових конструкцій тощо. У зв'язку із тим, що вітчизняне правове забезпечення принципу розумності відзначається недоліками, в тому числі і тими, на які ми звертали увагу вище, через свою невпорядкованість та надмірно загальний характер формулювань юридичних норм, узагальнення судової практики набуває особливо важливого значення. Досі в українських судах можна зустріти ситуацію, коли ані сторони судового розгляду, ані їх представники не можуть передбачити тривалість судового провадження. Однією із головних причин цього є суперечливість правових позицій самого Верховного Суду (та колишнього Верховного Суду України), викладених в рішеннях щодо принципу розумності по аналогічним питанням у сфері однорідних правовідносин. Слід

відзначити, що чинне законодавство також не надає відповідь на питання суперечливості правових позицій Верховного Суду та колишнього Верховного Суду України. Саме тому з метою вдосконалення застосування принципу розумності необхідно посилити роботу з узагальнення практики Верховного Суду в частині розгляду судових справ, пов'язаних із принципом розумності, особливо посилити роботу над узагальненням його правових позицій в цьому питанні.

2. Ще одним шляхом вдосконалення функціонування принципу розумності в праві України є активізація діяльності Пленуму Верховного Суду в частині надання ним роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування положень законодавства, які регламентують зміст та порядок реалізації принципу розумності в праві України при вирішенні судових справ. Відповідно до п. 10-2 ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Пленум Верховного Суду за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ [45]. Аналіз становлення та розвитку вітчизняної законодавчої бази доводить високий рівень її колізійності, що відбивається як на правовому забезпеченні принципу розумності в праві, так і на рівні його функціонування в правовій системі. Активізація діяльності Пленуму Верховного Суду стане дієвим засобом надання роз'яснень тих положень матеріального та процесуального законодавства, які стосуються принципу розумності.

1) В якості ще одного шляху вдосконалення функціонування принципу розумності в праві України вважаємо за доцільне відзначити узагальнення практики ЄСПЛ в частині відповідальності держави за порушення розумності судових проваджень, виконання обов'язку держави щодо реалізації розумних очікувань (легітимних сподівань) приватної особи та охорони інших предикатів принципу розумності у юридичній практиці. Проведений нами вище аналіз статистичних даних роботи ЄСПЛ дозволив підсумувати, що «рекордсменом» по невиконанню положень Конвенції є порушення зобов'язань членів Ради

Європи в частині дотримання принципу розумності строків судового провадження. І Україна в цьому плані є в числі лідерів-порушників порівняно з іншими країнами – членами Ради Європи. У цьому контексті маємо зазначити, що у своїй судовій діяльності ЄСПЛ з метою економії часу та ресурсів при отриманні типової справи не починає її розгляд, а автоматично виносить те рішення, яке вже раніше було винесене Судом у зразковій справі. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне посилити застосування практики ЄСПЛ при вирішенні судових справ, в тому числі і в частині застосування принципу розумності. З огляду на це пропонуємо покласти на Пленум Верховного Суду повноваження в частині здійснення аналізу та систематизації практики Європейського суду з прав людини, надання роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування практики Європейського суду з прав людини при вирішенні судових справ. Таким чином доцільно частину другу статті 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доповнити пунктом 10-3 такого змісту:

«10-3) здійснює аналіз та систематизацію практики Європейського суду з прав людини, надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування практики Європейського суду з прав людини при вирішенні судових справ».

2) Вважаємо важливим посилити підготовку кадрів вищої освіти шляхом запровадження відповідних спеціалізованих вибіркового блоків навчальних дисциплін на освітніх ступенях Бакалавр та Магістр, введення нормативних дисциплін «Принципи права», «Принципи судочинства», «Принципи права та судочинства в практиці ЄСПЛ тощо. Вказаний напрям посилення кадрового забезпечення юридичної практичної діяльності відбуватиметься у відповідності до стандартів вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів. Відповідно до положень Стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого Наказом МОН України від 20.07.2022 р. [152] визначено, що результатом навчання має стати здатність здобувача освіти розв'язувати складні

спеціалізовані задачі у галузі правничої діяльності. Здобувач освіти має бути спроможним застосовувати в професійній діяльності основні сучасні правові доктрини, цінності та принципи функціонування національної правової системи. При чому досягнення таких результатів повинно бути засноване в тому числі на здатності: застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентної практики Європейського суду з прав людини (СК 4) та застосовувати правові принципи та доктрини (СК 8). Крім того, відповідно до положень Стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженого Наказом МОН України від 20.07.2022 р. [151] передбачено, що здобувач освіти має бути здатним аналізувати та оцінювати вплив правової системи Європейського Союзу на правову систему України, а також аналізувати та оцінювати вплив Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини на розвиток правової системи та правозастосування в Україні. Також здобувач освіти повинен бути здатним застосовувати знання та розуміння основних засад (принципів) та процедур судочинства в Україні (СК 7). Набуття цих фахових компетентностей має відбуватись насамперед задля досягнення відповідного результату навчання – аналізувати взаємодію міжнародного права та міжнародно-правових систем з правовою системою України на основі усвідомлення основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування права (РН 10). Саме впровадження зазначених вище навчальних дисциплін в навчальні програми бакалаврського та магістерського ступенів вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» на нашу думку зможе забезпечити як формування фахових компетентностей майбутнього правника, так і досягнення відповідних складових результатів навчання, затверджених цими Стандартами. В межах цього заходу важливим буде посилити функціонування інституту підвищення кваліфікації суддів, працівників правоохоронних органів, системи адвокатури, юристів-практиків в частині набуття знань та практичних навичок реалізації

принципів права та принципів судочинства відповідно до європейських стандартів.

3) На нашу думку, ще одним перспективним шляхом посилення функціонування принципу розумності в праві України є активізація наукових досліджень теоретико-правових та галузевих аспектів принципів права та принципів судочинства. Особливо перспективним вбачається вивчення принципу розумності в праві крізь призму його функціонального призначення та ролі в сучасних умовах розвитку правової системи України, особливостей його правового забезпечення, шляхів удосконалення тощо. Важливим напрямом має стати розвиток правової принципології, складовою якого має стати вивчення принципу розумності в праві. Розвиток принципології дозволить суттєво концептуалізувати наукові дослідження як принципів права в цілому, так і принципу розумності в праві. Серед перспективних напрямів наукового дослідження принципу розумності в праві є теоретико-правові аспекти, що охоплювали б питання: системоутворюючого значення принципу розумності в праві, напрямів його впливу на здійснення юридичної практичної діяльності, співвідношення правового регулювання та практики реалізації в правовій системі України та країн Європейського Союзу, перспективи розвитку та шляхи вдосконалення функціонування принципу розумності в правовій системі України тощо. Здійснення наукових досліджень принципу розумності в межах зазначених нами напрямів ми визначаємо як перспективне, що дозволить в подальшому продовжити вивчення предмету цієї дисертаційної роботи як в межах нашої подальшої наукової роботи, так і зі сторони інших науковців, що будуть цікавитись цією проблематикою.

4) Важливим шляхом удосконалення функціонування принципу розумності права в Україні є посилення його доктринальної інтерпретації, узагальнення та вироблення усталеного підходу до його розуміння. Вище ми вже звертали увагу на недоліках термінологічного забезпечення цього принципу у вітчизняній правовій системі. Тому одним з альтернативних, водночас дієвим способом посилення функціонування розумності в праві має стати вироблення

узагальненого доктринального його розуміння та його закріплення у змісті відповідного юридичного енциклопедичного джерела. В основу такого визначення має бути вкладено поняття та ознаки принципу розумності в праві, його функціональне призначення та правове забезпечення як на міжнародному рівні, так і на рівні законодавства України, практики діяльності ЄСПЛ, Конституційного Суду України та Верховного Суду. Створення подібного словника матиме на меті уніфікацію подальшого термінологічного забезпечення принципу розумності. В основній частині роботи нами було наголошено на необхідності внесення змін до Цивільного кодексу України, що передбачатимуть, з одного боку, виокремлення розумності як окремої самостійної засади цивільного законодавства, а з іншого боку – термінологічне визначення принципу розумності. На нашу думку, це стане першою «сходинкою» в будівництві цілісної моделі юридико-термінологічного забезпечення розумності в праві, а доктринальною основою такої вітчизняної моделі мають стати юридичні енциклопедичні джерела, які уніфікують розуміння не лише поняття «принцип розумності», але і інших суміжних понять – «розумні очікування», «розумні сумніви», «розумний господар», «розумні строки», «розумний акціонер» тощо.

Висновки до Розділу 3

- Міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві має універсальний характер, переважно реалізоване в нормах міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного приватного права, міжнародного права соціального захисту тощо. Окрім того, міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві переважно реалізоване при закріпленні: строків здійснення юридичних процедур; підстав вчинення конкретних дій уповноваженим суб'єктом в частині розумного доступу до інформації; розміру збитків або шкоди, що завдана неправомірними

діями або нещасним випадком; заходів з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті для подолання негативних наслідків господарської діяльності; розміру витрат на попереджувальні заходи щодо недопущення заподіяння збитків; заходів, які були чи повинні бути вжиті задля відтворення нормального стану навколишнього середовища; розмірів офіційних зборів та ін.

- Правове забезпечення принципу розумності в законодавстві України має предметно-конкретизований характер, переважно реалізоване в нормах конституційного, цивільного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного процесуального, податкового, виборчого права, права адміністративного судочинства та ін.

- Принцип розумності в цивільному праві України закріплений в нормах таких його інститутів як інститут договірної права, деліктного права, цивільно-правової відповідальності тощо, а також є складовим елементом системи принципів сімейного права України.

- Слід відзначити не лише зростаючу роль принципу розумності в праві, але і його невід'ємність від стандартів функціонування сучасної правової системи, який виступає умовою її ефективності функціонування та засобом її виміру. З огляду на це сьогодні принцип розумності в праві потребує не лише законодавчого визнання, але і законодавчого закріплення механізму його функціонування, посилення тлумачення його сутності та змісту (особливо крізь призму існуючих позицій Європейського суду з прав людини), а також забезпечення його поширення в практиці правозастосування в Україні.

- Правове забезпечення принципу розумності в праві України можливо узагальнити в залежності від: 1) рівня формалізації, яке представлено на: міжнародно-правовому та національному (внутрішньодержавному) рівнях; 2) характеру норм права, що дозволяють регламентувати принцип розумності за допомогою: матеріальних та процесуальних норм права; 3) форм правового закріплення, що реалізовано у доктринально-правовій; прецедентно-правовій та нормативно-правовій формах.

- Обґрунтовано напрями вдосконалення правового забезпечення принципу розумності в праві та підготовлено конкретні законодавчі пропозиції щодо: а) зміни структури та доповнення новими пунктами статті 3 ЦК України; б) удосконалення термінологічного визначення поняття «право власності», розширивши його зміст (ч. 1 ст. 316 ЦК України); в) поширення юрисдикції адміністративних судів на публічно-правові спори, які стосуються порушення легітимних очікувань приватних осіб (абз. 5 п. 2 ч. 1 ст. 4 КАС України); г) посилення правової регламентації розумності строків судового провадження (ст. 262 ЦПК України, ст. 246 ГПК України, ст. 249 КАС України) тощо; д) законодавчого визначення права виправданої особи на отримання грошової компенсації, зазначивши конкретний розмір такої компенсації за кожен день тримання під вартою та порядок її отримання; є) покладення на Пленум Верховного Суду повноваження в частині здійснення аналізу та систематизації практики Європейського суду з прав людини, надання роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування практики Європейського суду з прав людини при вирішенні судових справ (п. 10-3 ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

- В якості шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України визначено: 1) надання Конституційним Судом України системного тлумачення п. 7 ч. 1 ст. 129 Конституції України у сукупності із іншими взаємопов'язаними положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України щодо розумного строку розгляду судових справ; 2) запровадження практики застосування судом у порядку та на підставах визначеним кримінальним процесуальним законодавством санкцій за порушення принципу розумності; 3) активізація роботи по узагальненню практики Верховного Суду, яка стосується розгляду судових справ, пов'язаних із реалізацією або порушенням принципу розумності; 4) посилення діяльності Пленуму Верховного Суду в частині надання ним роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування положень законодавства, які регламентують

зміст та порядок реалізації принципу розумності в праві України при вирішенні судових справ тощо.

- Перспективним напрямом посилення функціонування принципу розумності в праві України є активізація наукових досліджень теоретико-правових та галузевих аспектів принципів права та принципів судочинства. Особливо перспективними вбачається вивчення принципу розумності в праві крізь призму його: а) функціонального призначення та ролі в сучасних умовах розвитку правової системи України; б) правового забезпечення; в) загального розвитку правової принципології, складовою якого має стати вивчення принципу розумності в праві, що дозволить суттєво концептуалізувати наукові дослідження як принципів права в цілому, так і принципу розумності в праві; г) системоутворюючого значення, що забезпечує вплив на здійснення юридичної практичної діяльності, визначає співвідношення правового регулювання та практики реалізації; д) перспектив розвитку та шляхів вдосконалення функціонування в правовій системі України тощо.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведені дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві вважаємо за доцільне окремо зупинитись на ключових положеннях, які відображатимуть результати проведеної нами науково-дослідної роботи. Підбиваючи підсумки проведеному науковому дослідженню, перш за все, варто наголосити на тому, що в межах цієї наукової роботи ми намагались розкрити принцип розумності в праві як особливий теоретико-правовий феномен, який представлено в межах закономірностей:

1) історико-методологічного характеру, що дозволило встановити особливості зародження та розвитку світоглядного і наукового пізнання принципу розумності в праві, охарактеризувати сучасний стан його наукового дослідження, визначити перспективи наукового вивчення предмету цієї дисертаційної роботи та її методологічну основу;

2) категоріального плану, в результаті чого було виокремлено та охарактеризовано зміст ознак принципу розумності в праві, уточнено його доктринальне визначення та з'ясовані функціональні можливості;

3) нормативно-прикладного характеру, що надало змогу розкрити особливості міжнародного та внутрішньодержавного правового забезпечення принципу розумності в праві України, а також обґрунтувати напрями вдосконалення його правового забезпечення і функціонування.

Найбільш суттєві результати, положення, висновки і пропозиції, отримані в процесі дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві, відображають теоретичні узагальнення та нове вирішення наукового завдання і зводяться до наступного.

1. Сучасний стан наукового пізнання принципу розумності в праві визначається положеннями: 1) *правової гносеології*, в межах якої розглядається як першоджерело права, що походить від загальної раціональної ідеї про необхідність правового унормування життя людей, тлумачення та реалізації права на основі раціонального сприйняття людиною правової дійсності та її

інтелектуальної діяльності; 2) *комунікативної теорії права*, що розкривають принцип розумності в праві крізь призму сприйняття правової сфери як прояву взаємодії людей, рівень інтелектуального розвитку та юридичних знань яких дозволяють їм бути суб'єктами правового регулювання; 3) *правової антропології*, які характеризують принцип розумності в праві крізь призму його впливу на суспільне життя, виходячи із засад загальної корисності для людей, оскільки «нерозумне» право в жодному разі не може здійснювати вплив на суспільне життя, воно потенційно нівелює цінність людини, а отже є шкідливим для людини і для людського середовища; 4) *правової аксіології*, методологічне значення яких дозволяє охарактеризувати принцип розумності в праві як засаду його існування та функціонування, що забезпечує ефективну дію правової норми як одного із елементів раціонального і «розумного» правового регулятора; 5) *онтології права*, що визначає принцип розумності в праві в межах загальної проблеми розуміння права, де центральне місце займатиме питання сутності правового розуму, що є його вимогою, критерієм виміру та джерелом.

2. Пізнавальний потенціал принципу розумності в праві як теоретико-правового феномену визначається: по-перше, походженням від природної спроможності людини до свідомої, осмисленої діяльності, без якої неможливі формалізація права, його тлумачення та подальша реалізація; по-друге, сутністю, оскільки його виникнення, розвиток та функціонування пов'язані із забезпеченням життя людини відповідно до законів логіки за допомогою права, яке за своєю сутністю є явищем розумним; по-третє, комплексом закономірностей свого зародження, розвитку, становлення та функціонування, а отже потребує постійного наукового дослідження крізь призму поточного стану його розвитку та практики реалізації в правовій сфері життєдіяльності суспільства; по-четверте, практичним призначенням, оскільки розрахований на усвідомлене сприйняття та осмислене застосування в юридичній практиці; по-п'яте, характером і наслідками правового впливу на поведінку суб'єктів з точки зору його відповідності законам логіки та раціональним засадам співжиття; по-

шосте, можливістю бути критерієм виміру поведінки суб'єктів в сфері права, визначаючи її відповідність або невідповідність засадам розумності.

3. Методологічна основа наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципу розумності в праві представлена комплексом: *принципів наукового пізнання*, що визначають вихідні положення пізнавальної діяльності; *методологічних підходів*, які формують науково-дослідну стратегію дослідження; *методів наукового пізнання*, застосування яких сприятиме вивченню принципу розумності в праві крізь призму його світоглядного виміру (філософські методи), пізнавального виміру (загальнонаукові методи), теоретико-правового виміру (спеціально-наукові методи).

4. Здійснено узагальнення доктринальних підходів до визначення поняття «принципу розумності в праві» в межах: 1) *критеріального підходу*, як сукупність критеріїв (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.) відповідності явищ і процесів правової дійсності раціональним засадам суспільного життя; 2) *імперативного підходу*, як сукупність вимог щодо юридичних фактів, вчинення юридично значимих дій, утримання від їх вчинення, визначення строків тощо, які дозволяють забезпечити взаємозв'язок умов з цілями юридичної норми; 3) *презюмуючого підходу*, як правову презумпцію раціональності поведінки суб'єктів, яка вчиняється добросовісно, а отже усвідомлено, якщо інше не буде встановлено судом в кожному окремому випадку і щодо конкретних суб'єктів права у визначеному законом порядку.

5. Обґрунтовано удосконалене визначення поняття «принцип розумності в праві», як комплексу властивостей явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтованих на середньостатистичну людину, із середнім рівнем інтелекту та розумових здібностей вихідних правил і вимог (пропорційність, справедливість, сумлінне ставлення суб'єкта до виконання покладених на нього обов'язків, реальність, передбачуваність та ін.)

визначення нею логічно та раціонально зумовлених орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм.

6. Встановлено та охарактеризовано функції принципу розумності в праві, до яких віднесено: 1) *правоохоронну*, змістом якої є недопущення порушень прав і законних інтересів суб'єктів права, що суперечитиме нормальному раціонально зумовленому життю соціуму шляхом застосування логічних та об'єктивно необхідних превентивних заходів; 2) *контрольну*, що реалізується шляхом здійснення перевірки правової дисципліни дотримання суб'єктами моделей поведінки, забезпечуючи законність і правопорядок у суспільстві; 3) *правозахисну*, що націлена на відновлення порушених прав та законних інтересів суб'єктів права або припинення їх порушення шляхом визначення і забезпечення настання об'єктивно та раціонально зумовлених правових наслідків для правопорушника; 4) *регулятивну*, яка забезпечує впорядкування суспільних відносин шляхом визначення логічно та раціонально зумовлених правових критеріїв сприйняття явищ і процесів правової реальності (витрат, ціни, строків тощо), а також орієнтирів здійснення формалізації, пізнання, тлумачення та реалізації правових норм; 5) *системну*, що забезпечує системоутворюючий вплив, з одного боку, на функціонування права крізь призму високого рівня його визнання та сприйняття суспільством на основі усвідомлення його соціальної корисності, а з іншого – на формування та функціонування системи принципів права як комплексного засобу правового регулювання; 6) *ідеологічну*, що визначає націленість принципу розумності в праві на формування правової свідомості окремого індивіда та суспільства в цілому на засадах сприйняття права як соціально корисного явища, що акумулює в собі логічно зумовлені, об'єктивні засади суспільного життя; 7) *стабілізаційну*, яка відображає спроможність принципу розумності в праві сприяти забезпеченню усталеності правової та політичної систем.

7. Міжнародно-правове забезпечення принципу розумності в праві переважно реалізоване при закріпленні: а) *строків здійснення юридичних процедур* (досудового слідства, судового розгляду справи, проведення офіційних

переговорів між суб'єктами права тощо); б) *підстав вчинення конкретних дій уповноваженим суб'єктом* (в частині розумного доступу до інформації та її захисту тощо); в) *розміру збитків або шкоди*, що завдана неправомірними діями або нещасним випадком; г) *правових заходів* з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті для подолання негативних наслідків господарської діяльності чи відтворення нормального стану навколишнього середовища; д) *розміру витрат* на попереджувальні заходи щодо недопущення заподіяння збитків; є) *розмірів офіційних зборів* за вчинення юридично значимих дій та ін.

8. Узагальнено зміст правового забезпечення принципу розумності в законодавстві України за критерієм галузевого правового регулювання в межах наступних рівнів: 1) *конституційно-правовий*, змістом якого є система норм та інститутів конституційного права України, які закріплюють вихідні засади формування складу суб'єктів публічної влади, здійснення публічної влади, функціонування політичної системи, здійснення фізичними особами своїх прав та свобод, виконання ними своїх обов'язків тощо; 2) *цивільно-правовий*, змістом якого є система норм та інститутів цивільного права України, що визначають: вихідні засади меж свободи суб'єктів цивільних правовідносин; поєднання принципу розумності із принципами справедливості та добросовісності, а також їх розмежування; правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх цивільних прав; зміст презумпції добросовісності і розумності поведінки особи; механізм визначення розміру моральної шкоди тощо; 3) *кримінально-правовий*, змістом якого є система норм та інститутів кримінального права України, що закріплюють підстави і порядок притягнення суб'єктів до кримінальної відповідальності, умови звільнення від кримінальної відповідальності, правила призначення покарань, підстави звільнення від відбування покарань; 4) *цивільний процесуальний*, змістом якого є система норм та інститутів цивільного процесуального права України, що визначають вимоги дотримання розумних строків розгляду судових справ або вчинення окремих цивільно-процесуальних дій; можливість настання правових наслідків у випадку виникнення «розумних сумнівів»; 5) *кримінальний процесуальний*,

змістом якого є система норм та інститутів кримінального процесуального права України, що стосуються дотримання розумних строків розгляду кримінального впровадження, розумності підстав для обмеження права, а також призначення «розумного» покарання для винної особи; б) *податково-правовий*, тобто система норм та інститутів податкового права України, які закріплюють презумпцію розумності поведінки платника податків, регламентують ознаки та правові наслідки «розумної економічної причини (ділової меті)» в господарській діяльності тощо.

9. Обґрунтовано напрями вдосконалення правового забезпечення принципу розумності в праві, до яких віднесено наступні: 1) законодавчо розмежувати в положеннях ст. 3 ЦК України принципи «розумності», «справедливості» та «добросовісності» шляхом надання кожному з принципів самостійного значення та термінологічного закріплення; 2) посилити правове забезпечення інституту «легітимних очікувань» шляхом удосконалення термінологічного визначення поняття «право власності» та поширення юрисдикції адміністративних судів на публічно-правові спори, які стосуються порушення легітимних очікувань приватних осіб; 3) конкретизувати правове закріплення розумності строків судового провадження; 4) законодавчо визначити право виправданої особи на отримання грошової компенсації; 5) підготувати та прийняти Закон України «Про скарги на порушення права сторони у судовому провадженні на розгляд справи в розумний строк»; 6) покласти на Пленум Верховного Суду повноваження в частині здійснення аналізу та систематизації практики Європейського суду з прав людини, надання роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування його практики при вирішенні судових справ.

10. Виокремлено та розкрито зміст шляхів посилення функціонування принципу розумності в праві України, а саме: 1) потребує вдосконалення правоінтерпретаційна складова в механізмі реалізації принципу розумності в праві, ключова роль в якому належить Конституційному Суду України щодо надання системного тлумачення п. 7 ч. 1 ст. 129 Конституції України у

сукупності із іншими взаємопов'язаними положеннями законодавчих актів України; 2) важливо поширити практику застосування судом у порядку та на підставах визначеним кримінальним процесуальним законодавством санкцій за порушення принципу розумності щодо тих учасників, які цілеспрямовано не з'являються у судовому засіданні, проте явка яких є обов'язковою для забезпечення справедливого вирішення відповідної кримінальної справи; 3) доцільно активізувати роботу по узагальненню практики Верховного Суду, яка стосується розгляду судових справ, пов'язаних із реалізацією або порушенням принципу розумності; 4) перспективне значення матиме активізація діяльності Пленуму Верховного Суду в частині надання ним роз'яснень з питань застосування положень законодавства, які регламентують зміст та порядок реалізації принципу розумності в праві України при вирішенні судових справ; 5) вважаємо за доцільне продовжити роботу над узагальненням практики Європейського суду з прав людини в частині відповідальності держави за порушення розумності судових проваджень, виконання обов'язку держави щодо реалізації розумних очікувань (легітимних сподівань) приватної особи та охорони інших предикатів принципу розумності у юридичній практиці; 6) важливо посилити підготовку кадрів вищої освіти шляхом запровадження відповідних нормативних дисциплін («Принципи права», «Принципи судочинства», «Принципи права та судочинства в практиці ЄСПЛ») та спеціалізованих вибіркових блоків навчальних дисциплін на освітніх ступенях Бакалавр та Магістр; 7) варто посилити роботу над підвищенням кваліфікації суддів, працівників правоохоронних органів, системи адвокатури, юристів-практиків в частині набуття знань та практичних навичок реалізації принципу розумності в праві відповідно до європейських стандартів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аквінський Ф. Про правління государів. *Політичні структури епохи феодалізму в Західній Європі VI-XVII ст.* Львів : Наука, 1990. С. 220–248.
2. Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі: Дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 214 с..
3. Бабанли Р. Ш., Сіроткіна М. В. Доведеність вини поза розумним сумнівом у кримінальному процесі України: особливості розуміння та правозастосування. *Адвокат.* 2013. № 10 (157). С. 19–21.
4. Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 18 с.
5. Безсмертний Р. П. Держава, як і будівля, починається з фундаменту. *Урядовий кур'єр.* 2005. 22 квітня.
6. Беляневич О. А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво.* 2016. № 16. С. 41–45.
7. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
8. Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 102–107.
9. Боднар Т. В. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірного зобов'язання. *Юридична Україна.* 2005. № 3. С. 39–45.
10. Бондар Ю. Аксіологія права як чинник розвитку правознавства. *Вісник Академії управління МВС.* 2007. № 1. С. 154–161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2007_1_16.

11. Ванджурак Р. В. Сократ й українська юриспруденція: передумови, сучасний вплив і майбутнє. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1 (21). С. 47–53.
12. Вебер М. Господарство і суспільство / Пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2013. 1112 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
14. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
15. Віцінгловська І.П. та Никифорак В.М. Категорія розумності у цивільному праві. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 15–20
16. Волинка К. Г. Теорія держави і права : Навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
17. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр. Б. Підмогильний. Київ : Основи, 1994. 413 с.
18. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Р. Димерець та ін.; наук. ред. Т. Польська. Київ : Дух і Літера, 2000. 600 с.
19. Гончаренко О.А. «Розумний строк» розгляду справи у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2012. № 3. С. 126–131.
20. Горобець К. В. Аксиосфера права: філософський и юридический дискурс : Монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 218 с.
21. Городовенко В.В. Принципи судової влади : Монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
22. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
23. Грицак О. В. Принцип розумності в цивільному праві України: поняття та особливості застосування. *Адвокат*. 2009. № 12. С. 14–19.

24. Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. 247 с.
25. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : Навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 655 с.
26. Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» від 29.04.1982 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885#Text.
27. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : Навчальний посібник. Харків : Консум, 2004. 432 с.
28. Дзьобань О. П. Філософсько-правові проблеми правотворчості в перехідних суспільствах. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 7. С. 17–18.
29. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові і практичні аспекти : Монографія. Київ : Видавництво Ліра–К, 2017. 492 с.
30. Дідич Т. О. Становлення правоутворення в контексті трансформації державно-правового впливу на суспільство. *Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти* : Монографія / За заг. ред. Ю. Л. Бошицького. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. Розділ 1, п/р. 1.3. С. 42–62.
31. Дідро Дені. Жак-Фаталіст / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / В. Підмогильний (пер.). Харків : Фоліо, 2007. 447с.
32. Добренька Н. В. Доцільність та справедливість у правозастосовній діяльності : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 223 с.
33. Дяченко С. В., Ковтунович Т. О. Неприпустимість зловживання цивільними процесуальними правами як новела цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 6. С. 103–106.
34. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text.

35. Загальна теорія держави і права : Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
36. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова; Стер. вид. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
37. Загальна теорія права. Академічний курс : Підручник для студентів-юристів / За ред. С.В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 576 с.
38. Заїка С. О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейський стандартів : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 271 с.
39. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
40. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.
41. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
42. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
43. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21.11.2002 р. № 228-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-IV#Text>.
44. Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» від 31.10.1995 р. № 398/95-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
45. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
46. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на

відповідність займаній посаді / укладачі Т. І. Фулей, О. М. Кучів. Київ. Національна школа суддів. Станом на червень 2018 р. 84 с. URL : <http://www.nsj.gov.ua/files.pdf>.

47. Звіт місцевих загальних судів про розгляд судових справ за дев'ять місяців 2021 року. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/III_kvartal_21.

48. Звіт місцевих загальних судів про розгляд судових справ у 2019 році. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/IV_kvartal_19.

49. Звіт місцевих загальних судів про розгляд судових справ у 2020 році. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/IV_kvartal_20.

50. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ за дев'ять місяців 2021 року. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/III_kvartal_21.

51. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ у 2019 році. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/IV_kvartal_19.

52. Звіт окружних адміністративних судів про розгляд судових справ у 2020 році. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/IV_kvartal_20.

53. Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.; 2-е вид., перероб. і доп. Львів : «Новий Світ–2000», 2017. Т.1. : Від зародження до початку XX ст. 404 с. URL : file:///C:/Users/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81/Downloads/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B8_%D0%A2%D0%BE%D0%BC%201.pdf.

54. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : Підручник для вищих навчальних закладів. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.

55. Кант І. Естетика. Переклад з німецької Богдана Гавришківа. Львів : Аверс, 2007. 360 с.

56. Капліна О. В. Оцінні поняття в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. Вип. 2. С. 160–167.
57. Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В. П. Маслова (м. Харків, 19 лют. 2016 р.). Харків, 2016. С. 223–225.
58. Карпен У. Процес виконання закону. Нариси з нормотворення (міжнародний досвід) : у 2-х кн. Київ : Укр. шк. навчання нормопроектувальників. Кн. 2. Укр.-канад. програма з нормотворення. 2000. 236 с.
59. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
60. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
61. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1999. 436 с.
62. Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
63. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположені принципи права як його ціннісні виміри*. 2012. Вип. 3. С. 40–44.
64. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
65. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів від 18.06.2009 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-09#Text.
66. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20.12.1988 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.

67. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29.05.1993 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text.
68. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
69. Конвенція про охорону річки Дунай від 01.06.1994 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_800#Text.
70. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
71. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2D1%80/print1419249647141480>
72. Копоть В. О. Правовий реалізм : Монографія / За ред. С. В. Бобровник; НАН України, Київ. ун-т права. Київ : Вид. Нац. бібл. ім. В. М. Вернадського, 2010. 186 с.
73. Корж Є. М. Реалізація інформаційної функції права в діяльності органів внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2010. 20 с.
74. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
75. Костін М. І. Забезпечення розумних строків судочинства у кримінально-процесуальному законодавстві України. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2011. Вип. 53. С. 366–374.
76. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). Тернопіль : Екон. думка, 2016. 420 с.
77. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
78. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

79. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 211 с.
80. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння : у 4 кн.; пер. з англ. Н. Бордукової. Харків : Акта, 2002. Кн. 1. 152 с.
81. Луспенник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК в судовій практиці. Харків : Харків юридичний, 2005. 432 с.
82. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
83. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: Навчально-методичний посібник. Київ : Атіка, 2010. 412 с.
84. Льошенко О. Ю. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. Офіційний веб сайт Міністерства юстиції України. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_14104.
85. Майданик Р. А. Науково-практичний коментар до ст. 3 Цивільного кодексу України. Системи інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН, файл КК000873.LHT.
86. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : Монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
87. Мандрікова К. О. Розумність у правовому регулюванні: вимоги до нормотворчості та правозастосування : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 196 с.
88. Маринів В. І. Особливості реалізації окремих засад кримінального провадження в судах апеляційної та касаційної інстанції. *Право України*. 2013. № 11. С. 259–266.
89. Матвієнко А. Реформа місцевого самоврядування й територіального устрою – в ім'я людини та України. *Аспекти самоврядування*. 2005. № 2. С. 2–6.
90. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14.09.2005 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68#Text.

91. Міжнародна Конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
92. Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 29.11.1969 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_806#Text.
93. Міжнародно-правові аспекти Конституції України / під ред. В. М. Семенов, О. Я. Прагнюк. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Ін Юре, 1997. 387 с.
94. Мілль Дж. Ст. Про свободу та інші есе / Пер. з англ. К : Видавництво Соломії Павличко Основи, 2001. 463 с.
95. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. 752 с.
96. Никоненко М. А. Значення у процесі доказування розумності строків як засади кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. Київ. 2013. Вип. 27. С. 43–46.
97. Основи філософських знань: Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : Підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремінь та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
98. Отрадна О. А. Принципы справедливости, разумности, добросовестности в недоговорных обязательствах, возникающих из нанесения вреда, в гражданском праве Украины. *Альманах цивилистики: сб. ст.* / под ред. Р. А. Майданика. Київ : Алеута: КНТ: Центр учеб. лит., 2009. Вып. 2. С. 370–383.
99. Паршак С. А. Механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження у контексті правозахисної функції держави. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 157–162. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_7_29.
100. Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.

101. Погребняк С. П. Справедливість змісту нормативно-правових актів як умова їх правомірності. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 2. С. 41–50.
102. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : Монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
103. Погребняк С. П. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–45.
104. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 455 с.
105. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
106. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 р. у справі № 761/26293/16-ц за позовом ОСОБА_3 до ПАТ "Промінвестбанк" про стягнення коштів. URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/81574008>.
107. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 14.04.2020 р. у справі № 925/1196/18 за позовом фізичної особи - підприємця Понуровського Юрія Олексійовича до ГУ ДФСУ та Державної казначейської служби України про стягнення збитків. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89181204>.
108. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04.04.2018 р. в справі № 212/2362/16-ц. URL : https://zakon.cc/court/document/read/73408624_f19613f8.
109. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 12.06.2018 р. у справі № 712/13361/15. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74777387>.
110. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к. URL : https://protocol.ua/ru/postanova_kks_vp_vid_04_07_2018_roku_u_spravi_688_788_15_k/.

111. Постанова Верховного Суду України від 06.06.2012 р. у справі № 6-49цс12 за позовом ОСОБА_11 до закритого акціонерного товариства «Страхова компанія «Кремінь» про стягнення пені, інфляційних втрат та трьох процентів річних. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/24976442>.

112. Постанова Верховного Суду України від 24.02.2016 року у справі № 6-1790цс15. за позовом ОСОБА_1 до публічного акціонерного товариства акціонерного банку "Укргазбанк", третя особа – ОСОБА_2, про відшкодування моральної шкоди. URL : [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/5AB3B2254FD536BAC2257F95002F9532](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/5AB3B2254FD536BAC2257F95002F9532).

113. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.04.2019 р. у справі № 360/723/16-ц. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Krat_V_18_12_2020.pdf.

114. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.

115. Прийма С. В. Принцип розумності тлумачення норм права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 3. С. 34–43.

116. Прийнятність заяви / Рада Європи; Європейський суд з прав людини. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/COURtalks_Inad_Talk_UKR.PDF, 2015. 6 с.

117. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.

118. Пухтецька А. А. Актуальні питання тлумачення та застосування принципу верховенства права в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис*. 2009. № 1. С. 116–125.

119. Рабінович С. П. Нормативний зміст засади розумності: природно- та позитивно-правовий виміри. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 7. С. 47–58.

120. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навчальний посібник. Вид. 10–е, доповн. Львів : Край, 2008. 224 с.
121. Радбрух Г. Філософія права; пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько. Київ : Тандем, 2006. 316 с.
122. Резнік Ю. Співвідношення принципів гуманізму та справедливості при призначенні покарання. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 196–204.
123. Реквізиція майна та інших об'єктів права власності. Офіційний сайт WikiLegalAid. URL : <https://bit.ly/3jV0ebF>.
124. Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Копецький проти Словаччини» від 28.09.2004 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347#Text.
125. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Papasageorgiou проти Греції» від 10.12.2020 р. (Заява № 44101/13). URL : <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-elias-papageorgiu-proti-greci%D1%97/>.
126. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Бублик проти України» від 18.09.2009 р. (Заява № 37500/04). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_782#Text.
127. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Букхольц проти Німеччини» від 19.03.1981 р. (Заява № 5678653/81) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_003#Text.
128. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» від 19.03.1997 р. (заява № 18357/91). URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO0548.html.
129. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гумен проти Польщі» від 15.10.1999 р. (Заява № 26614/95). URL : <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-elias-papageorgiu-proti-greci%D1%95/>.
130. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» від 26.10.2000 р. (Заява № 30210/96) URL : https://ips.ligazakon.net/document/so2373?ed=2000_10_26.

131. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30.03.2004 р. (Заява № 66561/01). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110#Text.

132. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мінчева проти Болгарії» від 18.05.2000 р. (Заява № 5678367/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_003#Text.

133. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мушта проти України» від 18.11.2010 р. (Заява № 8863/06). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92414979>.

134. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Полях та інші проти України» від 17.10.2019 р. (Заява № 58812/15). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text.

135. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сук проти України» від 10.03.2011 р. (Заява № 10972/05). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_715#Text.

136. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суханов та Лльченко проти України» від 26.06.2014 р. (Заява № 68385/10 та 71378/10). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text.

137. Рішення Європейського суду з прав людини у Справі «Федоренко проти України» від 01.06.2006 р. (Заява № 25921/02). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041#Text.

138. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Фрессоз і Руар проти Франції» від 21.01.1999 р. (Заява № 29183/95). Веб-сайт Центру демократії та верховенства права. URL : <https://cedem.org.ua/library/sprava-fressoz-i-ruar-proty-frantsiyi/>.

139. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium* від 28.10.1995 р. (Заява № 17849/91) URL : <https://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkomuzyke/pressos-kompaniya-navera-a-o-i-drugie-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.

140. Рішення Конституційного Суду України за період 1996-2021 р.р. Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. URL : <http://www.ccu.gov.ua/storinka/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny>.

141. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) від 20.06.2007 р. № 5-рп/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-07#Text>.

142. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. справа № 1-10/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>.

143. Русу С. Д. Проблеми визначення поняття добросовісності і розумності у Цивільному кодексі України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 51–57.

144. Саміло Г. О. Теорія держави і права : Навчальний посібник. Запоріжжя: Просвіта, 2010. 348 с.

145. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

146. Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : Монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с. URL : http://idpnan.org.ua/files/2020/sichevlyuk_v_a_evolyuciya_kategorij_pravova_subktnist_teoretiko-prikladni_zasadi_-_monografiya.pdf.

147. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с

148. Словник української мови: в 11 томах. Т. 8, 1977. 965 с.

149. Сорока М. О. Сутність терміна «розумний строк» у судовому адміністративному процесі. *Форум права*. 2011. № 1. С. 962–967.

150. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою на Гельсінському саміті 11.12.1999 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492#Text.

151. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затверджений Наказом МОН України від 20.07.2022 р. № 643. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty-pravo-magistr.pdf>.

152. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затверджений Наказом МОН України від 20.07.2022 р. № 644. URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-za-specialnistyu-081-pravo-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti>.

153. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : Монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.

154. Страшинський Б. Р. Доктринальні підходи до характеристики функцій права. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. мат. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2016 С. 66–68.

155. Страшинський Б. Р. Зародження уявлень про принцип розумності в праві у правових вченнях Античності. *Доктринальна основа формування професійного правника* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Присвяч. 180 річчю кафедри теорії та історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 22 квітня 2021 р.). Київ : КНУТШ, 2021. С. 112–116.

156. Страшинський Б. Р. Правове забезпечення принципу розумності в праві як основа гарантування прав і свобод людини : *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матер. VII Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2020 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 129–132.

157. Страшинський Б. Р. Правовий моніторинг та ефективність права. *Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики*. 2019. Вип. 10. С. 319–325.

158. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві та його функціональне призначення в системі принципів права. *Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 219–223.

159. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві як об'єкт правового забезпечення в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. С. 101–105.

160. Страшинський Б. Р. Принципи права як основа правового забезпечення прав і свобод людини: категоріальний вимір. *Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 9 грудня 2019 р.); укладач Л. М. Сердюк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 160–164.

161. Страшинський Б. Р. Принципи права: феноменологічні засади. *Шевченківські читання* : матер. Наук.-практ. конф. (жовтень 2020 р.). Київ, 2020. С. 63–65.

162. Страшинський Б. Р. Розумність у праві: теоретико-прикладна цінність. *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ : Вид-во Людмила, 2018. С. 183–185.

163. Страшинський Б. Р. Сучасний стан та перспективи наукового дослідження принципів права. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання*. 2019. № 5. С. 53–55. URL : http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf.

164. Страшинський Б. Р. Теоретико-методологічні аспекти аналізу функціонального призначення права. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Вип. 7. С. 140–144.

165. Страшинський Б. Р. Функціональне призначення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Серія: Право.* 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 30–33.
166. Страшинський Р. Б. Значення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 13 грудня 2019 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 120–123.
167. Таранов П. С. Геракліт. Анатомія мудрости: 120 філософів: в 2 т. Симферополь : Реноме, 1997. 624 с.
168. Тацій Л. В. Категорія «розумний строк» в адміністративному судочинстві: поняття та правова природа. *Публічне право.* 2014. № 1 (13). С. 36–41.
169. Теорія держави і права : Мультимедійний навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний та ін. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. URL : <https://arm.naiu.kiev.ua/books/tdp-new/info/autors.html>.
170. Теорія держави і права : Навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
171. Теорія держави і права : Навчальний посібник / Упоряд. Л. М. Шестопалова. Київ : Прецедент, 2006. 224 с.
172. Теорія держави і права : Підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
173. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. URL : http://ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part2/409.htm.
174. Теорія держави та права : Навчальний посібник / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

175. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : Монографія. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с.
176. Трубецькой Євген Миколайович // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 649.
177. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
178. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 р. № 615/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>.
179. Указ Президента України «Про схвалення Програми інтеграції України до Європейського Союзу» від 14.09.2000 р. № 1072/2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text>.
180. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.11.2019 р. у справі № 216/3521/16-ц. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85678980>.
181. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04.01.2021 р. по справі № 202/5064/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94004178>.
182. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 253 с.
183. Харитонов Є.О. Цивільний процес України : Навчальний посібник. Київ : Істина, 2012. 472 с.
184. Хопта О. С. Принципи права як доктринальна основа удосконалення діяльності органів судової влади України. *Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства* : Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21-22 травня 2015 р.). Суми : Сумський державний університет, 2015. С. 41–44.

185. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. 3-е изд., дополнен. и исправлен. Москва : «Интерстиль», 2008. 384 с.
186. Цивільне право : Підручник у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків. : Право, 2011. Т. 1. 656 с. URL : <http://194.44.152.155/elib/local/r56.pdf>.
187. Цивільне право : Підручник у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с.
188. Цивільне право України. Загальна частина : Підручник / за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. Київ : КНТ, 2006. 510 с.
189. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
190. Цивільний кодекс України. Постатейний науково-практичний коментар у 2-х ч. / Керівники авторського колективу та відповідальні редактори проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнецова. Київ : Юстініан, 2005. Ч. 1. 680 с.
191. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. розроб. проекту ЦК України. Київ : Істина, 2005. 928 с.
192. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161815?find=1&text=%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%BD#w1>.
193. Циппеліус Р. Юридична методологія; переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути. Київ : Реферат, 2004. 176 с.
194. Чубоха Н. Ф. Принцип розумності у цивільному праві України: поняття та особливості застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право*. 2013. Вип. 21. Ч. 1. С. 287–289.
195. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції : Навч. посіб. Харків. : Консум, 2002. 296 с.
196. Шишка Р. Б. Засади цивільного права. *Вісник Запорізького державного університету*. 2004. № 1. С. 94–97.

197. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. URL : <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf>.
198. *Acquaviva v. France* (Application № 19248/91) decision of 21.11.1995. URL : <https://cambodia.ohchr.org/en/rule-of-law/echr-decisions>.
199. Barack-Erez Daphne. The doctrine of legitimate expectations and the distinction between the reliance and expectation interests. *European Public Law*. 2005. Vol. 11 (4). URL : <http://www.tau.ac.il/law/barakerez/articals/legitimate.pdf>.
200. *Beaumartin v. France* (Application № 15287/89) decision of 25.10.1994. URL : <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6fac.html>.
201. Cappelletti M. The „Mighty Problem” in Judicial Review and the Contribution of Comparative Analysis. *Legal Issues of Eur. Integration*. 1979. № 1. P. 409.
202. Cartwright John Protecting Legitimate Expectations and Estoppel in English Law. *Electronic Journal of Comparative Law*, 2006. Vol. 10.3 (December). URL : <http://www.ejcl.org/103/art103-6.pdf>.
203. *Case of Imbrioscia v. Switzerland* (Application no. 13972/88). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%22\\%22Imbrioscia%20v.%20Switzerland\\%22%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-57852%22\]}}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22\\%22Imbrioscia%20v.%20Switzerland\\%22%22],[%22itemid%22:[%22001-57852%22]}}).
204. *Deumeland v. Germany* (Application № 9384/81). URL : <http://hudoc.echr.coe.int › app › conversion › pdf>.
205. *Draon v. France* [GC], no. 1513/03, ECHR 2006-IX.
206. *Eberhard Konig v/the Federal Republic of Germany* (Application № 8732/73) decision of 27.05.1975. URL : <file:///C:/Users/1BB3~1/AppData/Local/Temp/CEDH-1.pdf>.
207. Elizabeth A. Martin *Oxford Dictionary of Law*. Oxford : Oxford University Press, 2002. 551 p.
208. Hartley T.C. *The Foundations of European Community Law*. London : Oxford University Press, 1998. 560 p.

209. Holmes O. Collected Legal Papers. New York : Harcourt, Brace & Howe, 1920. 316 p. URL : <http://my-shop.ru/shop/books/977508.html>.

210. HUDOC. European Court of Human Rights. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>.

211. Justus Lipsius: On Constancy: De Constantia Translated by Sir John Stradling. Liverpool : Published by Liverpool University Press, United Kingdom, 2006. 342 p.

212. König v. Germany (Application № 6232/73). URL : <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-k%C3%B6nig-v-germany-application-no-623273>.

213. Laino v. Italy (Application № 33158/96) decision of 18th February 1999. URL : file:///C:/Users/1BB3~1/AppData/Local/Temp/_journals_hudi_10_1-3_article-p26-preview.pdf.

214. Lang T. J. Legal Certainty and Legitimate Expectations as General Principles of Law. General Principles of European Community Law: reports from a conference in Malmo. (27–28 August 1999), organized by the Swedish Network for European Legal Studies and the Faculty of Law, University of Lund / Ed. by U. Bernitz and J. Nergelius. The Hague : Kluwer Law International, 2000. P. 163–184.

215. Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter / D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak. Strasbourg : Conseil de l'Europe, 1996. 480 p.

216. Lechner and Hess v. Austria. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57520%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57520%22).

217. Malhous v. Czech Republic (dec.) (Application № 33071/96). ECHR 2000-XII.

218. Mulrine Thomas V. Reasonable Doubt: How in the World Is It Defined? American University International Law Review. 1997. V. 12. № 1. P. 221–229.

219. Pizzetti v. Italy (Application № 8/1992/353/427) decision of 29 October 1992. URL : <file:///C:/Users/1BB3~1/AppData/Local/Temp/001-57813.pdf>.

220. *Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium*, (Application № 17849/91) decision of 20 November 1995. URL : [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/D-002-8699?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/D-002-8699?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true), §§ 29-31, ECHR A332.

221. *Pretto and Others v. Italy* (Application № 7984/77) decision of 8 December 1983. URL : <https://international.vlex.com/vid/case-of-pretto-and-565082510>.

222. *Sürmeli v. Germany* (Application № 75529/01). decision of 8 June 2006. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-75689%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-75689%22).

223. Table has been generated automatically using the conclusions in the metadata for each judgment in the HUDOC database. Violations by Article and by State. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2020_ENG.pdf.

224. *The Common Law* / ed. Mark DeWolfe Howe. Boston : Little, Brown, 1963. 254 p.

225. *VoNattro v. Italy* (Application № 11891/85) decision of 25 October 1985. URL : <https://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=applicants/forms/ukr&c>.

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Страшинський Б. Р. Теоретико-методологічні аспекти аналізу функціонального призначення права. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Вип. 7. С. 140–144.
2. Страшинський Б. Р. Правовий моніторинг та ефективність права. *Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики*. 2019. Вип. 10. С. 319–325.
3. Страшинський Б. Р. Сучасний стан та перспективи наукового дослідження принципів права. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання*. 2019. № 5. С. 53–55. URL : http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf.
4. Страшинський Б. Р. Функціональне призначення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 30–33.
5. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві та його функціональне призначення в системі принципів права. *Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 219–223.
6. Страшинський Б. Р. Принцип розумності в праві як об'єкт правового забезпечення в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. С. 101–

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Страшинський Б. Р. Доктринальні підходи до характеристики функцій права. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. мат. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 66–68. (форма участі очна)

8. Страшинський Б. Р. Розумність у праві: теоретико-прикладна цінність. *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ : Вид-во Людмила, 2018. С. 183–185. (форма участі очна)
9. Страшинський Р. Б. Значення принципів права в системі засобів забезпечення прав і свобод людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 13 грудня 2019 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 120–123. (форма участі заочна)
10. Страшинський Б. Р. Принципи права як основа правового забезпечення прав і свобод людини: категоріальний вимір. *Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 9 грудня 2019 р.); укладач Л. М. Сердюк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 160–164. (форма участі очна)
11. Страшинський Б. Р. Принципи права: феноменологічні засади. *Шевченківські читання* : матер. Наук.-практ. конф. (жовтень 2020 р.). Київ, 2020. С. 63–65. (форма участі заочна)
12. Страшинський Б. Р. Правове забезпечення принципу розумності в праві як основа гарантування прав і свобод людини : *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матер. VII Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2020 р.); уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 129–132. (форма участі заочна)
13. Страшинський Б. Р. Зародження уявлень про принцип розумності в праві у правових вченнях Античності. *Доктринальна основа формування професійного правника* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 180 річчю кафедри теорії та історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 22 квітня 2021 р.). Київ: КНУТШ, 2021. С. 112–116. (форма участі очна)